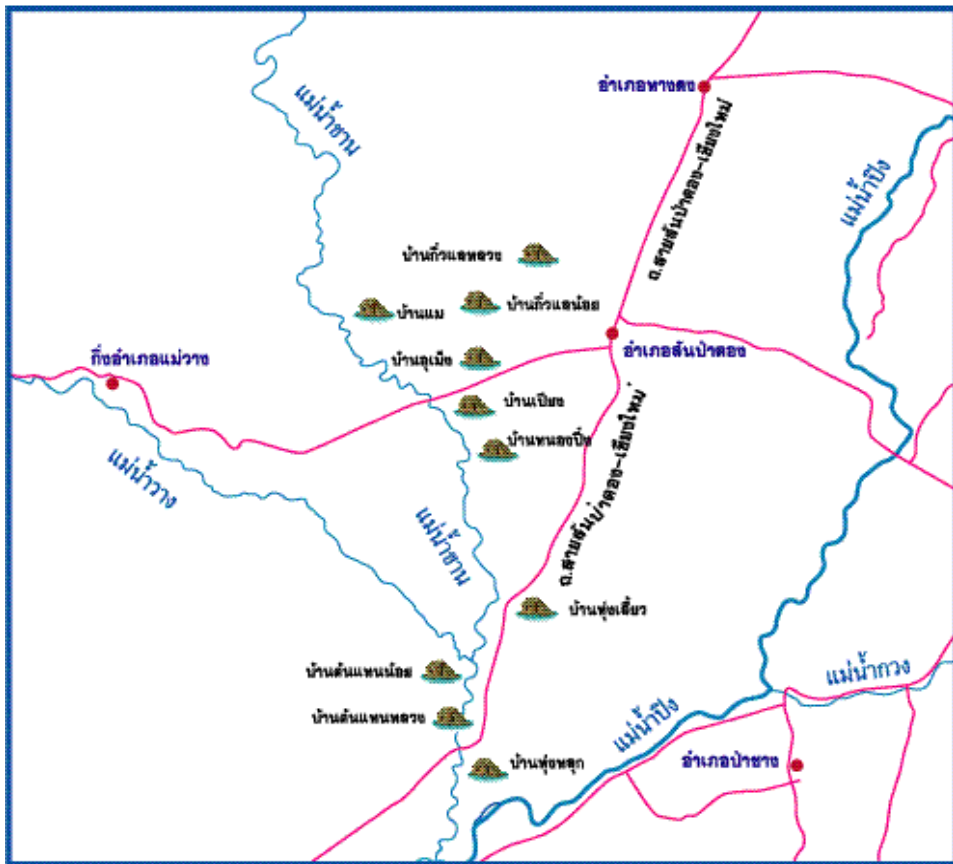

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำบาน

พรพิล ไชยกุล
อรรณรัตน์ วิเชียรเขียว

โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทย
พ.ศ. 2543-2545

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน

โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545
โดย พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว

ISBN :

พิมพ์ครั้งแรก	มกราคม 2546
จำนวนพิมพ์	3,000 เล่ม
จัดพิมพ์โดย	สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) อาคาร เอส เอ็ม ทาวเวอร์ ชั้น 14 979/17-21 ถนนพหลโยธิน แขวงสามเสนใน เขตพญาไท กรุงเทพฯ 10400 โทรศัพท์ 0-2298-0455 โทรสาร 0-2298-0476 http:// www.trf.or.th e-mail: trf-info@trf.or.th
จัดจำหน่ายโดย	สายส่งศิษิต บริษัทเคล็ดไทย จำกัด 117 ถนนเฟื่องนคร พระนคร กรุงเทพฯ 10200 โทรศัพท์ 0-2225-9536-40 โทรสาร 0-2222-5188
ราคา	1234567890 บาท

สารบัญ

คำนำ	10
คำนำ	11
คำนำ	13
คำนำ	15

บทที่ 1 บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน	19
--	----

สภาพภูมิศาสตร์ กับเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน	21
1. ลุ่มน้ำกก	21
2. ลุ่มน้ำแม่วัด-ปิง-แกว	22
3. ลุ่มน้ำแม่ปูละ	22
4. ลุ่มน้ำท่ากาน	22
5. ลุ่มน้ำแม่กวัง	22
6. ลุ่มน้ำลี้	23
7. ลุ่มน้ำขาน	23
ลุ่มน้ำขานตอนล่าง...	24
ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของลุ่มน้ำ	26

บทที่ 2 ลุ่มน้ำแม่ขานย้อนหลัง 500 ปี	29
--	----

1. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพันนา)	30
พันนาท่ากาน ...	32
พันนาขาน ...	32
2. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ)	34
ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ	35
ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง	37
ตำนานของกลุ่มไตเงิน ไตลื้อ	39
การบุกเบิก ทำเล และอาชีพ	42
3. ลุ่มน้ำขานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน)	44

บทที่ 3 ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทรรศน์ของชาวนา 57

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน 58
2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์ 61
 - 1- ชาดิพันธุ์ 61
 - 2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ 62
 - 3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย 64

วิกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝ่ายเจ้าสีหมื่น 69

บทที่ 4 เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย 73

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน 75
 - 1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ 75
 - 2- วิสกรรมของระบบเหมืองฝาย 80
 - ก. เหมืองกิน 80
 - ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง 80
 - ค. 'ล่อง' และประตูปิดเปิดน้ำ 82
 - ความหมายของเหมืองฝาย 83
2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ 84
 - 1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ 84
 - 2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย 86
3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย 94
 - 1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝาย... 94
 - 2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน... 96
 - ก. การรักษากฎของการวางขนแต 97
 - ข. กฎของการหลั่งน้ำ 97
 - 3) การแก้ไขกรณีพิพาท... 99
 - 4) กฎระเบียบของเหมืองฝาย... 101
 - 5) ระบบชลประทานของรัฐ... 103

ระบบชลประทานผิดพลาดในสาระสำคัญ 3 ประการ ... 104

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน	106
---	-----

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์	91
เมื่อชาวนาหลังน้ำ	98
หลังน้ำจากใต้ขึ้นเหนือ - หลังน้ำจากเหนือมาได้	99
ระบบชลประทาน : น้ำวันที่	105

บทที่ 5 องค์การจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน 107

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ	109
ก) การสืบสายเลือด	109
ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี)	109
ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน	113
2. ระบบหมวดบ้าน	115
พิธีสืบชะตาบ้าน	118
หมวดศพ เชื้อนเย็น กับ แรงงาน	121
‘แดนแสง’ หมวดเผ่าศพ	121
บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ	124
ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง	126
1. ระบบหมวดสะท้อนแรงกดดันภายในสังคม...	126
ป๊อกริสเตียน บ้านป่าจี้	127
2. ระบบหมวดจัดการตนเองและชุมชน...	129
3. ระบบหัววัด และหมวดวัด	130
ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์การจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา	130
ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด	131
ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน	133
หมวดปอยหลวง	136
ปอยบวช ปอยเปกซ์	138
ปอยเถาะ ปอยหน้อย ดานเถาะ ดานคันเงิน	138
การเข้ากรรม หรือ พิธีปรีวากรรม	139
งานกล้วยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก	140
วันหยุด	143

บทที่ 6 เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500 145

1. ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า	146
2. ชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่	146
การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อค้ำจุนชุมชน	149
ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชาวนาและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา	152
ข้าวพันธุ์ใหม่	154
3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา	156
1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร	156
2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น	161
ก) ระบบรองรับของธรรมชาติ ...	161
ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น ...	162
ค) ความชำนาญของชาวนา ...	162
ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ...	162
จ) ระบบตลาดของกลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง ...	163
สมุนไพรกับระบบสุขภาพ	164
3. เศรษฐกิจการค้า เก็บ เด็ด และล่า	171
ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยขาด	162
ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา	163
ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคืบมา	164
อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา	166
พ่อน้อยอินตา โปธิมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน	167
ใบทองติ่ง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ	170
ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครั้ว ไล คำแปง	173

บทที่ 7 พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน 179

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง	180
1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน	180

3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต	214
4) ตลาดลุ่มน้ำขานยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น	215
5) ตลาดลุ่มน้ำขานอาศัยพ่อค้าแม่ค้าอาชีพอยู่ส่วนหนึ่ง	217
6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา	219
7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ)	221
3. ตลาดทางเลือก	223
1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงก่ำ แห่งลุ่มน้ำขาน	223
2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน	226
บทสรุป	229

บทที่ 9 การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ 235

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา	236
1) ทฤษฎีชาวนาได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง...	236
2) ...ไร่นาจ้างหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่างๆ ...	240
2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย	241
...ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการ ...	241
3. ระบบธุรกิจในไร่นาจ้างฐานะของชาวนา	244
1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ	244
2. 'นาของบริษัท' และ ที่ดินของนายทุน	248
ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย	248
ข. กรณีของบ้านป่าจี้	249
ค. กรณีของบ้านทุ่งแป้ง หนองแท่น และก๊วยแลน้อย	250

บทที่ 10 ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้ 251

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ...	252
2. ระบบหมวดบ้าน...	252
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด...	252
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย...	253

5. ระบบตลาด...	253
6. ระบบหมวดปอยหลวง...	253
7. ระบบหมวดศพ...	254
ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :	
กรณีหนึ่ง : หมวดเหมืองฝาย	256
กรณีที่สอง : การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือญาติและหมวดวัด	264
กรณีที่สาม : จากระบบความรู้ของเครือญาติสู่ระบบส่ลารับเหมา	268
องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ	270
1. ระบบทุนนิยม	270
2. ระบบรัฐ	272
พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน	274
 บทส่งท้าย ภาษาและถ้อยคำ : เครื่องมือทางอุดมการณ์	 280
บรรณานุกรม	288

คำนำ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ทิศทางการพัฒนาสังคมไทย นับวันจะยิ่งเห็นความชัดเจนมากขึ้นว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเน้นการกระตุ้นและสร้างความเติบโตของระบบเศรษฐกิจฐานราก คือ เศรษฐกิจท้องถิ่นในชนบทไทยให้เป็นเสาหลักต้นหนึ่งของระบบเศรษฐกิจของประเทศ เพราะระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่แข็งแรงจะเป็นเครื่องประกันความมั่นคงของปากท้องของผู้คนในท้องถิ่น ตลอดจนช่วยรักษาเสถียรภาพไม่ให้เศรษฐกิจของประเทศส่ววาบไปตามตลาดภายนอกประเทศมากเกินไป

อย่างไรก็ตาม สังคมไทยในวงวิชาการเองกลับมีความเข้าใจน้อยมากเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่ดำเนินอยู่ในภาคการผลิตในชนบท สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) จึงเห็นความจำเป็นและมีความภูมิใจที่ได้มีส่วนสนับสนุนงานการศึกษาเรื่อง ‘พลวัตเศรษฐกิจชุมชน’ นี้ อันเป็นงานที่สร้างความรู้พื้นฐานที่สำคัญว่า ในชนบทของไทยนั้น ระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นเป็นอย่างไร ความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจของผู้คนเกี่ยวโยงและร้อยรัดกันด้วยสายสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร พลังของการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นอยู่ที่ไหนและมีอะไรเป็นปัจจัยที่จะกระตุ้นให้ดึงเอาพลังเหล่านั้นมาใช้

งานสร้างความรู้พื้นฐานทางด้านสังคมศาสตร์เช่นนี้เป็นเรื่องที่ทำได้ยาก ต้องใช้เวลา แรงสมองและแรงใจอย่างเข้มข้นด้วยความมุ่งมั่น สกว. ไคร่ขอขอบคุณคุณพรพีไล เลิศวิชา และคณะที่ได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะในการทำงานวิจัยชิ้นนี้ และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าผลงานชิ้นนี้จะช่วยให้ท่านผู้อ่านได้เห็นมุมมองที่เป็นประโยชน์ทั้งด้านการวิจัย การพัฒนา และการค้นคว้าหาความรู้เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นในแง่มุมที่ละเอียดลึกซึ้งมากขึ้นต่อไป

ดร. ปิยะวัติ บุญ-หลง

ผู้อำนวยการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

คำนำ

งานวิจัย ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เป็นงานที่อธิบายลักษณะของระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านได้ชัดเจนมาก ข้าพเจ้าชื่นชมงานนี้อย่างยิ่ง

คุณพรพิไลอธิบายว่า หมู่บ้านแห่งลุ่มน้ำขานได้เกาะโยงกันเป็นระบบ เกิดเป็นเครือข่ายชุมชนหมู่บ้าน ความเป็นชุมชนที่เป็นระบบ มีกลไกของตัวเอง มีทั้งระดับหมู่บ้านและระดับลุ่มน้ำนับร้อยหมู่บ้าน สร้างระบบจัดสรรน้ำของเครือข่ายเอง จัดสรรแรงงานของเครือข่ายเพื่องานชลประทานราษฎร์ คือระบบเหมืองฝายและทำนบเอง มีตลาดภายในของเครือข่ายเอง ซึ่งการแลกเปลี่ยนทำเพื่อเปลี่ยนกันกินกันอยู่ ไม่ใช่เพื่อกำไร ทั้งหมดนี้ผูกโยงความสัมพันธ์ เกิดเป็นกลไกของเครือข่าย โดยมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเป็นเครื่องร้อยรัด คือประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญ และงานรื่นเริง ฯลฯ งานวิจัยนี้ของคุณพรพิไลให้ภาพระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย โดยเฉพาะระดับเครือข่าย ได้ละเอียดและจากจุดยืนภายในหมู่บ้าน เสนอให้เห็นอย่างชัดเจนมากที่สุดว่าระบบของหมู่บ้านเป็นอีกระบบหนึ่งที่มีกลไกและเส้นทางของตัวเอง เสนอได้ดีที่สุดเท่าที่เคยมีงานค้นคว้าเศรษฐกิจหมู่บ้านกันมา

ก่อนหน้านี้คุณพรพิไลก็ได้เคยค้นคว้าและให้ภาพวัฒนธรรมและเศรษฐกิจหมู่บ้านมาแล้วในงานศิริวง 200 ปี (2531) ศึกษาหมู่บ้าน ณ อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช และวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) ศึกษาหมู่บ้านหลายแห่งในภาคต่างๆ ของประเทศ เสนอลักษณะและเส้นทางเศรษฐกิจหมู่บ้านแยกจากรัฐและทุน และชี้แนวคิดสำคัญว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านถูกกำหนดมากจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติของภูมิศาสตร์แห่งท้องถิ่นและวัฒนธรรมชุมชน แต่ทว่าในงานสองชิ้นนั้น ยังไม่ได้มองเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่งชัดเจน งานชิ้นใหม่นี้ ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ เสนอว่าชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเป็นระบบเศรษฐกิจในตัวเอง งานนี้เป็นพัฒนาการขององค์ความรู้เศรษฐกิจและวัฒนธรรมหมู่บ้านในเมืองไทยชั้นสูงสุดที่เราได้มาถึงในปัจจุบัน

ทฤษฎี Asiatic Mode of Production ของ Karl Marx (1818-1883) ทฤษฎี Economic Dualism ของ J.H. Bocke (1884-1956) ทฤษฎี Peasant Farm Organization ของ A.V. Chayanov (1888-1937) และแนวคิดสวราช (Swaraj) ของ M.K. Gandhi (1869-1948) ได้เคยให้ความคิดว่ามีเศรษฐกิจสองระบบในเอเชีย คือเศรษฐกิจหมู่บ้านและเศรษฐกิจระบบทุน ซึ่งกลไกของระบบและเส้นทางที่ต่างกัน การเกิดระบบทุนทำลายระบบหมู่บ้านสิ้นเชิงหรือเกือบสิ้นเชิงเฉพาะในยุโรปตะวันตกเท่านั้น ณ ทวีปอื่นๆ และ ณ บริบททางประวัติศาสตร์อื่นของการเกิดระบบทุน ระบบหมู่บ้านดำรงอยู่คู่ขนานไปกับระบบทุน แต่มาในปัจจุบันวิชาการสังคมศาสตร์ในตะวันตกได้ล้มทฤษฎีและแนวคิดที่สำคัญเหล่านี้ไป โดยเฉพาะวงวิชาการเศรษฐศาสตร์ตะวันตกได้ถูกครอบงำด้วยเศรษฐศาสตร์แบบระบบทุน เห็นว่าสังคมเศรษฐกิจมีระบบเดียว คือระบบตลาด มนุษย์สัมพันธ์กันผ่านเงินเท่านั้น และทุกสิ่งเป็นสินค้า ซึ่งแนวคิดเช่นนี้ได้มีอิทธิพลต่อวงวิชาการเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทยอย่างมาก งานวิชาการของกลุ่มของเรา สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนซึ่งคุณพรพิไลและข้าพเจ้าเป็นสมาชิกได้พยายามศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทย และพยายาม

ทำความเข้าใจทฤษฎีว่าด้วยชาวนาเป็นลำดับ ต่อเนื่องมากกว่า 25 ปี จากงานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท และเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านและลุ่มน้ำร่วมสมัย จนมาถึงในขณะนี้เราสามารถเริ่มเสนอทฤษฎีสองระบบอธิบายเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย ในกระบวนการศึกษาค้นคว้าทั้งหมดนี้งานของคุณพรพิไล ‘ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน’ เป็นงานวิจัยที่เป็นรูปธรรมที่ให้ข้อมูลประจักษ์จากงานเอกสารและงานสนามของกลไกการทำงานของระบบชุมชนหมู่บ้านไทยที่ชัดเจนที่สุดและละเอียดที่สุด ซึ่งชี้ชัดว่าหมู่บ้านและเครือข่ายหมู่บ้านเป็นระบบชุมชน ไม่ใช่ระบบทุนนิยม งานวิจัยชิ้นนี้ของคุณพรพิไลมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยให้สำนักของเราสามารถมาถึงและเสนอทฤษฎีสองระบบได้ คือเสนอทฤษฎีว่าเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยมีสองระบบ คือระบบชุมชนและระบบทุน

ทฤษฎีสองระบบจะมีคุณูปการอย่างมากต่อไปข้างหน้า จะทำให้เราเข้าใจชาวบ้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ เป็นแกนกลางของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย เป็นพลังพลวัต เป็นอนาคตที่แท้จริงของประเทศชาติ ในประเด็นนี้ขณะที่กำลังเขียนคำนำนี้ข้าพเจ้าได้ถามคุณพรพิไลว่า เธอมีแรงบันดาลใจอย่างไรจึงทำงานวิจัยนี้อย่างมุ่งมั่นและอุทิศตัวอย่างมาก เธอได้ตอบว่าในโลกและในประเทศไม่ได้มีแกนเวลาและเหตุการณ์ต่างๆ แกนเดียว ที่ผ่านมามีการรับรู้จักกันของโลกละแ่นของประเทศไทย (แบบรัฐและระบบทุน?) มาแล้ว แต่แกนเหล่านั้นได้มาจากข้อมูลจากข้างบน เป็นข้อมูลเพื่อการค้าพาณิชย์ เป็นข้อมูลของผู้ได้เปรียบ เลือกสรรมาเสนอเพื่อประโยชน์ของผู้ได้เปรียบ แต่ยังมีแกนของเขตภูมิศาสตร์ - ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมอื่นๆ ของโลก ของประเทศ ที่อาจจำเป็นต่อการค้าของโลก ของการค้าระหว่างประเทศของไทย แต่เป็นแกนของเขตลุ่มน้ำขานของเขตแม่น้ำ ซึ่งก็เป็นข้อเท็จจริงอีกชุดหนึ่ง ซึ่งสำคัญและเป็นชีวิตจริง ๆ ของผู้คนในเขตนั้น สังคมและระบบเหมืองฝายลุ่มน้ำขานดำรงอยู่และสืบเนื่องต่อมาตั้ง 1,000 ปีแล้ว ตั้งแต่สมัยอาณาจักรทวารวดี ระบบแบบชาวบ้านระบบแบบชุมชนยังคงดำรงอยู่และยั่งยืน มีความสำคัญมาก เพราะสนับสนุนการผลิตและการทำมาหากินของชาวบ้านจำนวนมาก จัดการแบ่งน้ำให้การเกษตรกรรมในพื้นที่ อีกทั้งยังคงขยายตัว สร้างลักษณะใหม่ๆ ยังคงมีประสิทธิภาพ สามารถมีหน้าที่บทบาทที่ยังสำคัญอยู่ในสังคมปัจจุบัน เราควรต้องรู้จักและเข้าใจ เราจึงจะเข้าใจชีวิตจริงของชาวบ้านพื้นถิ่นทั้งหลายได้ คำตอบนี้ของคุณพรพิไลสำคัญมาก คือเธอได้อธิบายบริบทหรือการเกิดขึ้นและการดำรงอยู่ของระบบของชาวบ้านนั่นเอง อีกนัยหนึ่งบริบททางภูมิศาสตร์ - ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมจะอธิบายการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของระบบชุมชน ผู้ที่อธิบายบริบทเช่นนี้ได้คือผู้ที่มองเห็นและเข้าใจระบบล่างในประเทศไทยและในทฤษฎีสองระบบ

งานของคุณพรพิไลได้ชี้แล้วว่าในประเทศไทยระบบข้างล่างนี้ดำรงอยู่อย่างแน่นอน คิดต่อไปข้างหน้า เราจะเห็นปัญหาว่าขณะนี้ระบบข้างล่างนี้ยังอยู่แยกๆ กัน โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจอยู่ในแต่ละท้องถิ่น หากเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยจะมั่นคงและเป็นของแท้ที่ชาวไทยทุกคนมีส่วนร่วม คงจะต้องโยงประกอบระบบท้องถิ่นแห่งเขตต่างๆ ของประเทศเหล่านี้ ประกอบขึ้นเป็นระบบชุมชนแห่งชาติ สำคัญเท่าเทียมหรือสำคัญมากกว่าระบบทุนนิยมซึ่งเป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทย งานของคุณพรพิไลเป็นงานวิจัยบุกเบิก ที่เสนอเราว่า ระบบแห่งชุมชนมีมาช้านาน ดำรงอยู่ และมีเครือข่ายกว้างขวาง ทำให้เรามีความหวังมากกับการคิดทำให้ระบบข้างล่างและเครือข่ายของระบบข้างล่างนี้เข้มแข็ง ขยายเครือข่ายและสร้างระบบชุมชน ณ ระดับชาติให้ได้ในเวลาต่อไป

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

22 มกราคม 2546

คำนำ

งานเขียนของคุณพรพิไล เลิศวิชา ที่ได้มีการนำเสนอต่อสาธารณชนอย่างต่อเนื่อง เป็นงานเขียนที่ผ่านกระบวนการวิจัยในลักษณะ ‘เจาะลึก’ มาแล้วเป็นอย่างดี ทำให้งานเขียนของคุณพรพิไล เลิศวิชา เป็นงานเขียนที่มีคุณภาพและให้มุมมองที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่อยู่ตลอดเวลา งานเขียนเรื่อง **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำخان** ที่คุณพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ร่วมกันเขียนนี้ก็เช่นกัน ทั้งสองได้ให้ภาพชีวิตเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านในลุ่มน้ำخان ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของแอ่งเชียงใหม่และลำพูน เป็นการศึกษาที่ได้มีการค้นคว้าอย่างรอบด้าน เริ่มจากสภาพทางภูมิศาสตร์ ภูมินิเวศและภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของผู้คนในลุ่มน้ำดังกล่าว

จากนั้นงานวิจัยนี้ก็ได้อะลึกเข้าไปศึกษาในกลุ่มชนชาติต่างๆ ซึ่งสะท้อนแบบแผนชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมที่หลากหลาย แต่มีจุดร่วมที่สำคัญคือ ความมั่นคงในการตั้งถิ่นฐานเพื่อความคงอยู่อย่างยั่งยืนของชุมชนและชนเผ่าในที่สุด โดยชุมชนได้สร้างระบบการจัดการน้ำ ระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบหมวดบ้าน ระบบหัววัดและหมวดวัด หมวดปอยหลวง เพื่อให้บรรลุนิติบุคคลดังกล่าว

แต่ประเด็นที่สำคัญที่สุดที่น่าจะเป็นจุดเน้นของงานวิจัยนี้ก็คือ การชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้านกับเศรษฐกิจในระบบทุน ซึ่งเป็นเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ในลักษณะที่เป็นคู่ขนานในชุมชนและนอกชุมชนที่ชาวบ้านจำเป็นต้องเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ด้วย โดยที่เศรษฐกิจในระบบทุนจะเป็นฝ่ายรุก ขณะที่เศรษฐกิจชุมชนจะเป็นฝ่ายตั้งรับและโต้กลับ ความแตกต่างของระบบเศรษฐกิจทั้งสองนั้น เกิดจากระบบเศรษฐกิจแบบแรกนั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ โดยไม่คำนึงถึงต้นทุนทางด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อมและต้นทุนทางสังคม โดยส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและระบบนิเวศตลอดจนกัดเซาะแรงยึดเหนี่ยวในสังคมอันเป็นผลจากประเพณีและวัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนานซึ่งอาจจะมีผลทำให้ชุมชนล่มสลายได้ ในขณะที่เศรษฐกิจชุมชนพยายามที่จะโต้กลับโดยการเน้นความพออยู่พอกิน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การมีน้ำใจ เพื่อให้ทุกคนพอมิพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมที่จะสามารถช่วยให้ทุกคนพออยู่ได้

คุณพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้พยายามให้ภาพดังกล่าวแก่ผู้อ่านอย่างชัดเจน แต่เป็นที่น่าเสียดายว่านอกจากจะต้องต่อสู้กับระบบทุนแล้ว ความหวังดีของ ‘รัฐ’ ในการที่จะเพิ่มผลผลิตให้แก่ชาวบ้านโดยการนำระบบชลประทานมาใช้โดยไม่มีการศึกษาถึงความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งของประเพณีวัฒนธรรมของชาวบ้านตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นวิศวกรรมชลประทานของชาวบ้าน กลับเป็นการซ้ำเติมการต่อสู้กับระบบทุนของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบมากยิ่งขึ้น ระบบชลประทานหรือระบบน้ำวันที่มีส่วนสำคัญที่ทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีน้ำไม่สม่ำเสมอตลอดเวลาซึ่งต่างกับระบบเหมืองฝาย มีผลกระทบต่อผลผลิตโดยรวมที่ลดลงของชาวบ้าน นอกจากนั้นการที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดการใช้น้ำมีส่วนสำคัญในการทำลายความสัมพันธ์ที่ร้อยรัดความเป็นชุมชนของชาวบ้านเอาไว้ให้พังทลายลง เปิดโอกาสให้ระบบผลประโยชน์ส่วนตนเข้ามามีอิทธิพลเหนือความคิดของชาวบ้านตามแบบแผนคิดของระบบทุน

ภาพที่คุนพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว นำเสนอในงานชิ้นนี้คือ ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนต่อ ‘ระบบทุน’ และ ‘รัฐ’ ที่ดินจัดสรรของนายทุนจากภายนอก และระบบชลประทานได้มีส่วนทำลายระบบเหมืองฝาย มีผลทำให้พื้นที่นาถูกเปลี่ยนเป็นพืชเศรษฐกิจอย่างอื่น เช่น ลำไย ที่ใช้น้ำน้อยกว่ามากยิ่งขึ้น ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านอาหารลดลง และเมื่อพื้นที่นาถูกเปลี่ยนเป็นสวนลำไยเพิ่มมากขึ้นระบบเหมืองฝายย่อมจะยิ่งลดความสำคัญลง

การต่อสู้ของชาวบ้านในกรณีนี้จึงขึ้นอยู่กับความสามารถในการปรับตัวของชาวบ้านเองที่จะสามารถเปลี่ยนภัยคุกคามเหล่านี้ให้กลับมาเป็นโอกาส ถึงแม้ระบบเหมืองฝายจะมีปัญหาที่ถูกภัยคุกคาม แต่ชาวบ้านก็ยังมีระบบป้องกันอื่นๆ กล่าวคือ ระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบหมวดบ้าน ระบบหัววัด หมวดวัดและหมวดปอยหลวง ซึ่งยังทำหน้าที่ยึดโยงและสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนอย่างเหนียวแน่น

ประเด็นของการต่อสู้จึงขึ้นอยู่กับความสามารถที่จะใช้ทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ต่อสู้กับระบบทุนและ ‘รัฐ’ ได้อย่างไร ในสภาวะของความพยายามในการปรับตัวซึ่งมีทั้งส่วนที่พ่ายแพ้และส่วนที่สามารถปรับตัวได้ คุนพรพิไล เลิศวิชาและอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้ให้ความหวังไว้ โดยใช้กรณีตัวอย่างของ พ่อเจริญ จรรยา แก่ฝายท่าบ่อเย็น ซึ่งสามารถแก้ภัยคุกคามจากระบบรัฐและระบบทุน ขณะที่ยังสามารถรักษาความเป็นปึกแผ่นของระบบเหมืองฝายเอาไว้ได้ โดยใช้วิธีการต่างๆ ที่ชอบธรรมและมุ่งผลประโยชน์ส่วนรวมแก่สมาชิกเหมืองฝายเป็นสำคัญ

ดังนั้นความอยู่รอดของระบบเศรษฐกิจชุมชนจากภัยคุกคามของระบบทุนจากภายนอกจึงขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ชาวบ้านในลุ่มน้ำที่มีอยู่ ประกอบกับความสามารถในการนำทุนดังกล่าวมาปรับเป็นกลยุทธ์โดยผ่านผู้นำที่มีความสามารถ เพื่อจะเอาชนะภัยคุกคามจากภายนอกได้

ในขณะที่ภัยจาก ‘รัฐ’ นั้นเกิดจากความไม่รู้หรือวิเศษ ภัยจากระบบทุนนั้นเกิดจาก ‘ความโลภ’ เป็นสำคัญ เป็นเรื่องที่น่าสนใจที่ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในลุ่มน้ำชาวนจะจัดการกับภัยเหล่านี้ได้อย่างไร แต่เท่าที่ผ่านมา พื้นที่ดังกล่าวยังคงรักษาความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติไว้ได้ในระดับหนึ่ง ชุมชนในพื้นที่มีระบบเศรษฐกิจที่สามารถอยู่ได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพสะท้อนความสามารถในการปรับตัวของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง

งานวิจัยของคุนพรพิไล เลิศวิชา และอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ชิ้นนี้จึงเป็นการให้เครื่องมือที่สำคัญมากในการเสริมพลังการต่อสู้ของชาวบ้านให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น โดยมีส่วนช่วยลดวิเศษที่เกิดจากความไม่รู้สภาพปัญหาและข้อเท็จจริงของระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยบุคคลภายนอกลงได้ในระดับหนึ่ง และช่วยให้ผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในวงราชการ วงวิชาการ และชาวบ้านได้ตระหนักถึงความสำคัญของศักยภาพที่ชาวบ้านมีอยู่เองในรูปของทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้ว งานวิจัยนี้นอกจากจะเสริมความสามารถในการต่อสู้ของชาวบ้านกับ ‘ระบบทุน’ และลดอวิชชาของ ‘รัฐ’ ตลอดจนอวิชชาในวงวิชาการลงแล้ว ยังเป็นตัวอย่างของการศึกษาวิจัยที่มีประโยชน์ที่จะนำไปศึกษากับลุ่มน้ำอื่นๆ ต่อไป จึงขอแสดงความชื่นชมมากกับผู้วิจัยทั้งสองและกับสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยที่สนับสนุนงานวิจัยที่มีคุณค่าเช่นนี้

อภิชัย พันธเสน

1 ธันวาคม 2545

คำนำ

เมื่อ 4-5 ปีที่แล้วนี้ ข้าพเจ้ากับเพื่อนคือสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ และคณะได้เดินทางไปยังบ้านต้นแห่น้อย อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ก่อนจะถึงหมู่บ้าน พวกเราได้แวะสำรวจตลาดมะจำโรง อันเป็นตลาดใหญ่ของอำเภอ ข้าพเจ้ารู้สึกประหลาดใจยิ่งที่ตลาดมะจำโรง มีผู้ขายสินค้า นับเป็นร้อยๆ คน สินค้าในตลาดมากกว่าครึ่งหนึ่งเป็นสินค้าพื้นเมืองของท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็น พืชผัก ผลไม้ เห็ด เนื้อสัตว์ เช่นหมู เนื้อวัว ปลา รวมทั้งเครื่องเทศนานาชนิด ข้าพเจ้าได้สัมภาษณ์ชาวบ้านซึ่งเป็นแม่ค้าพ่อค้า 12 ราย จึงได้ทราบว่า สินค้าส่วนหนึ่งผลิตจากกลุ่มน้ำนี้เองและบางส่วนมาจากอำเภอฝาง อำเภอลี้ อำเภอแม่แตง อำเภอแม่วาง อำเภอแม่ทา บนแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน โดยที่เป็นการค้าระหว่างตลาดลุ่มน้ำซึ่งมีได้ผ่านตลาดเมืองใหม่ตลาดขายส่งของเชียงใหม่แต่อย่างใด ยกเว้นแต่สินค้าประเภทที่ผลิตไม่ได้ในภาคเหนือเท่านั้น แสดงว่ามีเส้นทางการค้าท้องถิ่นของชุมชนหมู่บ้าน ดำรงอยู่ต่างหากจากระบบค้าส่ง/ค้าปลีกของตลาดเมืองใหม่อีกเส้นทางหนึ่ง ข้าพเจ้ามีความสนใจอย่างยิ่งว่า เส้นทางเหล่านี้เชื่อมโยงกันอย่างไร เกิดขึ้นได้อย่างไร และสืบเนื่องมาตั้งแต่เมื่อใด และที่ลึกลงไปเบื้องหลังเส้นทางการค้านี้ก็คือ หมู่บ้านอันเป็นเครือข่ายโยงใยกันเหล่านี้ ยังคงผลิตอาหารเพื่อป้อนตลาดเครือข่ายอยู่อย่างไร

เมื่อลงไปหมู่บ้านอีก 7-8 แห่ง ของอำเภอได้แก่ บ้านต้นแห่นหลวง บ้านดงก่า บ้านกัวแลน้อย บ้านห้วยไทรง บ้านริมخان บ้านร้องขุม บ้านน้ำบ่อหลวง เมื่อลงสำรวจข้อมูลที่ลึกลงไป ข้าพเจ้าได้พบว่าหมู่บ้านทั้งหมดยังคงผลิตอาหารเลี้ยงชุมชนอย่างหลากหลาย และยังคงหาอยู่หากินจากระบบธรรมชาติ สามารถผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น มีด พร้า จอบ เครื่องจักสานในครัวเรือน เครื่องมือจับและดักสัตว์ ภาพที่เห็นยังมีหมู่บ้านที่ทำงานฝีมือ คืองานแกะสลัก วาดภาพ ทำกระดาษสา นอกจากนี้หมู่บ้านมีตลาดเล็กๆ ในหมู่บ้านของตนเอง บ้างติดตลาด 2 เวลา คือทั้ง กาดเช้าและกาดแลงจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง ต่อเนื่องกันจากที่ราบลุ่มจนถึงบนภูเขา มีเส้นทางน้ำเหมือนหรือลำเหมืองติดต่อกันยาวเหยียดนับเป็นสิบลิโลเมตรเชื่อมด้วยฝายเล็กและใหญ่ถึง 8 ฝาย ทุกระบบยังส่งน้ำผ่านระบบเหมืองฝายโบราณให้แก่ชาวไร่ ชาวนาของลุ่มน้ำนี้ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ‘ลุ่มน้ำขาน’

วันท้ายๆ ในหมู่บ้าน ข้าพเจ้าและคณะได้เห็นประเพณีลอยกระทงของหมู่บ้านลุ่มน้ำ ได้เห็นชาวบ้านหมู่บ้านต้นแห่น แบ่งหมวดเป็น 4-5 กลุ่ม แต่ละกลุ่มกว่า 20 คน พวกเขาแกะโพน ประดิษฐ์ดอกไม้ ตัดกระดาษ ทำขบวนแห่นกหัสดีลิงค์ พญานาค และอื่นๆ รวม 5 ขบวน ขบวนแห่ลอยกระทงนี้ใหญ่โตงดงาม ราวกับว่าเป็นขบวนแห่ในเมืองใหญ่ ทั้งๆ ที่เป็นของหมู่บ้านเล็กๆ หมู่บ้านหนึ่งเท่านั้น ประตูปันและประตูวัดประดับประดาด้วยต้นกล้วย ใบมะพร้าว และประทีปโคมไฟ ชาวบ้านหลายสิบคนมาช่วยกันทำงานในวัดตั้งแต่เช้าจรดเย็น และพูดจาด้วยภาษาไตเขิน

ภาพที่เห็นดูเป็นหมู่บ้านโบราณ เมื่อเทียบกับหมู่บ้านที่ข้าพเจ้าเห็นมาในอำเภอสันทรายและสันกำแพง ทำให้เกิดความสนใจอย่างยิ่งว่า หมู่บ้านลุ่มน้ำนี้มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร พวกเขามีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร และเหตุใดยังสืบทอดระบบท้องถิ่นมาได้ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากการที่ชาวบ้านต่างก็มีและใช้เครื่องจักรกลการเกษตร เครื่องใช้ไฟฟ้า และยานยนต์ขับเคลื่อนด้วยน้ำมัน

ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะมีสิ่งอื่นๆ อีกมากที่ดำรงอยู่และกำลังเปลี่ยนแปลงไปในลุ่มน้ำนี้ และเป็นสิ่งที่น่าสนใจว่า เครือข่ายโยงใยของหมู่บ้านอาจจะทอนภาพกว้างของชุมชนลุ่มน้ำอื่นในบางด้านอีกด้วย

ข้าพเจ้าและคณะได้เดินทางไปสังเกตและเก็บข้อมูลเบื้องต้นของลุ่มน้ำอื่นๆ อีก 11 แห่ง ได้แก่ ลุ่มน้ำแมงจืด ลุ่มน้ำปิงบางตอน ลุ่มน้ำยมตอนผ่านบ้านคลองกระเจง ลุ่มน้ำไชยา ชุมชนชายฝั่ง ทับสะแก และที่บ้านลาดเพชรบุรี เป็นต้น การสังเกตและเก็บข้อมูลเหล่านี้มีข้อจำกัดมากเพราะทำไปด้วยความสนใจส่วนตัว เป็นช่วงๆ มิได้ทำการศึกษาอย่างเป็นระบบ

ในปี พ.ศ.2541 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้กรุณาสับสนุนให้การศึกษาลุ่มน้ำนี้ต่อเนื่องเป็นระบบ และเป็นจริงขึ้นมาได้ภายใต้ชื่อโครงการว่า **‘พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำในประเทศไทย’** โดยที่อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และข้าพเจ้า ทำการศึกษาลุ่มน้ำแม่ขาน จังหวัดเชียงใหม่ ข้าพเจ้าและคุณสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ ศึกษาลุ่มน้ำไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ท่านอาจารย์ภาภรณ์ หะวานนท์ และคณะ กรุณาสละเวลาของท่านมาทำการศึกษาลุ่มน้ำลำพระเพลิง จังหวัดนครราชสีมา โดยใช้เวลาทำการศึกษารวมทั้งสิ้น 3 ปี งานวิจัยนี้ก็เสร็จสิ้นลง

ข้าพเจ้าใคร่ขอกราบขอบพระคุณ คุณหมอวิจารณ์ พานิช อย่างสูง ที่กรุณาให้ความสนใจต่อโครงการมาโดยตลอด ท่านอาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย นั้นนอกจากจะให้แนวคิดและช่วยพัฒนาประเด็นการวิจัยอย่างต่อเนื่องแล้ว ยังให้ความช่วยเหลือด้วยความปรารถนาดีเสมอมา

ท่านอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และท่านอาจารย์อภิชัย พันธเสน กรุณาเป็นที่ปรึกษาของโครงการ อ่านต้นฉบับวิจารณ์ให้ข้อเสนอแนะต่างๆ ช่วยให้ประเด็นการศึกษากว้างขวาง ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

งานวิจัยนี้คงจะสำเร็จลุล่วงได้โดยยากถ้าปราศจาก ความช่วยเหลือของอาจารย์ยุพิน เข้มมุกต์แห่งศูนย์วัฒนธรรมสถาบันราชภัฏเชียงใหม่ การทำงานอย่างเข้มแข็งของคุณสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ ผู้ซึ่งเป็นทั้งผู้ประสานงานและผู้ช่วยวิจัย คุณอรุณรัตน์ กันทะนนท์ เลือดเนื้อเชื้อไขของชาวลัวะแห่งลุ่มน้ำขานซึ่งขับมอเตอร์ไซด์ตระเวนไปทุกหมู่บ้านเพื่อร่วมเก็บข้อมูลกับข้าพเจ้าด้วยความอดทน คุณพิมพ์ นื้อเขียว กรุณาช่วยเก็บข้อมูลด้านตลาดชุมชนยาวนานถึง 1 ปี คุณเกรียงไกร และคุณวิไลภรณ์ พานอ่อง กรุณาช่วยงานวิจัยในระยะที่ 1 นอกจากนี้ยังมีนักศึกษาสถาบันราชภัฏอีกถึง 16 ท่านที่มีได้เอื้อนาม กรุณาช่วยเก็บข้อมูล โดยเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านเป็นช่วงๆ ครั้งละนานๆ ทำให้การเก็บข้อมูลจำนวนมากเป็นไปได้ ที่ละวันเสียมิได้ที่จะต้องเอื้อนามด้วยความขอบคุณ คือ ความช่วยเหลือประสานงานอย่างเข้มแข็ง จากเจ้าหน้าที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย คุณเบญจมาศ ตีรมาศวนิช และคณะ ขอขอบคุณยิ่ง

สุดท้ายขอขอบพระคุณอย่างสูง สำหรับความช่วยเหลือและข้อชี้แนะของแก่ฝ่ายทั้ง 8 ท่านแห่งลุ่มน้ำขานโดยเฉพาะ พ่อจันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก พ่ออุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง กำนันนอร์นพ บุญญาดี บ้านฉิมพลี พ่อสุรยุทธ์ กันทะนนท์ บ้านหนองปิง ท่านพระครูแห่งวัดร้องขุ่ม และพ่อเจริญ จรรยา แก่ฝ่ายท่าบ่อเย็น ซึ่งอุตส่าห์ตระเวนพาไปศึกษาระบบเหมืองฝายตั้งแต่ต้นจนถึงปลายน้ำ และตอบทุกคำถามอย่างถี่ถ้วน เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาอย่างยิ่ง

พรพิไล เลิศวิชา

ตุลาคม 2545

แม่น้ำขานเป็นสายน้ำแม่สาขาของแม่น้ำแม่ปิง

แม่น้ำขานตอนบนอยู่ในหุบเขาที่แคบและชัน พื้นที่ลุ่มน้ำเล็กๆ บนแม่น้ำนี้ ได้แก่ ลุ่มน้ำแม่สาบ น้ำแม่สะเมิง และห้วยกองขวากน้อย พื้นที่ไร่นาของลุ่มน้ำขานตอนบนมีเหมือนฝายรองรับ 17 ระบบ เป็นเหมือนฝายระบบเล็กๆ เลี้ยงพื้นที่นาประมาณ 2,000 ไร่

งานวิจัยนี้จะจาศึกษา **ลุ่มแม่น้ำขานตอนล่าง** เริ่มต้นจากบ้านห้วยไทรง อำเภอสันป่าตอง ลงไปสิ้นสุดที่บ้านกลาง ถึงอำเภอดอยหล่อ จ.เชียงใหม่ มีเหมือนฝายรองรับ 8 ระบบ เลี้ยงพื้นที่ไร่นาประมาณ 100,000 ไร่ ตอนที่ยาวที่สุดของลำน้ำขานตอนล่าง วัดได้ประมาณ 30 เมตร

ลุ่มน้ำขานตอนล่าง

พื้นที่ของลุ่มน้ำ	111,367	ไร่
ที่ราบ	84,840	ไร่
ภูเขา	11,500	ไร่
พื้นน้ำ	15,027	ไร่
ความยาวของลุ่มน้ำ	25	กม.
ครอบคลุมเขตปกครอง	11	ตำบล
	118	หมู่บ้าน
ประชากร	79,537	คน
	(สถิติปี 2542)	

บทที่ 1

บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

สภาพภูมิศาสตร์ กับเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน 21

1. ลุ่มน้ำกก 21
2. ลุ่มน้ำแมงด-ปิง-แกน 22
3. ลุ่มน้ำแม่ปูลา 22
4. ลุ่มน้ำท่ากาน 22
5. ลุ่มน้ำแม่กวง 22
6. ลุ่มน้ำลี้ 23
7. ลุ่มน้ำขาน 23

ลุ่มน้ำขานตอนล่าง... 24

ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของลุ่มน้ำ 26

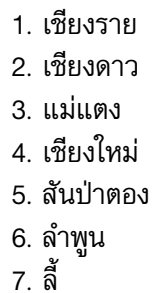
บทที่ 1

บริบท 7 ลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

การตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำหรือตามที่ราบลุ่มแม่น้ำนั้น เป็นลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านในประเทศไทย ทั้งนี้เพราะน้ำเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญ การมีแหล่งน้ำเป็นหลักประกันว่าจะมีพลังการผลิตสำหรับหล่อเลี้ยงชุมชน ดินแดนตอนเหนือของประเทศไทยนั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูง มีต้นกำเนิดสายน้ำไหลออกจากภูเขาทั้งสายใหญ่และสายเล็กจำนวนมาก ผ่านไปบนที่ราบขนาดเล็ก ดังนั้นชาวนาจึงทำนาบนที่ราบระหว่างหุบเขา โดยชักน้ำหรือทำคันกั้นน้ำให้ไหลเข้าสู่พื้นที่ทำนา การชักน้ำให้ไหลเข้าสู่พื้นที่ทำนาที่กล่าวนี้ เป็นไปอย่างสลับซับซ้อน เพราะน้ำไหลผ่านที่สูงลงสู่ที่ราบต่ำ ความแรงของน้ำเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ต้องมีระบบเหมืองฝาย มีโครงสร้างเข้มน้ำและซับซ้อนตามลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ที่รองรับทางไหลของน้ำ กล่าวได้ว่าภาคเหนือตอนบนเป็นเขตที่มีระบบการจัดการน้ำที่มีขนาดใหญ่และเข้มน้ำมากระบบหนึ่งในประวัติศาสตร์กว่า 700 ปี ที่ผ่านมา

เมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง บริเวณเชิงดอยสุเทพ มีพื้นที่ทำการเกษตรน้อยมาก พื้นที่ราบที่กว้างใหญ่นับหลายหมื่นไร่ ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนมีเพียง 2 แห่งเท่านั้น แห่งแรกคือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำขานและแม่น้ำวาง แห่งที่สองตั้งอยู่เหนือเมืองเชียงใหม่ประมาณ 50 กิโลเมตรคือที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง แม่น้ำจืด และแม่น้ำแกน (แม่น้ำแกนอยู่ในเขตตำบลอินทขิล อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งตำนานเรียกว่า ‘พินนาฝั่งแกน’) พื้นที่ทั้งสองแห่งนี้เป็น พื้นที่ที่กิจกรรมที่สำคัญมาแต่อดีตกาลนานกว่าห้าร้อยปีมาแล้ว และปัจจุบันก็ยังเป็นแหล่งผลิตอาหารพืชผลทางเกษตรเลี้ยงประชากรชาวเชียงใหม่เป็นหลักอยู่ ที่ราบลุ่มในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน หรือที่ราบลุ่มที่แม่น้ำปิงไหลผ่านนี้ ได้เคยก่อรูป ‘พินนา’ หรือชุมชนเกษตรกรรมใหญ่ 7 ระบบ ได้แก่ ชุมชนเกษตรกรรมลุ่มน้ำกก ลุ่มน้ำจืด-ปิง-แกนหรือพินนาฝั่งแกน ลุ่มน้ำปูลาหรือพินนาปูลา พินนาท่ากาน ลุ่มน้ำเมืองหรือลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำขาน และลุ่มน้ำลี้ ในจำนวนพินนาหรือชุมชนเกษตรกรรมทั้ง 7 นี้ ลุ่มน้ำขานและลุ่มน้ำจืด-ปิง-แกน จัดได้ว่าเป็นลุ่มน้ำที่สำคัญ มีศักยภาพสูงในการผลิต

แม่น้ำปิงซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักของจังหวัดเชียงใหม่ นั้นมีต้นน้ำอยู่ที่อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ไหลผ่านอำเภอแม่แตง อำเภอแมริม อำเภอสันทราย อำเภอเมืองเชียงใหม่ อำเภอหางดง อำเภอเมืองลำพูน อำเภอสันป่าตอง ออกไปรวมกับแม่น้ำสายสำคัญอื่นในพื้นที่ตอนล่างๆ เป็นแม่น้ำเจ้าพระยา การไหลของน้ำแม่ปิง ผ่านภูเขาและที่ราบใหญ่น้อยนี้ ทำให้มี สายน้ำแม่สาขาที่สำคัญหลายสาย ได้แก่ น้ำแม่ปิง น้ำแม่แตง น้ำแมริม น้ำแม่ลา น้ำแม่โน น้ำแม่กวง น้ำแม่ปูลา น้ำแม่ขาน น้ำแม่เตียน น้ำแม่วาง น้ำลี้ น้ำแม่กลาง น้ำแม่แจ่ม ห้วยศึก น้ำแม่โน ห้วยก่อ น้ำฮอด และน้ำแม่ตื่น เป็นต้น

เพื่อให้เกิดความเข้าใจภาพรวม
ของกลุ่มน้ำสำคัญในแอ่งที่ราบเชิงใหม่-ลำพูน
จะขอกล่าวถึงรายละเอียดโดยสังเขปของ
ชุมชนลุ่มน้ำสำคัญเหล่านี้

น้ำกกเป็นแม่น้ำใหญ่มีต้นน้ำ อยู่บนเทือกเขารอยต่อประเทศพม่า ในเขตอำเภอฝาง ไหลผ่านอำเภอฝางขึ้นไปทางตอนเหนือของจังหวัดเชียงราย แล้วไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่ได้เมืองเชียงแสนที่ราบลุ่มแม่น้ำกกเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่สำคัญ มีเมืองหลายเมืองตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำกก ตั้งแต่เมืองฝาง ถึงเมืองเชียงราย

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำหาน 21

2. ลุ่มน้ำแม่จัด-ปิง-แกน

แม่น้ำปิงมีต้นน้ำอยู่ในพื้นที่ดอยอ่างสรงหรือดอยหลวงเชียงดาว ไหลลงมาทางใต้ แม่น้ำปิงมีความยาวหลายร้อยกิโลเมตร ไหลผ่านภูเขา และที่ราบลุ่มเพียงไม่กี่แห่ง ที่ราบลุ่มที่สำคัญ คือ ที่ราบลุ่มน้ำปิง น้ำจัด และน้ำแกน ซึ่งเป็นที่ราบตอนเหนือที่กว้างใหญ่มาก มีพื้นที่กว้างใหญ่ใกล้เคียงกับที่ราบลุ่มน้ำขานตอนใต้ของเมืองเชียงใหม่

ที่ราบลุ่มน้ำปิง-น้ำจัด เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ มีระบบเหมืองฝายที่มีประสิทธิภาพมาแต่อดีตนานนับหลายร้อยปี สมัยราชวงศ์มังราย (1839-2101) เมืองเชียงใหม่สถาปนาบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้ขึ้นเป็น ‘พินนาฝั่งแกน’ ถือเป็นพินนาสำคัญที่จัดส่งอาหารและทหารให้แก่เมืองเชียงใหม่ ปัจจุบัน การชลประทานของรัฐในบริเวณลุ่มน้ำแห่งนี้ อย่างเช่น โครงการแม่จัดก็เป็นโครงการที่สร้างตามร่องรอยของระบบชลประทานในอดีต พินนาแห่งนี้สามารถติดต่อกับเมืองพร้าว ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในอดีตแห่งหนึ่ง

3. ลุ่มน้ำแม่ปูลา

ที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่ปูลาอยู่ใกล้กับเมืองเชียงใหม่ แม่ปูลาเป็นแม่น้ำสายเล็กๆ ไหลมาจากดอยนางแก้ว เขตอำเภอดอยสะเก็ด ปัจจุบันแม่น้ำแห่งนี้ชาวเชียงใหม่เองก็แทบไม่รู้จัก เพราะมีขนาดเล็กมาก แต่ในประวัติศาสตร์ ตรงกับสมัยพญาติโลกราช พินนาค้างอยู่บริเวณด้านตะวันออกของเมืองเชียงใหม่มีเนื้อที่ถึงเขตอำเภอดอยสะเก็ดและอำเภอสันกำแพงในปัจจุบัน เรียกชื่อว่า ‘พินนาปูลา’ พินนาปูลาและแม่น้ำหลายสายเล็กๆ รอบอำเภอสันกำแพงเป็นที่ราบขนาดเล็กและไม่มีน้ำเพียงพอแก่การเกษตร รัฐและชาวบ้านจึงหาทางออกโดยการสร้างอาชีพหัตถกรรม ชาวบ้านในพินนาแห่งนี้มีอาชีพทำเครื่องปั้นดินเผา ที่รู้จักกันในนาม ‘เครื่องถ้วยสันกำแพง’

4. ลุ่มน้ำท่ากาน

เมืองท่ากานเป็นเมืองเก่าตั้งแต่สมัยทริภุญไชย สมัยก่อนมีชื่อเรียกว่า ‘พินนาท่ากาน’ ซึ่งเป็นชื่อของแม่น้ำสายเล็กๆ ที่ไหลผ่าน เช่นเดียวกับน้ำแม่ปูลา อันที่จริง เมืองแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำปิง แต่กลับไม่อาจใช้น้ำปิงเพื่อการเกษตรได้โดยสะดวก เพราะตลิ่งสูงเกินไป ปัจจุบันบริเวณนี้ทำนาได้น้อยกว่าบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำขานซึ่งอยู่ติดกัน

5. ลุ่มน้ำแม่กวง

เมืองลำพูนหรือ เมืองทริภุญไชยเดิมมีแม่น้ำปิงและแม่น้ำกวงไหลผ่าน หลังจาก ที่พญามังรายตีเมืองทริภุญไชยแตกแล้ว ไม่ทราบว่ายเชียงใหม่จัดการปกครองทริภุญไชยอย่างไร เพราะไม่เรียกว่า พินนาทริภุญไชย เป็นไปได้ว่าเมืองลำพูนถูกผนวกเข้ากับเวียงกุมกามและเชียงใหม่ เพราะที่ราบลุ่มบริเวณลำพูนมีขนาดเล็กมากไม่อาจจะใช้น้ำเพื่อการเกษตรได้ดี เดิมที่ราบลุ่มเล็กๆ นี้มีแม่น้ำปิงไหลผ่าน ต่อมาราว พ.ศ.2000 แม่น้ำปิงเปลี่ยนทางเดินไหลไปทางทิศตะวันตก เรียกว่า ‘ปิงห่าง’ จึงคงเหลือแม่น้ำกวงไหลผ่านเพียงสายเดียว แต่ตลิ่งแม่น้ำสูงทำการเกษตรไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร เมืองลำพูนจึงไม่ใช่แหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญ

6. ลุ่มน้ำลี้

ลุ่มน้ำลี้เป็นเมืองที่น่าสนใจ เพราะเป็นชุมชนที่ติดต่อเคลื่อนย้ายอยู่ระหว่างสันป่าตองจอมทอง และลี้ ห่างกันแค่ข้ามสะพานน้ำปิง มีแม่น้ำลี้ไหลผ่านขึ้นเหนือบรรจบแม่น้ำปิงที่อำเภอจอมทอง เมืองลี้ตั้งอยู่ใต้เมืองลำพูนมีอาณาเขตติดต่อพินนาท่ากานและพินนาขานได้สะดวก โดยข้ามแม่น้ำปิงมาถึงเขตอำเภอสันป่าตองตอนใต้และเขตอำเภอจอมทอง(ปลายแม่น้ำขาน) ชาวลี้ก็เช่นเดียวกับชาวลำพูน คืออาศัยอยู่ในภูมิประเทศที่เต็มไปด้วยภูเขา มีที่ราบทำการเกษตรไม่กว้างนัก แต่ชาวลี้ก็สามารถหาน้ำจากน้ำลี้และน้ำปิงมาใช้น้ำได้ ในอดีตเข้าใจว่าใช้ระหัดวิดน้ำหรือ ‘หลุก’ ปัจจุบันนิยมใช้ปั้มน้ำสูบน้ำจากแม่น้ำขึ้นมาใช้แทน

ตารางที่ 1 : แสดงรายชื่อลุ่มน้ำสำคัญในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

จังหวัด	จำนวนลุ่มน้ำสำคัญ	ชื่อลุ่มน้ำที่สำคัญ
ลำพูน	4	ลุ่มน้ำแม่กวง ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำแม่ทา
เชียงใหม่	11	ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำวาง ลุ่มน้ำแม่กลาง ลุ่มน้ำแม่กวง ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำแม่ตื่น ลุ่มน้ำแม่แตง ลุ่มน้ำแม่ริม ลุ่มน้ำแม่หวด ลุ่มน้ำแม่กก

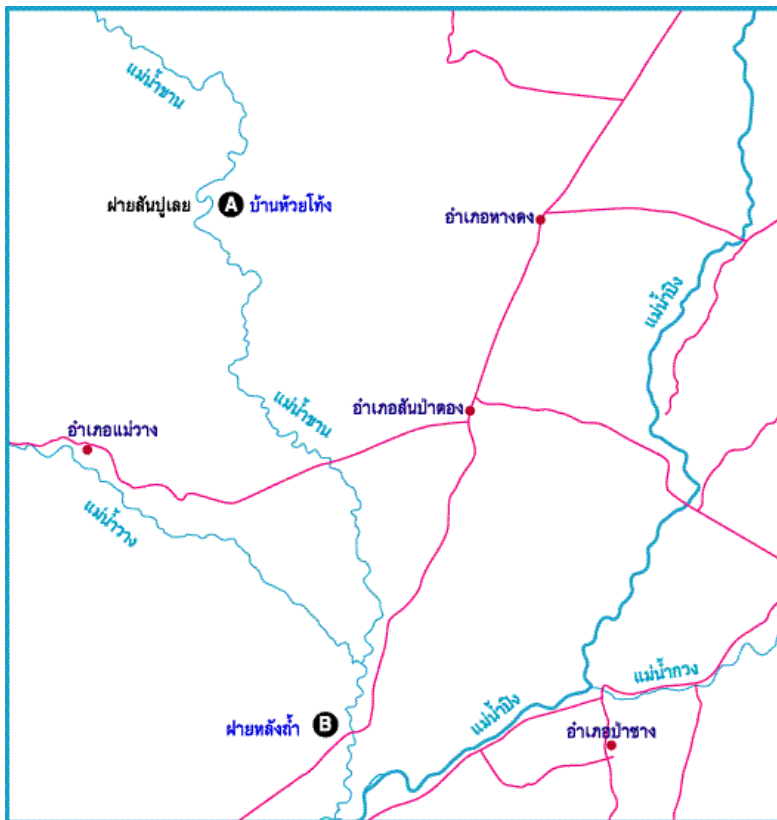
แอ่งลุ่มน้ำเชียงใหม่-ลำพูน ที่เคยมีในอดีต บางลุ่มน้ำลดความสำคัญลงไปมาก ในปัจจุบันมีลุ่มน้ำสำคัญของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ดังในตารางข้างบนนี้

7. ลุ่มน้ำขาน

ต้นกำเนิดแม่น้ำขาน อยู่บนเทือกเขาด้านตะวันตกของตัวเมืองเชียงใหม่ ซึ่งแผ่ต่อเนื่องจากดอยสุเทพไปทางใต้และตะวันตกจรดเทือกเขาอินทนนท์ เทือกเขานี้ยังได้ให้กำเนิดแม่น้ำอีกสายหนึ่งที่สำคัญในลุ่มน้ำนี้ คือแม่น้ำวาง

แม่น้ำขานและแม่น้ำวางไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จากเทือกเขามายังที่ราบทางใต้ของตัวเมืองเชียงใหม่เรียกว่า ที่ราบลุ่มแม่น้ำขาน ซึ่งอยู่ระหว่างเทือกเขาดังกล่าวและแม่น้ำปิง ปลายสายแม่น้ำทั้งสองไหลรวมกัน แล้วไหลลงสู่แม่น้ำปิง ทางใต้ของบริเวณที่ราบลุ่มน้ำนี้

ลุ่มน้ำขานแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ตอนบนและตอนล่าง ลุ่มน้ำขานตอนบนอยู่ในหุบเขาที่แคบและชัน ส่วนใหญ่เป็นเขตป่าเขา ที่ราบระหว่างหุบเขาของพื้นที่ตอนบนคือบริเวณน้ำแม่สาบ น้ำแม่สะเมิง และห้วยกองขวากน้อย เป็นที่ราบเล็กๆ มีระบบเหมืองฝายขนาดเล็ก 17 ระบบรองรับ ช่วยการทำมาหากินในพื้นที่กสิกรรมประมาณ 2,000 ไร่ของชาวบ้าน 20 หมู่บ้าน

แม่น้ำน่าน ช่วงผ่านที่ราบลุ่มน้ำน่านตอนล่าง มีความยาวประมาณ 25 กิโลเมตร จ่ายน้ำให้ ชวนาลุ่มน้ำน่านประมาณ 110,000 ไร่

ลุ่มน้ำน่านตอนล่าง เริ่มนับตั้งแต่บ้านห้วยโง้ง (A) ที่ตั้งของฝายลูกแรก คือฝายสันปุยเลย ลงมาสิ้นสุด ณ กิ่งอำเภอดอยหล่อ (B) จุดสิ้นสุดการใช้น้ำน่าน อันเป็นที่ตั้งของฝายหลังถ้ำ ถัดจากนี้ไปจะเป็นพื้นที่ที่ชาวนาใช้น้ำแม่ปืม พื้นที่ส่วนใหญ่ของผู้ใช้น้ำน่านอยู่ในเขตของอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ มี 12 หมู่บ้านที่ใช้น้ำสองแม่คือ แม่ขานและแม่จาง เนื่องจากอยู่ในเขตรอยต่อของสองลุ่มน้ำ พื้นที่หมู่บ้านส่วนที่ใกล้กับตำแหน่ง (A) อยู่ใกล้พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ มีพื้นที่เพาะปลูกเล็กๆ ตามริมลำน้ำลำห้วยต่างๆ เมื่อน้ำน่านไหลลงสู่ที่ราบจะแผ่กว้างออกทันที ภูมิประเทศแบบนี้ทำให้ลุ่มน้ำมีพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่

คล้ายกับพื้นที่ลุ่มน้ำจืด ณ พันทนาฝั่งแกน ซึ่งมีที่ราบระหว่างภูเขาเป็นบริเวณกว้าง น้ำไหลบ่าทั่วถึงพื้นที่ของชาวไร่ชาวนาได้ง่าย การชักน้ำไม่ลำบาก อันเป็นข้อได้เปรียบอย่างยิ่งของลุ่มน้ำนี้ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ลุ่มน้ำน่านมีระบบเหมือนฝายที่หล่อเลี้ยงที่นานับแสนไร่ มีเหมือนฝายถึง 8 ระบบ แต่ละระบบหล่อเลี้ยงไร่นาตั้งแต่ 2,000-5,000 ไร่

แม่น้ำน่าน ช่วงผ่านออกจากหุบเขา ภาพนี้ถ่ายจากที่สูงบนไหล่เขาใกล้บ้านห้วยโง้ง

ขอให้พิจารณาตารางที่ 2 ข้างล่างนี้ จะเห็นว่า ในจำนวนอำเภอต่างๆ ของ จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอสันป่าตองบน ลุ่มน้ำขานมีความหนาแน่นของ ประชากรสูงมากถึง 455 คน ต่อ ตารางกิโลเมตร นับว่าหนาแน่นที่สุดรอง ลงไปจากอำเภอเมือง ซึ่งหนาแน่นเพราะความเป็นเมือง ส่วนอำเภอสารภีนั้น มีประชากรหนาแน่นเพราะเป็นประตูทางออกสู่กรุงเทพฯ และภาคกลาง ใน จำนวนอำเภอทั้งหมดนี้อำเภอหางดงและอำเภอสันกำแพง ได้เปลี่ยนเป็นเขต ธุรกิจตัดถกรรม และมีบ้านจัดสรรตั้งอยู่จำนวนมาก

ตารางที่ 2: แสดงจำนวนประชากรและความหนาแน่นประชากรในลุ่มน้ำแม่ปิง

จังหวัด/อำเภอ	ประชากรปี พ.ศ. 2535	พื้นที่ (ตร./กม.)	ความหนาแน่น (คน/ตร.กม.)
จังหวัดเชียงใหม่	1,382,136.00	20,107.06	68.74
อ.เมือง	242,352.00	152.36	1,590.65
อ.สารภี	75,678.00	97.46	776.50
อ.สันทราย	81,804.00	285.02	287.01
อ.ดอยสะเก็ด	62,438.00	671.28	93.01
อ.สันกำแพง	93,185.00	640.09	145.58
อ.แม่ริม	75,124.00	443.63	169.34
อ.แม่แตง	77,423.00	1,362.78	56.81
อ.สะเมิง	22,667.00	898.02	25.24
อ.พร้าว	55,340.00	1,148.19	48.20
อ.เชียงดาว	72,625.00	1,882.08	38.40
อ.หางดง	62,265.00	277.14	224.67
อ.สันป่าตอง	81,184.00	178.19	445.60
อ.จอมทอง	93,605.00	972.43	96.26
อ.ฮอด	40,037.00	1,430.38	27.99
อ.แม่แจ่ม	56,359.00	3,361.15	16.77
อ.อมก๋อย	39,538.00	2,093.83	18.88
อ.ดอยเต่า	27,180.00	803.92	33.81
กิ่ง อ.เวียงแหง	19,188.00	570.00	33.66
กิ่ง อ.แม่วาง	30,062.00	601.22	50.00

ลุ่มน้ำขาน

เมื่อการทำมาหากิน และจำนวนประชากรขยายตัวออกไป ชุมชนที่ราบลุ่มน้ำบางแห่ง ขยายตัวขึ้นเนื่องจากการจัดการน้ำและระบบชลประทานสมัยใหม่ การขยายพื้นที่ป่าเป็นพื้นที่ทำการเพาะปลูกบางแห่งกลับค่อยๆ ลดความสำคัญลง หรืออาจถูกนำไปใช้ประโยชน์อื่นที่ไม่ใช่การเพาะปลูก การติดต่อสื่อสารคมนาคมที่สะดวกรวดเร็ว พร้อมๆ กับระบบธุรกิจการค้าแบบใหม่ ศูนย์การค้าและเครือข่ายชุมชนเปลี่ยนแปลง ในแง่วิทยาศาสตร์ แม่น้ำต้นเงินหรือเปลี่ยนทางเดิน ปริมาณน้ำเพิ่มขึ้นและลดลงตามสภาวะต่างๆ จะเห็นได้ว่า คุณภาพของกลุ่มน้ำขึ้นอยู่กับพลวัตของหลายระบบที่ดำเนินอยู่บนลุ่มน้ำนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีอยู่ของระบบเศรษฐกิจสังคมสมัยใหม่และเทคโนโลยี ส่วนต่อไปของรายงานการวิจัยนี้ จะเสนอข้อมูลของระบบต่างๆ ที่ดำเนินอยู่ในลุ่มน้ำชาน แสดงให้เห็นถึงพลวัตที่ดำเนินอยู่ต่อไป

นาลุ่มน้ำชาน

ข้อเสนอเรื่องการตีความขอบเขตของกลุ่มน้ำ

การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ลุ่มน้ำ และ การจัดการระบบ ของลุ่มน้ำสะท้อนความสามารถของชุมชนโดยตรง พื้นที่ลุ่มน้ำนี้ได้ถูกจำกัดขอบเขตตายตัวโดยภูมิศาสตร์ล้วนๆ แต่น้ำมีมนุษยศาสตร์สามารถขยายพลังอำนาจขยายพื้นที่ลุ่มน้ำที่สามารถใช้ประโยชน์ได้

โดยปกติแล้วหมู่บ้าน 48 หมู่บ้านในพื้นที่ตอนปลายของแม่น้ำชานจะได้ใช้น้ำน้อยมาก เพราะปริมาณน้ำมีน้อย ฝ่ายหลังถ้ำซึ่งเป็นฝ่ายลูกสุดท้ายเลี้ยงพื้นที่ตอนปลายลุ่มน้ำนี้ได้เพียง 2,500 ไร่ ด้วยแนวคิดของเจ้าสีหมื่น วิสวกรชานา เขาได้ขุดเหมืองฝายขึ้นใหม่ตอนเหนือบ้านเหมืองฟูบริเวณใกล้กับฝายลูกแรกตอนต้นแม่น้ำชาน เพื่อส่งน้ำผ่านไปยังพื้นที่หมู่บ้านที่

แผนที่แสดงเส้นทางแม่น้ำวาง แม่น้ำขาน และแม่น้ำปิง

แม่น้ำขานตอนล่าง เริ่มต้นที่บ้านห้วยไทรง
สบกับแม่น้ำขานที่สบวาง ณ บ้านสบวาง

จากสบวาง
แม่น้ำขานไหลต่อไปสบกับแม่น้ำปิง
ที่สบขาน ณ บ้านสบขาน
ในแง่ภูมิศาสตร์ ถือว่าสิ้นสุดลง ณ บริเวณสบขาน

ขาดแคลนน้ำ จนสามารถหล่อเลี้ยงพื้นที่ 48 หมู่บ้าน
ได้สำเร็จ ทำให้หมู่บ้านตอนใต้ของกลุ่มน้ำขานสามารถ
ใช้น้ำแม่ขานทำการเกษตร ทั้งนี้ยังรวมไปถึงหมู่บ้านที่
อยู่ในเขตลุ่มน้ำปิง ซึ่งไม่สามารถชักน้ำปิงมาใช้ได้เพราะ
ตลิ่งสูงเกินไป ก็พากันหันมาใช้จากน้ำแม่ขานทำไร่นา
หมู่บ้านลุ่มน้ำปิงกลายเป็นสมาชิกของเครือข่ายผู้ใช้น้ำ
ลุ่มน้ำขาน ก็เพราะเจ้าสี่หมื่นได้ขยายพลังน้ำเข้าสู่ระบบ
เหมืองฝายตอนใต้ของกลุ่มน้ำ ด้วยเหตุนี้ ‘พื้นที่ลุ่มน้ำ
ขาน’ ซึ่งในแง่ภูมิศาสตร์ควรจะจบลง ณ จุดที่แม่ขานสบ
กับแม่ปิง คือ ‘สบขาน’ กลับกลายเป็นว่า ได้ขยาย
ออกไปมากกว่านั้น โดยอาศัยระบบวิศวกรรมการ
จัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพ หมู่บ้านพื้นที่ลุ่มน้ำปิงกลายเป็น
สมาชิกของพื้นที่ลุ่มน้ำขานในทางปฏิบัติ การตีความ
ขอบเขตลุ่มน้ำที่กล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า สภาพภูมิศาสตร์
เพียงอย่างเดียวไม่ได้อธิบายชุมชนและระบบเกษตร-
กรรมของกลุ่มน้ำ ต้องใช้ความรู้เรื่องการจัดการระบบน้ำ
โดยมนุษย์ในเขตนั่นๆ เข้ามาร่วมในการตีความ จึงจะ
อธิบายขอบเขตของพื้นที่ลุ่มน้ำได้ถูกต้อง

พื้นที่ตอนใต้ของกลุ่มน้ำขาน ที่เจ้าสี่หมื่นขยายศักยภาพการให้น้ำให้ไปถึงนี้ กลับไปสู่
ภาวะขาดแคลนน้ำใหม่อีก เมื่อการชลประทานขยายเข้ามาในเขตปลายน้ำและสนับสนุน
ให้ชาวนาหันไปใช้น้ำชลประทาน ทำให้เส้นเหมืองฝายกระทบกระเทือนและทำให้ขอบเขต
ของพื้นที่ลุ่มน้ำในแง่ของนิเวศมนุษย์ลดลง ศักยภาพและขอบเขตการนำน้ำจากแม่น้ำขานมา
ใช้ลดลง บางหมู่บ้านหันไปใช้เทคโนโลยีดูดน้ำขึ้นจากแม่น้ำปิง และพื้นที่ซึ่งเคยอยู่ในเขตการ
ผลิตของกลุ่มน้ำขานก็กลับกลายเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำปิงไป

บทที่ 2

ลุ่มน้ำแม่ชานย้อนหลัง 500 ปี

1. ลุ่มน้ำชานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพินนา) 30
 - พินนาท่ากาน ... 32
 - พินนาชาน ... 32
 2. ลุ่มน้ำชานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ) 34
 - ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ 35
 - ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง 37
 - ตำนานของกลุ่มไตเงิน ไตลื้อ 39
 - การบุกเบิก ท่าเล และอาชีพ 42
 3. ลุ่มน้ำชานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน) 44
- วีรบุรุษ : การผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องพระธาตุกับความหมายของหมู่บ้าน 51

บทที่ 2

ลุ่มน้ำแม่ขานย้อนหลัง 500 ปี

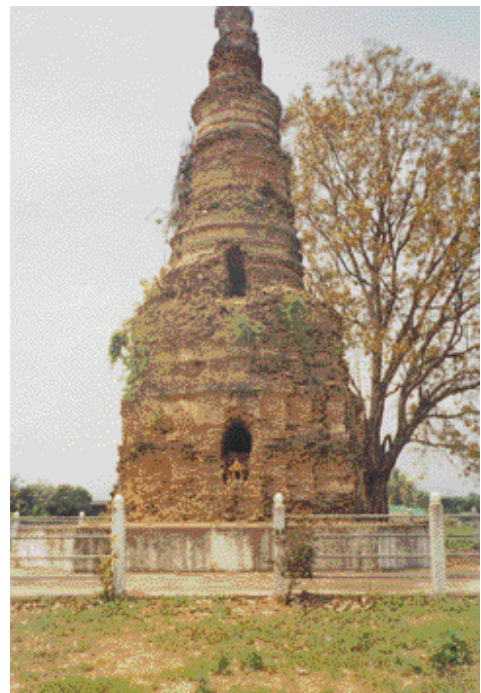
1. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของอาณาจักร (ระบบพันนา)

ลุ่มน้ำขาน ซึ่งเป็นที่ตั้งของอำเภอสันป่าตองในปัจจุบันนี้ ในอดีตคือเขตพันนาขาน ‘พันนาขาน’ เป็นชื่อในตำนานของอาณาจักรในอดีตเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ผู้บันทึกหรือแต่งตำนานหลายตำนานได้กล่าวถึงชื่อเขตปกครองโบราณของล้านนาซึ่งเรียกว่า ‘พันนา’ พันนาจึงเป็นเขตเศรษฐกิจที่กลายมาเป็นพื้นฐานของเขตปกครอง หรือเขตที่เจ้าใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมกำลังคน ‘พันนา’ น่าจะหมายถึง เขตปกครองที่อาศัยการแบ่งเขตจากที่นาเพื่อการเกษตรกรรมโดยมีลุ่มแม่น้ำเป็นตัวกำหนด กล่าวคือ ชาวนาในพื้นที่เกษตรกรรมตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ จะชักน้ำเข้าสู่ลำเหมือง สร้างเครือข่ายเหมืองฝายเข้าสู่ไร่นา ระบบเหมืองฝายบนที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ น่าจะสามารถรวมตัวกันขึ้นเป็นหลาย ‘พันนา’ ตามความเหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์และการชักน้ำ ส่วนระบบเหมืองฝายเล็กๆ ซึ่งพบตามบริเวณบนป่าเขาที่สูงมักเป็นที่อยู่ของกลุ่มชนชาติ ซึ่งรวมตัวเป็นหมู่บ้านกระจัดกระจาย ทำให้รัฐโบราณไม่สามารถยื่นมือเข้าไปจัดให้อยู่ในระบบปกครองของตน

‘พันนา’ น่าจะมีรากศัพท์มาจากคำว่า ‘ปันนา’ หมายถึงที่นาผืนหนึ่งของชาวนาในเขตหนึ่งของเจ้าเมือง ชาวналุ่มน้ำขานเรียกนาผืนหนึ่งว่า ‘น้าปันหนึ่ง’ ถ้ามีที่นาสองผืน

นี่คือพระเจดีย์เก่าสมัยพระเจ้าติโลกราช
และเป็นสถานที่ตั้งวัดร้องขุ่มเก่า (เดิมชื่อหมื่นคุ้มนคร) ของเวียงแม่

เจดีย์เก่าบ้านร้องขุ่ม ต.บ้านแม่

วัดร่องขุ่นในปัจจุบัน ถือเป็นวัดเก่าแก่ของกลุ่มน้ำ ชาวบ้านจึงเรียกว่า ‘วัดเก่า’ ที่เห็นเป็นเรือนไม้ในภาพคือ หอธรรม

เขาจะบอกว่า ‘มีนาสองบ้น’ นาแต่ละบ้นจะมีขนาดกว้างใหญ่หรือเล็กก็ได้ ที่นาเพียง 2-5 ไร่ก็เรียกว่า ‘นาหนึ่งบ้น’ นา 20-30 ไร่ก็เรียกนาหนึ่งบ้นเหมือนกัน คำว่า ‘พัน’ ไม่ใช่จำนวน พื้นที่นา แต่หมายถึง ‘นา 1 ผืน’ ที่ใช้น้ำสายเดียวกัน เช่น ‘พันนาขาน’ หมายถึงที่นา กลุ่มแม่น้ำขาน ซึ่งชักน้ำจากน้ำแม่ขานขึ้นมาใช้ในเครือข่ายของระบบเหมืองฝายเดียวกัน โดยมี แก่ฝายของแต่ละเครือข่ายเป็นผู้ควบคุมระบบการใช้น้ำ หมายรวมถึงการควบคุมกำลังคนในการดูแลโครงสร้างพื้นฐานของการผลิต ในอดีต เจ้าใช้ระบบพันนาคือเป็นกลไกในการควบคุม ปกครอง สังคมลำนานไม่ต้องสักเลกหรือขึ้นทะเบียนไพร่ แต่อาจจะควบคุมผ่านระบบน้ำหรือ ระบบเหมืองฝายซึ่งเข้าไปหล่อเลี้ยงนาแต่ละบ้น โดยใช้ความสัมพันธ์เครือข่ายต่างๆ ของชุมชน ในลุ่มน้ำเป็นสำคัญ ชาวนาทุกคนต้องเข้าสังกัดหมวดเหมืองฝาย รายงานตัวต่อหัวหน้า เหมืองฝายเมื่อมีการประชุม ต้องเข้าร่วมทำงานให้แก่ระบบเหมืองฝาย และถูกปรับเมื่อขาดงาน หัวหน้าเหมืองฝายควบคุมบัญชีจำนวนไร่ นาและจำนวนสมาชิกของลูกเหมืองของตน ระบบ ควบคุมกำลังคนแบบนี้ยังคงมีและใช้อยู่ในเขตลุ่มน้ำขาน สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่เล่าว่า ในสมัยราชวงศ์มังราย(พ.ศ.1839-2101) จัดระบบ การปกครองเป็นพันนา ประกอบด้วยพันนาต่างๆ เช่น พันนาฝ่งแกน(แม่แตง) พันนาปูกา(ดอย สะเก็ด) พันนาขาน(สันป่าตอง) เป็นต้น แม้ว่าเรื่องราวในตำนานจะถูกปฏิเสธจากนักวิชาการ บางท่านว่าเชื่อถือไม่ได้ แต่เราก็ไม่อาจจะหาหลักฐานใดมาลบล้างข้อเขียนของพระสงฆ์ และ ปราชญ์พื้นบ้านผู้ตั้งใจคัดลอกเอกสารเหล่านี้ เราได้นำมาใช้ประกอบกับข้อมูลด้านอื่นๆ ดัง เช่น ในตำนานที่กล่าวถึงพันนาขาน ได้รับการรับรองจากการสำรวจของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เมื่อ พ.ศ.2539 โดยได้พบซากวัดร้าง เจดีย์ร้างมากกว่า 100 แห่ง ในบริเวณลุ่มแม่น้ำขานในปัจจุบัน และในปี พ.ศ.2543 สุรัสวดี อ๋องสกุล ก็ได้รายงานผลการวิจัยของเธอจากแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนว่า เมืองขานและเวียงแม่เป็นชุมชนโบราณที่มีอยู่จริง ๆ ในประวัติศาสตร์สมัยหริภุญไชยและสมัย ล้านนา

เมื่อเป็นเช่นนี้แสดงว่าตำนานก็ไม่ได้บันทึก
ที่เหลวไหลเสียทุกเรื่อง แต่เนื่องจากการศึกษา
ของคนปัจจุบัน อาจจะยังน้อยไปหรือเข้าไม่ถึง
การบันทึกประวัติศาสตร์ชุมชนของคนในยุค
นั้นก็เป็นไปได้ ทำให้ตำนานของท้องถิ่นยังมีที่
เกินไปในประวัติศาสตร์ของรัฐ

‘พินนาท่ากาน’ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของลำน้ำชานติดกันกับพินนาชานนั้น มีการขุด
ค้นทางด้านโบราณคดีแล้วเช่นกัน และได้พบว่าเป็นเมืองเก่าของแคว้นหริภุญไชยมาก่อน (เรียกว่า
‘เวียงท่ากาน’) ต่อมาพินนาท่ากานเปลี่ยนมาขึ้นต่อศูนย์อำนาจเชียงใหม่ในสมัยราชวงศ์มังราย
ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ซึ่งคัดลอกสืบทอดกันมาหลายสมัยได้กล่าวว่า ในช่วงที่พญามังราย
ทรงปกครองเวียงกุมกาม (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสารภี) ราว พ.ศ.1827 พระองค์ได้โปรดให้
นำเอาดินพระศรีมหาโพธิ์จากลังกามาปลูกที่พินนาท่ากานหนึ่งต้น (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปวีรรต). ตำนาน
พื้นเมืองเชียงใหม่.)

ส่วน ‘พินนาชาน’ นั้น สันนิษฐานว่าเพิ่งจะตั้งขึ้นเป็นทางการในสมัยพญาติโลกราช
ปกครองเชียงใหม่ (พ.ศ.1985-2031) เนื่องจากพินนาท่ากานและบริเวณลุ่มน้ำชานและน้ำ
แม่ว้างเป็นเขตอุดมสมบูรณ์ พระองค์ได้ขยายเขตอำนาจปกครองจากพินนาท่ากานออกไป
ทางทิศตะวันตกจรดแม่น้ำชานปัจจุบัน แล้วตั้งขึ้นเป็นเขตปกครองใหม่หรือพินนาใหม่ เพื่อ
พระราชทานแก่คนที่ช่วยเหลือพระองค์ในการยึดอำนาจจาก พญาสามฝั่งแกน-พระราชบิดา
ของพระองค์ได้สำเร็จ พินนาตั้งใหม่นี้ตำนานเรียกว่า ‘พินนาชาน’ ผู้ปกครองพินนาหรือ
‘เจ้าพินนา’ นี้ โปรดให้ดำรงตำแหน่ง ‘เจ้าแสน’ ชื่อว่า ‘แสนชาน’ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่
กล่าวถึงครั้งเมื่อพญาติโลกราชทำสงครามกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พญาติโลกราชให้
เจ้าหมื่นสามล้านเป็นแม่ทัพ เหนือกำลังทหารจากพินนาท่ากานและพินนาชานไปร่วมสงครามด้วย
(ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 43, 45.)

ในช่วงปลายรัชสมัยของพญาติโลกราช พระองค์เสด็จไปทำสงครามกับเมืองต่างๆ ใน
รัฐชาน ประเทศพม่า ได้แก่ เมืองสุ เมืองลายข้า เมืองจิต เมืองจาง เมืองกึ่ง เมืองลอกจอก
เมืองจำคา เมืองกูป เมืองยงห้วย เมืองหนองบอน เมืองสี่ป่อ รวม 11 เมือง เมื่อเสร็จ

‘เวียงท่ากาน’ สถานที่ที่มีการขุดค้น พบหลักฐานทางโบราณคดี
ร่องรอยของเมืองเก่าสมัยทวารวดี ในสมัยล้านนาเรียกว่า ‘พันท่ากาน’

พระเจดีย์เก่าในเวียงท่ากาน

สงครามได้กวาดต้อนชาวไทใหญ่(เงี้ยว) มาจำนวน 12,328 คน พระองค์ทรงแจกจ่ายให้ไป
เป็น ‘ข้อย’ หรือ ‘ทาส’ ในพันท่ากานและแก้อ่องเมืองพร้าว ถ้าเชื่อตามตำนาน ครั้งหนึ่ง
บริเวณพันทากานหรือลุ่มน้ำขานในสมัยนั้น ย่อมต้องมีชาวไทใหญ่อพยพเข้ามาตั้งรกรากแล้ว
ต่อมาในสมัยพญาเมืองแก้วกษัตริย์เชียงใหม่ลำดับที่ 12 (พ.ศ.2039-2069) มีเจ้าเมืองเชียงของ
และเมืองนาย ในรัฐขาน นำไพร่พลมาสามัคคีต่อพญาเมืองแก้ว พระองค์ก็โปรดให้นำชาว
ไทใหญ่มาทั้งสองเมือง ให้ไปอยู่ที่พันท่ากานและแก้อ่องเมืองพร้าว ครั้งนี้เป็นอีกครั้งหนึ่ง
ที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ส่งคนจากรัฐขานซึ่งเป็นชาวไทใหญ่ไปอยู่ในเขตพันท่ากาน ซึ่งเป็นพื้นที่
อุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำขานและแม่น้ำปิง (ปัจจุบัน พันท่ากาน คือบริเวณพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของ
บ้านท่ากาน อำเภอสันป่าตอง)

ในสมัยนั้นพันทากานและพันท่านมีฐานะเป็น ‘ลูกพันทา’ ของเมืองเชียงใหม่
ในยามที่เชียงใหม่ทำศึกสงคราม พันทาทั้งสองส่งเสบียงและทหารเข้าร่วมรบ ในช่วงปลาย
สมัยราชวงศ์มังราย ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่บันทึกเป็นครั้งสุดท้ายว่า พันทากานได้ส่งทหาร
มาช่วยปราบจลาจลที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่

ปัจจุบันพันทาทั้งสอง คือบริเวณเวียงท่ากานและเวียงแม่ บนที่ราบลุ่มแม่น้ำขาน มี
วัดร้างถึง 126 วัด บางวัดมีเจดีย์เหลืออยู่ บางแห่งเหลือชื่อไว้เป็นอนุสรณ์ เช่น บ้านพระเจ้า
ทองทิพย์ บ้านท่ากาน บ้านเจดีย์เนิ้ง (เนิ้ง=เอียง) ชากเจดีย์ ชิ้นส่วนพระพุทธรูปปูนปั้น
ชากอุโบสถ วิหาร และ เตาเผา ฯลฯ กระจายไปทั่วบริเวณลุ่มแม่น้ำขาน หมู่บ้านที่
เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณได้แก่ บ้านแม่ บ้านท่ากาน บ้านพระบาท บ้านป่าแพ่ง บ้านบ่อแก้ว
บ้านดงป่าซาง ตำบลมะขามหลวง บ้านด้นกอก บ้านพระเจ้าทองทิพย์ บ้านใหม่สามหลัง
ตำบลบ้านกลาง บ้านดงก่า บ้านร้อง บ้านท้องฝาย ตำบลทุ่งสะโตก ล้วนเป็นสิ่งที่ยืนยันถึง
ประวัติศาสตร์อันยาวนานของชุมชนแห่งนี้ในอดีต

ชุมชนในพื้นนาขานและพื้นนาทำกาน ควรจะโรยร้างลงไปพร้อมเมืองเชียงใหมซึ่งร้างไป เนื่องจากสงครามระหว่างพม่ากับล้านนา ระหว่าง พ.ศ.2318-2338 ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาวิละพื้นฟูเมืองเชียงใหม ร่วมสมัยกับต้นรัตนโกสินทร์ ภายหลังขับไล่พม่าซึ่งปกครองล้านนนานาน 200 ปีออกไปได้ พระองค์ได้รวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองเชียงราย ชาวไตใหญ่ และไตเงิน หลายเมืองที่อยู่ในรัฐชาน ไตลื้อจากแคว้นสิบสองปันนา ชาวของจากเมืองยอง มาตั้งรกรากที่เมืองเชียงใหม ดังที่รู้จัก ‘ขบวนการกวาดต้อน’ นี้ในลือว่า ‘เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง’ ผู้คนต่างถิ่นเหล่านี้เลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำขานนี้ก็ เพราะความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำเป็นสำคัญ

2. ลุ่มน้ำขานจากตำนานของหมู่บ้าน (ผู้คน-ถิ่นฐาน-อาชีพ)

การกล่าวถึงนโยบายของพระเจ้ากาวิละเพียงอย่างเดียวว่าเป็นเหตุให้มีการตั้งถิ่นฐานใหม่ และการอพยพของผู้คนลงสู่ลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำขาน และอื่นๆ เป็นการพิจารณาเฉพาะจากด้านของการใช้อำนาจจากรัฐข้างบนหรือด้านบทบาทของราชวงศ์ ซึ่งอาจจะเป็นการกล่าวที่เกินเลยไป หันมามองจากด้านชุมชนและเครือข่ายของชุมชนที่มีอยู่ก่อน ชุมชนที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำขานได้อ้างอิงประวัติของหมู่บ้านย้อนหลังไปก่อนสมัยพระเจ้ากาวิละ ลุ่มน้ำวาง ลุ่มน้ำด ลุ่มน้ำปิง น้ำแม่มิม น้ำแม่แจ่ม น้ำลี้ กับลุ่มน้ำสาละวิน จนไปถึงตอนใต้ของแม่น้ำแยงซี ก็มีความสัมพันธ์กันมาช้านาน เส้นทางการค้าโบราณผ่านสายน้ำ ชองเขา และแดนป่าเก่าแก่ก็มีอยู่ การเดินทางค้าขายของพ่อค้าวัวต่าง และการไปมาหาสู่กันระหว่างชาวล้านนากับชาวไตใหญ่ ไตเงิน ไตลื้อในพม่านั้น เป็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอันสืบเนื่องมาเป็นปกติ โดยที่ไม่ได้ถูกบงการด้วยสถานภาพของราชอำนาจ

สงครามระหว่างพม่ากับล้านนาไม่ใช่สงครามเผาเมืองวาวอด ดังสงครามพม่ากับอยุธยา และที่สำคัญ ไม่ใช่สงครามที่เกิดขึ้นทุกหย่อมหญ้า ดังนั้น ชีวิตชุมชนน่าจะไม่ได้ขาดตอนถึงกับ ‘บ้านเมืองเป็นจลาจลแล้วตั้งขึ้นใหม่’ เหมือนกรณีของกรุงศรีอยุธยาแตก หมู่บ้านเก่าแก่ของลุ่มน้ำขาน เช่น บ้านร้องจุ่ม บ้านแม่ บ้านเปียง บ้านป่าจู้ ต่างก็เล่าประวัติศาสตร์หมู่บ้านย้อนหลังไปเกือบ 300 ปี

เจ้านายของราชวงศ์มาแล้วก็ไป แต่ประชาชนที่ยังอยู่ในชุมชนเหล่านี้ญาติคองเป็นพี่น้อง เป็นเพื่อนบ้าน เป็นเครือข่ายต่างๆ ดังนั้นการเคลื่อนย้ายจากลุ่มน้ำแยงซี ลุ่มน้ำสาละวิน ลุ่มน้ำเมย ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลงสู่ตอนเหนือของไทยนั้นมิได้อยู่ตลอดเวลา โดยที่ชาวนาผู้อพยพเคลื่อนย้ายอาศัยสายสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับชุมชน ระหว่างคนกับคน ระหว่างเขตภูมิศาสตร์ที่ต่อเนื่องกัน โดยที่ให้ความสำคัญน้อยต่อเรื่องขีดคั่นของเส้นเขตแดน การมาตั้งถิ่นฐานส่วนหนึ่งเกิดขึ้นโดยความสัมพันธ์ของเครือข่ายชุมชนเอง

หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน เป็นที่อยู่อาศัยของคนชนชาติต่างๆ อันได้แก่ ลัวะ ไตเงิน ไตลื้อ ไตยวน เม็ง ไตใหญ่ และยอง ชนชาติเหล่านี้ตั้งบ้านเรือนชุมชนอยู่เป็นกลุ่มๆ แยกสายกันชัดเจน เป็นกลุ่มหมู่บ้านไตเงิน ไตลื้อ เม็ง และลัวะ เป็นต้น เมื่อกาลเวลาผ่านไป เริ่มมีการแต่งงาน การผสมกลมกลืนข้ามชาติพันธุ์บ้าง แต่ยังไม่หนาแน่น กลุ่มชนชาติยังพยายามรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของชนชาติตนไว้ ผ่านองค์กรจัดตั้งต่างๆ และประเพณี วัฒนธรรมของตนเอง ในจำนวนนี้ ‘ลัวะ’ เป็นกลุ่มที่ปิดอยู่ภายในมากที่สุด ถัดไปคือ ‘ไตเงิน’

หมู่บ้านลัวะ ที่กระจายอยู่ในลุ่มน้ำขาน
อุเม็ง
หนองปิ้ง
บ้านคา
บ้านเปียง
หัวริน
ทุ่งสะโตก
หนองพันเงิน
บ้านพนัง
ร้องธาร

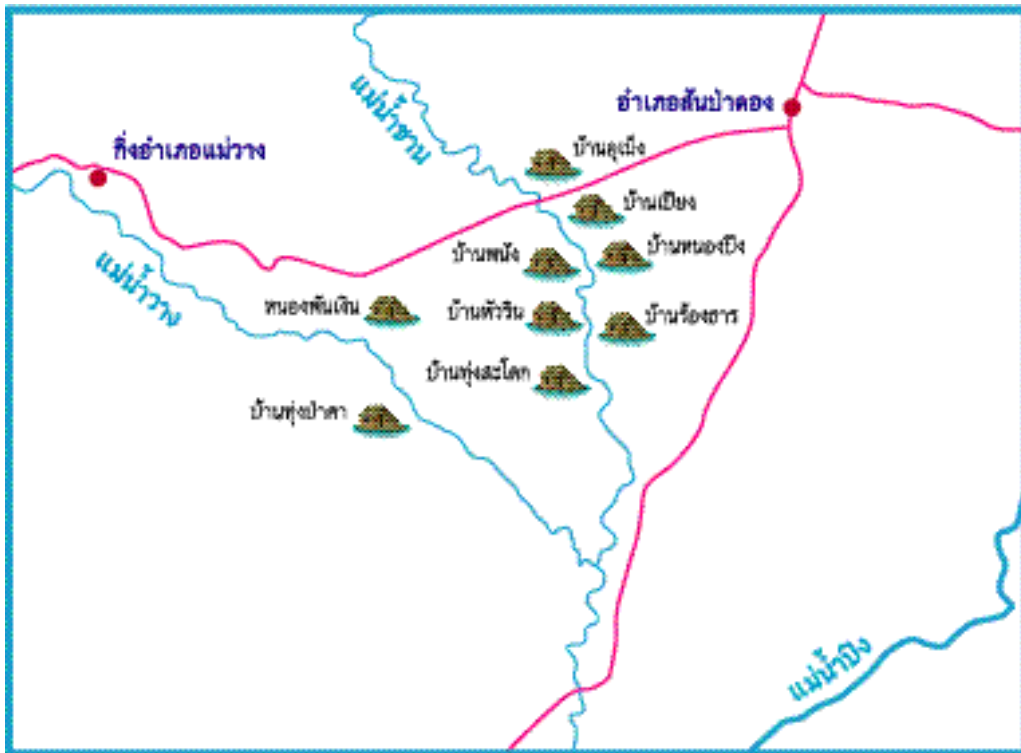

อุโบสถเก่าวัดบ้านเปียง

ตำนานของกลุ่มหมู่บ้านลัวะ

ลัวะบ้านเปียง อธิบายว่าในบรรดาหมู่บ้านลัวะด้วยกัน ลัวะบ้านเปียงเก่าแก่ที่สุด แต่ก่อนเคยเป็น ‘เวียง’ ของลัวะ เช่นเดียวกับ ‘เวียงแม’ และ ‘เวียงท่ากาน’ ลัวะซึ่งอ้างถึงความเป็น ‘เวียง’ ของกลุ่มตน อ้างหลักฐานว่า ลัวะบ้านอื่นในลุ่มน้ำขานพูดไตสำเนียงลัวะ แต่ลัวะบ้านเปียงพูดได้สองสำเนียง คือพูดคำเมืองอย่างคนเมืองก็ได้ พูดลัวะก็ได้ ทั้งสองแบบ เพราะว่าอยู่ที่นี้มาก่อนช้านานแล้วนั่นเอง ลัวะบ้านเปียงอ้างอิงเอาโบสถ์เก่าของหมู่บ้านว่ามีอายุเก่าแก่ สร้างขึ้นโดยบรรพบุรุษของพวกเขาเอง ปัจจุบันนี้โบสถ์บ้านเปียงอยู่ในการดูแลของกรมศิลปากร

ลัวะบ้านหนองปิ้ง เล่าประวัติของตนได้ชัดเจนยิ่งกว่าด้วยความทรงจำอันแม่นยำว่า พวกเขาเคลื่อนย้ายถิ่นฐานมาจากเทือกเขาอินทนนท์ รอยต่อระหว่างแม่แจ่มกับแม่สะเรียง เมื่ออพยพเข้ามาลุ่มน้ำขานก็มีชาวบ้านบางส่วนอาศัยอยู่ก่อนแล้ว คนลัวะบางพวกเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่หมู่บ้านหนองปิ้ง บางพวกไปอยู่ในพื้นที่ถัดไป ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า ‘อุเม็ง’ ส่วนคนเมืองหรือคนไตยวนพื้นถิ่นเข้ามาแต่งงานปะปนทีหลัง

หมู่บ้านลัวะ

ชาวบ้านหนองปิ้งยังอ้างอิงเอาตำนานวัดพระพุทธรูปที่ยังหวิด อันเก่าแก่ของอำเภอสันป่าตองแห่งลุ่มน้ำนี้เป็นพยานหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านหมู่บ้านลัวะเก่าแก่ของพื้นที่นี้ ลัวะเล่าในตำนานซึ่งถวายเป็นข้าวให้แก่พระพุทธเจ้านั้น ตำนานว่านั่นอยู่บ้านกอนหลวง กอนน้อย ซึ่งหมายถึงหมู่บ้านหนองปิ้งและบ้านอุเม็ง ทุกวันนี้บ้านหนองปิ้งและบ้านอุเม็งก็ยังคงประกอบด้วยชาวลัวะเป็นส่วนใหญ่ มีการแต่งงานผสมผสานกับกลุ่มชนอื่นบ้าง แต่ส่วนมากยังเป็นลัวะ ประเพณี วัฒนธรรมของหมู่บ้านยังยึดถือแบบแผนของลัวะอยู่มั่นคง เป็นที่รู้กันในหมู่ชาวบ้านว่า ลัวะเป็นกลุ่มที่นับถือผีและรักษาประเพณีเหนียวแน่นยิ่งกว่าชนชาติอื่นๆ ในถิ่นเดียวกัน จนมีคำกล่าวเปรียบเทียบกับว่า ‘ผีลัวะแรงกว่าผีใด’

หอพ่อบ้านหรือ เลื้อบ้านอุเม็ง ตามตำนาน ผีลัวะ

วัดอุเม็ง อยู่ที่หมู่บ้านอุเม็ง เจ้าอาวาสวัดพูดภาษาไทยสำเนียงลัวะ
วัดนี้ตั้งอยู่ในหมู่บ้านอุเม็งซึ่งมีอายุเก่าแก่ที่สุดหมู่บ้านหนึ่งของลุ่มน้ำขาน

‘บ้านแม่’ เคยมีชื่อเรียกว่า ‘เวียงแม่’ เช่นเดียวกับ ‘บ้านท่ากาน’ เคยมีชื่อเรียกว่า ‘เวียงท่ากาน’ บ้านแม่ในประวัติศาสตร์เคยเป็นศูนย์กลางความสมบูรณ์ผลของลุ่มน้ำขาน ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ในอิทธิพลของ ‘เวียงท่ากาน’ ซึ่งเคยรุ่งเรืองอยู่ในสมัยทวารวดี ก่อนสมัยมังรายเช่นกัน

เจดีย์กู่คำ บ้านร่องขุ่ม ลุ่มน้ำขาน
ศิลปะเก่าแก่ร่วมสมัยกับทวารวดี

ตำนานของกลุ่มหมู่บ้าน ไตยวน ไตลื้อ และเม็ง

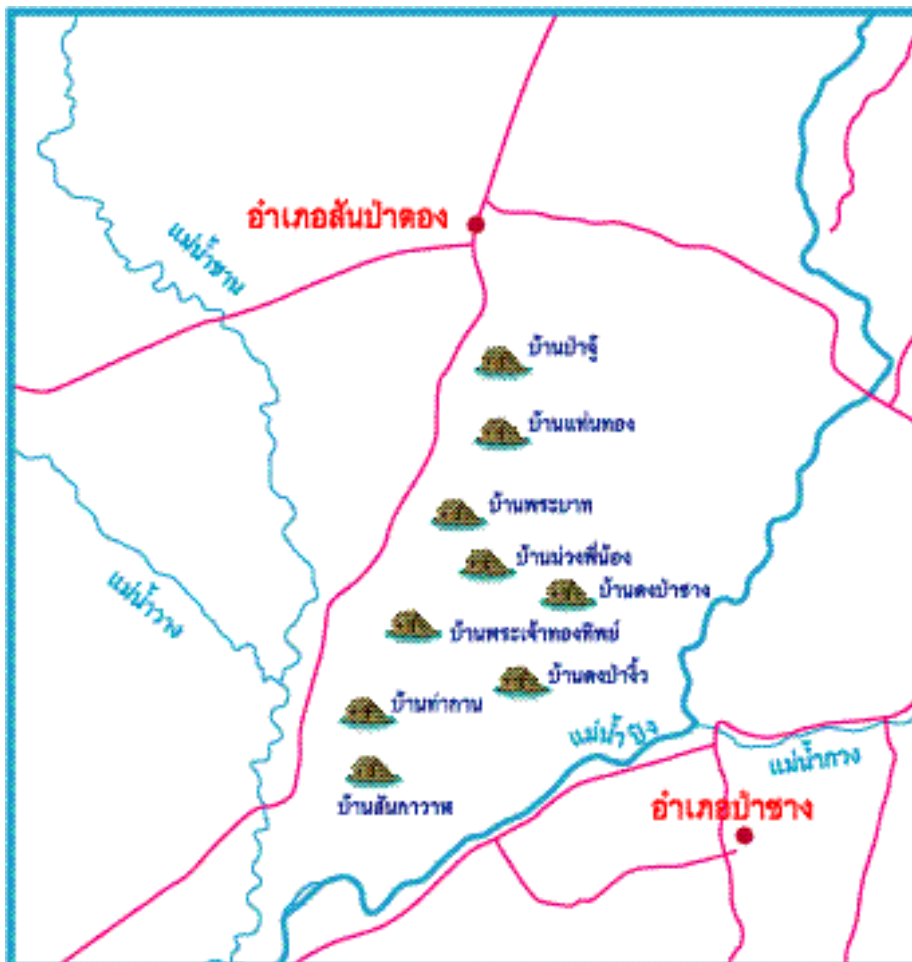
การชิงความเก่าแก่ด้านรูปการจิตสำนึกระหว่างไตยวนกับลัวะนั้น เป็นความรู้สึกที่มีอยู่ในหมู่ชาวบ้าน ชาวลัวะอ้างเอาตำนานต่างๆ เพื่อบอกว่าพวกเขาเป็นคนรุ่นแรกๆ ที่สร้างบ้านสร้างเมือง ขณะที่ชาวไตยวน ก็คิดอย่างเดียวกัน

ชาวไตยวนบ้านแม่ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณที่ราบตอนกลางของกลุ่มน้ำขานนั้นอธิบายว่า ในอดีตบ้านแม่เคยเป็นเวียงมาก่อนและเก่าแก่ที่สุดในลุ่มน้ำขานนี้ เคยมีชื่อเรียกกันว่า ‘เวียงแม่’ เพราะมีผู้นำที่เก่งกาจและเป็นหญิง ต่อมาออกเสียงเพี้ยนกลายเป็น ‘เวียงแม่’ แล้วก็กลายเป็นบ้านแม่จนถึงปัจจุบัน กำนันบ้านแม่ได้อ้างเอาตำนานมูลศาสนาซึ่งกล่าวถึงประวัติของเจดีย์กู่คำว่าตั้งอยู่กลางทุ่งนาด้านตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับบ้านร่องขุ่ม

ตำนานเจดีย์กู่คำ กล่าวว่า ในอดีตบริเวณเมืองทวารวดีเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นอู่ข้าวอู่น้ำ ประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข จึงเป็นที่หมายปองของเมืองอื่นๆ ในแถบนี้ พระยามังราย เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้วางแผนมาตีเอาเมืองทวารวดีจนสำเร็จแล้วก็ได้ยกเมืองให้กับอ้ายฟ้าผู้ช่วยให้ตีเมืองทวารวดีได้ครั้งนั้นเป็นผู้ครองเมือง ส่วนพระยามังรายได้ออกไปตั้งเมืองใหม่ที่เวียงกุมกามพร้อมสร้างบ้าน 3 แห่งคือ ‘บ้านกลาง’ ‘บ้านลุ่ม’ ‘บ้านแม่’ บันทึกลับกล่าวว่า พระยามังรายชอบทำบุญด้วยการสร้างเจดีย์จึงสร้างเจดีย์บ้านแม่โดยก่อด้วยหินสีเหลี่ยม แต่ละด้านมีพระพุทธรูป 14 องค์ เรียกชื่อว่า ‘เจดีย์กู่คำ’ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่และโคลงนิราศทวารวดี กล่าวว่า เมื่อพญามังรายอยู่เวียงกุมกามนั้น ท่านสร้าง

เจดีย์ชื่อ ‘กู๋คำ’ หรือ ‘กู๋คำหลวง’ เป็นเจดีย์ทรงปริมิตเช่นเดียวกับคำบอกเล่านี้ คือมีพระพุทธรูป 4 ด้าน ด้านละ 15 องค์ ปัจจุบันคือ เจดีย์เหลี่ยม ในวัดเจดีย์เหลี่ยม ในเวียงกุมกาม อ.สารภี จ.เชียงใหม่)

‘บ้านเหม’ ต่อมาออกเสียงเพี้ยนไปเป็น ‘บ้านแม’ ชาวบ้านดั้งเดิมสืบเชื้อสายมาจากชาวไตลื้อ กาลเวลาที่ผ่านไปทำให้สภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปด้วย กำแพงเมืองที่มีลักษณะเป็นคันดินนั้นชาวบ้านได้ขยายบ้านเรือนออกไปและได้ขุดคันดินเพื่อปลูกบ้านเรือน เช่น บ้านของนายสินที่ขุดบ่อเลี้ยงปลาแล้วกลับได้พบเศษของใช้ที่ทำจากดินเผาสมัยก่อนมากมาย มีทั้งหม้อ จาน ชาม แจกัน ซึ่งเป็นดินเผาที่แกร่งมาก ของใช้บางชิ้นยังอยู่สภาพที่สมบูรณ์ แต่บางชิ้นก็แตกหัก นอกจากนั้นบ้านของคนละแวกใกล้เคียงที่เป็นกำแพงเมืองเก่าก็พบของใช้ลักษณะนี้เช่นกัน ชาวบ้านพากันอธิบายว่า บ้านแมนี้คงจะต้องเป็นที่ตั้งของผู้คนสมัยก่อนที่มีความรุ่งเรืองมั่งคั่งมาก ที่กล่าวว่าพระยามังรายมาสร้างบ้าน 3 แห่ง รวมถึงบ้านเหมหรือบ้านแมนั้น คงเป็นไปได้ที่พระยามังรายจะมาสร้างหมู่บ้านและเจดีย์ขึ้นกลางป่า ซึ่งนั่นก็หมายความว่า อย่างน้อยบ้านกลาง บ้านลุ่ม บ้านเหมหรือบ้านแมนี้จะต้องเป็นชุมชนที่ตั้งมั่นคงอยู่ก่อนแล้ว

หมู่บ้านไตลื้อ ไถยวนและเม็ง
ร้องขุ่ม
บ้านแม
พระบาท
ป่าจู้
ม่วงฝ้าย
พระเจ้าทองทิพย์
ท่ากาน
สันกลาง
ดงป่าจี้
ดงป่าซาง
พันทอง
ป่าจู้
ต้นตัน
หนองครอบ

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้าน
กลุ่มอิทธิพลของหริภุญไชย
ตอนปลายของแม่น้ำขาน

ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณ บ้านพระบาท บ้านป่าจู้ บ้านม่วงพิน้อง บ้านพระเจ้า-ทองทิพย์ บ้านท่ากาน บ้านดงป่าจู้ บ้านดงป่าซาง บ้านแท่นทอง บ้านป่าจู้ บ้านต้นตัน บ้านหนองครอบ บ้านสันกาวาน นั้น ส่วนมากเป็นชนชาติไตลื้อ และเม็ง ประวัติหมู่บ้านสัมพันธ์กับประวัติของหริภุญไชย บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านแถบนี้ ส่วนหนึ่งเคยเป็นชุมชนในอิทธิพลของอาณาจักรหริภุญไชย แม้จนปัจจุบันนี้ พื้นที่เหล่านี้ก็ยังไปมาหาสู่ติดต่อค้าขายกับฝั่งลำพูน โดยข้ามลำน้ำปิง แทนที่จะย้อนมาติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ ชุมชนกลุ่มนี้จึงมักอ้างอิงโยงประวัติหมู่บ้านของตนเข้ากับความเก่าแก่ของเวียงท่ากานและอาณาจักรหริภุญไชยมากกว่าจะอ้างอิงถึงเชียงใหม่ ซึ่งพวกเขาบอกว่า รุ่งเรืองขึ้นมาภายหลัง

การอธิบายของลัวะแห่งบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง กับการอธิบายของชนชาติไตยวน และไตลื้อแห่งบ้านแม่นั้น ดูไม่จำเป็นนักที่จะเร่งพิสูจน์ว่าจริงหรือเท็จ หรือพยายามจะบอกว่าใครมาก่อน สารสำคัญที่สะท้อนประวัติศาสตร์บอกเล่าและตำนานนี้ ก็คือ ชาวบ้านต่างต้องการอธิบายถึงความเป็นเจ้าของหรือสิ่งที่พวกเขาและบรรพบุรุษได้ทำมา ความเป็นเจ้าของนี้ไม่ใช่การเป็นเจ้าของทรัพย์สิน ไม่ใช่เหนือที่ดินและการครอบครองบ้านเรือน แต่เป็นการแสดงตัวตนความมีอยู่ของชนชาติ ที่ประสบความสำเร็จในการครอบครองเหนือลุ่มน้ำนี้ และยังยืนยวนานสืบมา โดยที่ขอให้สังเกตว่า ชาวบ้านได้อ้างอิงเวลาย้อนหลังไปนับเป็นพันปี มากกว่าเวลาของอาณาจักรล้านนา ซึ่งมักอ้างอิงที่ตัวเลข 700 ปี

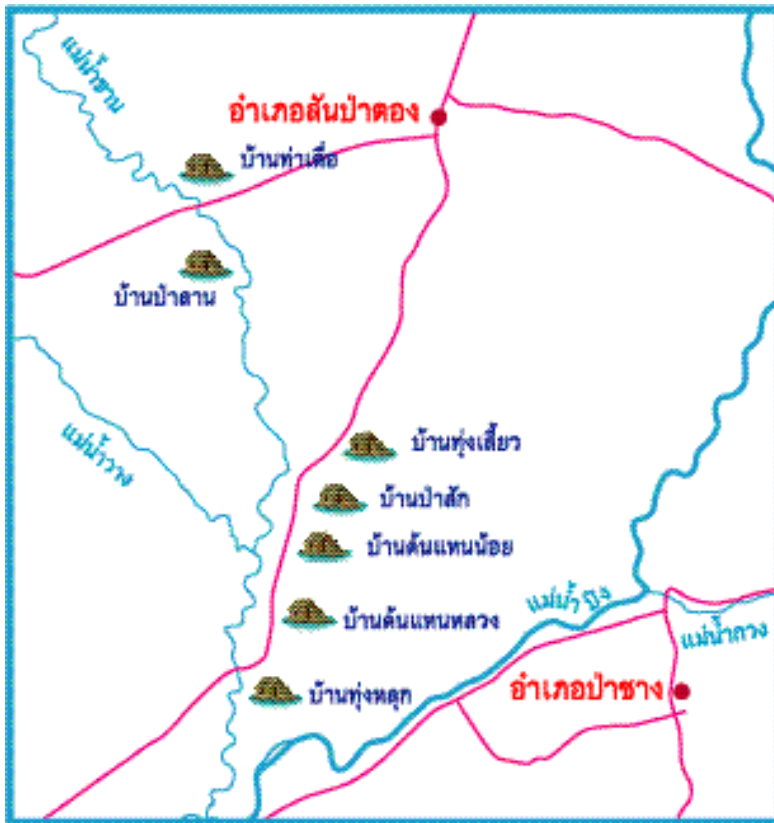
กล่าวโดยสรุปแล้ว แนวความคิดของชาวบ้านในการมองย้อนอดีตของตน แสดงความสืบเนื่องบนแกนเวลา ที่ไม่ได้แบ่งด้วยการขึ้นและลงจากราชสมบัติของท้าวพระยามหากษัตริย์ แต่ชาวบ้านเชื่อมโยงความมีอยู่ของตนกับอดีตที่ปรากฏในรูปของตำนาน คำบอกเล่า หลักฐานประจักษ์ในโบราณสถาน โบราณวัตถุ และวัฒนธรรมที่ยึดถือสืบเนื่องอยู่เป็นสาระสำคัญ

บ้านไม้โบราณ ไตจีน ของพ่ออุ้ยมูล อินปัน

ตำนานของกลุ่มไตจีน ไตลื้อ

กลุ่มชนชาติที่อพยพมาจากตอนใต้ของลุ่มน้ำแยงซีและจากลุ่มน้ำสาละวินนั้น ททยอยลงมาตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำขานเป็นระยะๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือสมัยเมื่อเชียงใหม่เป็นอิสระจากพม่าแล้ว ชนชาติไตจีน ไตลื้อ ก็มาตั้งถิ่นฐานอยู่ตอนปลายของลำน้ำขานนั้น แม้ว่าจะอยู่ในสภาพภูมิโนศน์ที่ด้อยกว่าตอนบนของลุ่มน้ำ แต่ก็ประสบความสำเร็จอย่างดีในการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตนี้

หมู่บ้านไต่เงิน ไตลื้อ
ต้นแทนน้อย
ต้นแทนหลวง
ท่าเตื่อ
ทุ่งเสียว
ทุ่งหลุก
ป่าลาน
ป่าสัก

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านไต่เงิน ไตลื้อ
บนพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่ต่อเนื่องกัน

มีคำเล่าสืบต่อมาว่า ชาวไตเงินผู้ก่อตั้งหมู่บ้านต้นแทนและท่าเตื่อ อพยพมาจากเขตแคว้นเชียงตุงประเทศพม่า ด้วยเหตุที่บ้านเมืองเกิดความเดือดร้อนจากสงคราม ‘เมืองหายฝายหลู = บ้านเมืองเสื่อมลง, เหมืองฝายขาดลง’ จึงอพยพลงมาตามแม่น้ำสาละวิน แล้วแยกกระจายออกไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนที่เป็นรอยต่อระหว่างไทยกับพม่า อย่างเช่น กลุ่มที่ก่อตั้งบ้านต้นแทนและท่าเตื่อนี้ เป็นพวกไตลื้อและพวกไตเงิน นำสินค้าต่างๆ ใส่หลังวัวเทียมค้าขายไปเรื่อยๆ แรมเดือนมาจนถึงทำเลบ้านท่าเตื่อ ซึ่งอยู่ใกล้แม่น้ำขาน เห็นว่าน่าจะตั้งหลักแหล่งทำมาหากินได้ ก็กลับไปรับลูกเมียจากเชียงตุงมาบุกเบิกไร่นา พวกหนึ่งตั้งหมู่บ้านขึ้นบริเวณที่มีต้นมะเดื่ออยู่ จึงเรียกว่า **บ้านท่าเตื่อ** บางพวกมาเห็นทำเลริมน้ำขานอุดมสมบูรณ์ดี ควรจะทำมาหากินได้ก็ตั้งบ้านเรือนริมต้นแทนใหญ่และต้นลาน เรียกว่า **ต้นแทนหลวง ต้นแทนน้อย** และ**บ้านป่าลาน**ตามลำดับ

พวกไตใหญ่ ไตเงินและจีนฮ่ออีกสายหนึ่ง เคลื่อนย้ายลงมาทางแม่น้ำสาละวินและผ่านคอยสูงฝั้งอำเภอสะเมิงอันเป็นตอนต้นของน้ำแม่ขานส่วนบนต่อแดนกับบ้านกาด อำเภอแม่อว้า พวกไตใหญ่และจีนฮ่อตั้งรกรากอยู่ที่ลุ่มน้ำว้า โดยที่มีบางส่วนกระจัดกระจายมายังลุ่มน้ำขาน ดังจะพบว่ามีไตใหญ่อยู่มากที่บ้านช่างกระดาช บ้านทุ่งด้อม และบ้านกาด ซึ่งมีไตเงินด้วยบางส่วน เช่น พวกเงินแค้ (คนละพวกกับเงินก้อของกลุ่มไตเงินบ้านต้นแทน) การเดินทางมาของพวกไตใหญ่ จีนฮ่อบางกลุ่ม อาจจะมาทางถนนอีกทางหนึ่ง เพราะว่าเส้นทางเดินสมัยโบราณเชื่อมต่อกัน ระหว่างเชียงใหม่-สันป่าตอง-เมืองฮอด และแยกไปทางเมืองยวม(แม่สะเรียง) ไปพม่า ผ่านสาละวิน-เมืองผาปูน

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านไต่ใหญ่ และจีนฮ่อ

หมู่บ้านไต่ใหญ่และจีนฮ่อ
ช่างกระดาษ
ทุ่งต้อม
บ้านกาด (น้ำขาว)

เนื่องจากพวกไต่ใหญ่และจีนฮ่อเป็นพวกที่ชอบค้าขายมีความชำนาญเส้นทางการค้าโบราณ จึงทำให้ชุมชนบ้านกาดขยายตัวอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในระยะแรกๆ ด้วยการค้าฝิ่น ด้วยการสะสมทุนที่มาจากสินค้าออกกฎหมายต่อเนื่องมาจนถึงทศวรรษ 2510 นี้เองทำให้บ้านกาดมีลักษณะพิเศษกว่าหมู่บ้านลุ่มน้ำขานอื่นๆ และพัฒนาไปสู่การมีโครงสร้างสังคมอันซับซ้อนในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในขณะที่ลุ่มน้ำขานตอนกลางและตอนล่างสะสมทุนสร้างชุมชนขึ้นมาจากการเกษตรกรรมล้วนๆ ชุมชนบ้านกาดตั้งเป็นกาดสมัยฝรั่งมาทำไม้ที่แม่วางเมื่อเกือบ 100 ปีมาแล้ว มีสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศ ถนนหน้าบ้านกาดมีร้านค้าพวกจักร จักรยานอังกฤษ ของจากฝรั่งเพื่อขายให้ฝรั่ง มีหัวหน้าคนงานไทยใหญ่เรียกว่า ‘เฮดแมน’ อยู่ที่บ้านกาดอีกด้วย บ้านนี้จึงได้ชื่อว่า ‘บ้านกาด’ ซึ่งหมายถึงหมู่บ้านซึ่งเป็นตลาดย่านการค้า

การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำขานยังคงเติบโตขึ้นเรื่อยๆ หลังจากหมู่บ้านที่อพยพเข้ามาตั้งมั่นได้ ก็ขยายครอบครัวออกไปสร้างหมู่บ้านใหม่ๆ เพิ่มจากเดิม

หนองสะเลียมในปัจจุบัน เป็นทั้งที่รองรับน้ำจากเหมืองส่วนที่ทิ้ง/ที่ล้นเกิน และจากหนองนี้ยังเป็นแหล่งจ่ายน้ำ นำไปใช้ได้อีก

รายชื่อหนองน้ำ ซึ่งกระจายอยู่เขตลุ่มน้ำขาน
หนองปิ้ง
หนองห้า
หนองแท่น
หนองหวาย
หนองครอบ
หนองสะเลียม
หนองไหว
หนองพันเงิน
หนองอึ่ง

การบุกเบิก ทำเล และอาชีพ

พื้นที่ลุ่มน้ำขานส่วนที่เป็นลุ่มต่ำนั้นมักมีหนองน้ำอยู่ หนองน้ำที่ใหญ่ที่สุด คือ หนองสะเลียมนั้นมีขนาดถึง 1,000 ไร่ หนองน้ำอื่นๆ กลายมาเป็นแหล่งดึงดูดให้ประชาชน เข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างยิ่ง ดังเช่น ชาวบ้านหนองห้าสร้างตำนานเล่าเรื่องของหมู่บ้านว่า หนอง ห้าเป็นหนองน้ำใหญ่ มีหญ้าขึ้นหนาแน่นมาก คนขึ้นไปยืนบนพื้นผิวหนองน้ำได้ เดินผ่านได้ เคยมีช้างเดินลงไปในหนองน้ำนี้และหล่นลงไป ได้น้ำนี้ก็มีปลาไหลยักษ์อาศัยอยู่ ส่วนชาว บ้านหนองหวาย เล่าว่า หมู่บ้านที่พวกเขาอยู่มีหนองน้ำอยู่รอบๆ หมู่บ้านและมีปลาจำนวนมาก ชาวนาทำไร่ทำนาขยันขันแข็ง ความที่อพยพมาที่หลังทำให้คนหนองหวายมีที่ดินน้อย แต่ ด้วยความขยันขันแข็ง ในที่สุดพวกเขาค่อยๆ ซื้อมาเป็นของตนเอง พวกเขาเล่าว่า “ชาวนามีความขยัน อดทน มีพลังสามัคคีเหนียวแน่นเหมือนกับคำว่า หนองหวาย ชื่อหมู่บ้าน ของเรานั่นเอง” ตำนานเรื่องหนองน้ำของลุ่มน้ำขานที่กล่าวมานี้จะจริงหรือเท็จก็ยากที่จะยืนยัน แต่มันได้สะท้อนถึงความเชื่อมั่น หรือเหตุผลที่ชาวนาทำความเข้าใจเรื่องการตั้งถิ่นฐานของตนเอง

การบุกเบิกที่ดินเพื่อตั้งถิ่นฐาน ขยับขยายออกไปจากหมู่บ้านเดิม เพราะจำนวนสมาชิก ครอบครัวที่เพิ่มขึ้น ตลอดจนการอพยพเข้ามาสู่ลุ่มน้ำนี้ยังคงมีอยู่เสมอ แม้ย่างเข้าสู่ต้นทศวรรษ 2500

หมู่บ้านตั้งใหม่ 100 ปีมานี้	
รายชื่อหมู่บ้าน	ปีที่บุกเบิก
บ้านหัวฝาย	พ.ศ. 2517
สันเหนือ	พ.ศ. 2490
บ้านเด่น	พ.ศ. 2465

การบุกเบิกป่าให้เป็นที่นา และสิทธิในการครอบครองที่ดินในล้านนาในอดีตเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว เป็นไปตามครรลองของจารีต กฎหมายที่มีมาแต่โบราณ (ประมาณไม่น้อยกว่า 200 ปีมาแล้ว) และล้านนายังถือปฏิบัติตามจารีตธรรมเนียมนี้สืบมาจนแม้เมื่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ประกาศใช้กฎหมายที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติขึ้นแล้วในภายหลัง

กฎหมายมั่งราชศาสตร์ได้รับรองสิทธิในการบุกเบิกไร่นาของชาวบ้าน สำคัญของกฎหมายนี้ สร้างขึ้นมาจากสภาพอันแท้จริงของเมืองเชียงใหม่ ซึ่งที่ดินไร่นาอยู่ในยุคบุกเบิก หลังการผลิตยังอยู่ในระดับต่ำในช่วงเวลาหลังสงครามกับพม่าสิ้นสุดลง ด้วยเหตุนี้ จารีตของกฎหมายจึงได้รับการยอมรับและตอบสนองอย่างดีจากชาวนา

“อัน 1 ไพรหมันสร้างป่าคา นารั้ง(ร้าง) สวนร้าง(ร้าง) หื้อลูกเป็นนาเป็นสวนเป็นบ้านดังอัน 3 ปี หื้อเขาได้กินย่อน แล้วลั่นค้อยเยาะเอาคำ(ภาษี) แห่งเขาหื้อหื้อไพรหมันสร้างบ้านเหมืองฝายหื้อสุขเกษมเถอะ”

(มั่งราชศาสตร์ บ้านวัดเชียงมั่น หน้า 3 และมั่งราชศาสตร์ฉบับวัดเสาไห้ หน้า 3)

“เจ้าไพรก็ดี สร้างป่าเป็นนา ปลุกนารั้ง(ร้าง)อันเป็นนา พอดันได้ยก(ใหญ่)พอปล้ำพอขุด ผู้ใดสร้างแปลงดีดังเก่า 3 ปี เยาะเอาแหละ”

(กฎหมายวัดกาศา หน้า 33)

“อันหนึ่งอย่าหื้อเจ้านาย ท้าวขุน ไททั้งหลายเหิง(หว่า) ขาวป่าดง ที่ควรเบิกเป็นนานั้นไว้ ตามแต่ผู้จักสร้าง แปลงหื้อเป็นโง่งนา ต่อไปภายหน้าแล”

(กฎหมายเมืองน่าน หน้า 7)

ชาวนาลุ่มน้ำปลูกข้าวในฤดูฝน และภายหลังฤดูฝนก็ปลูกข้าวดอ(นาปรัง) รวมทั้งปลูกพืชฤดูแล้ง เช่น ถั่วเหลือง ยาสูบ อ้อย พริก มะเขือเทศ แตง เป็นต้น นอกจากนี้ปลูกพืชผักเล็กๆ น้อยๆ ตามที่ราบริมฝั่งน้ำ การปลูกถั่วเหลือง แตงโม พริก พัก แฟง ถั่ว มีอยู่กระจัดกระจายตามภูมิประเทศและผืนดินอันเหมาะสม แม่น้ำขานเป็นแหล่งจับปลา กุ้ง และและสัตว์น้ำต่างๆ เช่นเดียวกับฝืนซึ่งนำฤดูกาลใหม่มาถึงพร้อมกับสัตว์ เช่น ปลา กบ เขียด แมลง พร้อมทั้งผักต่างๆ ที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ ส่วนป่าเป็นที่พักของอาหารนานาชนิด พร้อมด้วยยาสมุนไพร และไม้เพื่อสร้างบ้านเรือน การเลี้ยงสัตว์ เช่น หมู วัว ควาย ในสมัยแรกตั้งหมู่บ้านนั้นต้องใช้วิธีกันคอก เพราะป่าที่บ้นย้อมมักมีเสือเข้ามาเพ่นพ่านกัดคนและสัตว์อยู่เสมอ ต่อมาจึงเรียนรู้วิธีการเลี้ยงแบบปล่อยตามทุ่ง

แม้ในทศวรรษแรกๆ หลังปี พ.ศ.2500 การไปมาค้าขายก็ยังคง ใช้วัวต่างบรรทุกเกวียนไปขายสินค้า การเดินทางในลุ่มน้ำเดียวกันจากหมู่บ้านถึงตัวอำเภอสันป่าตองก็ใช้เวลาค้างคืนคืนหนึ่ง วันรุ่งขึ้นจึงจะได้กลับบ้าน การค้าขายข้ามลุ่มน้ำใช้เกวียนและวัวต่างข้ามไปยังเขตภูเขาอื่นๆ ใกล้เคียง เช่น ลุ่มน้ำขานตอนบน เขตอำเภอสะเมิง อำเภอฝาง อำเภอพร้าว อำเภอฮอด แม่สะเรียง เขตต่อแดนพม่า รวมทั้งไปยังลำพูน เป็นต้น วิถีงานพนธ์เรื่อง พ่อค้าวัวต่าง ของสุทธิ์ ชูชาติ อธิบายเครือข่ายการค้านี้ไว้โดยละเอียดแล้ว

ตัวอย่างรายการสินค้า ที่แลกเปลี่ยน		
ปลา	➡	ข้าว
ยาสูบ	➡	ข้าว
ปลาร้า	➡	ข้าว
ปลาร้า	➡	ขนมจีน
ถั่วเน่า	➡	ข้าว
ขนมจีน	➡	ข้าว
ผ้าทอ	➡	ข้าว
ผ้าทอ	➡	ที่ดิน
เกลือ	➡	ข้าว
ปลาแห้ง	➡	ข้าว

การแลกเปลี่ยนอาหารกันในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้านไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ขยายออกไปตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำจนรวมทั้งมีการแลกเปลี่ยนกับชุมชนหมู่บ้าน ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำกก ลุ่มน้ำจืด ลุ่มน้ำปิง สิ่งที่แลกเปลี่ยนกัน มาจากศักยภาพการผลิตที่แตกต่างกันระหว่างหมู่บ้านต้นน้ำกับปลายน้ำ ที่ลุ่มกับที่ดอน หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เขตป่ากับหมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำ รวมทั้งแลกเปลี่ยนกันตามเครือข่ายวัฒนธรรมที่สืบสานกันมา เป็นต้น นอกจากนี้ชนชาติต่างๆ มีความรู้ความชำนาญเฉพาะตนจนมีลักษณะเด่น เช่น ความสามารถในการทอผ้าลวดลายงดงามของชาวไตเงิน ความสามารถในการทำงานแกะสลักของกลุ่มไต-ยวน คนเมือง เป็นต้น การแลกเปลี่ยนนี้จะกลายเป็นพื้นฐานแห่งการขยายตัวของตลาดแบบต่างๆ ของชุมชนในที่สุด

การบุกเบิกที่ดินทำกินยังคงมีอยู่มากแม้กระทั่งในช่วง 50 ปีเศษมานี้ แม้ว่ากฎหมายที่ดินจะประกาศใช้แล้ว แต่ไม่ปรากฏผลในทางปฏิบัติ ชาวบ้านไม่รู้จักกฎหมายฉบับใหม่และกฎหมายก็ไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของท้องถิ่นที่ผืนดินยังคงต้องรองรับการบุกเบิกอพยพ โยกย้ายของชาวนาในลุ่มน้ำอยู่

3. ลุ่มน้ำขานจากตำนานพระธาตุ ตำนานพระบาท (ตัวตนของหมู่บ้าน)

ในอดีตสมัยครั้งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลายยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ พระองค์ได้เดินเลียบโลกไปโปรดมนุษย์โลกถึงทุกหนแห่ง ทางภาคเหนือก็ได้มาทั่วทุกจังหวัด ตามตำนานมีกล่าวไว้ทุกจังหวัด พระองค์ได้เสด็จจาริกมาตามนิคมชนบทต่างๆ จนกระทั่งมาถึง ลำดับเต่าเชียงดาว พระนอนขอนม่วง พระบาทยังหวี และพระธาตุทุ่งต้อม ตามลำดับ ได้พะเหยียบรอยพระบาทและประทานพระเกศาธาตุไว้ประดิษฐานไว้ที่นั่นๆ ตามควรแก่พุทธอัชฌาสัย แล้วเสด็จเลียบลงมาตามฝั่งแม่น้ำปิง

(ลำพูนที่น้ำรู้ คนดีที่โลกมีลม : สนั่น (หนานลุ่ม) หมั่นแก้ว)

หมู่บ้านในดินแดนล้านนา กับ ‘พระธาตุ’ หรือ ‘พระบาท’ นั้นเกือบจะเป็นของคู่กัน ในหมู่บ้านหรือกลุ่มหมู่บ้านหนึ่ง หรือในลุ่มน้ำหนึ่ง มีวัดพระธาตุหรือวัดพระบาท ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เมื่อย้อนอ่านประวัติของพระธาตุ มักจะนับถอยหลังไปได้อย่างน้อยนับได้

หลายร้อยปีสำหรับหมู่บ้านเก่าแก่ และอาจนับได้เป็นร้อยปีสำหรับหมู่บ้านซึ่งเกิดขึ้นมาใหม่จากการขยายตัวจากชุมชนรุ่นแรกๆ ตำนานพระธาตุและตำนานพระบาท ไม่เพียงแต่อธิบายความเป็นมาหรือประวัติของโบราณสถานที่บ้านผูกพัน เกี่ยวข้องหรือเคารพและศรัทธา แต่ตำนานชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกันระหว่างต้นกำเนิดความมีอยู่ เป็นอยู่ของหมู่บ้าน เชื่อมโยงกับการเกิดมีความเป็นอยู่ เป็นอยู่ของพระธาตุ หรือพระบาท ตำนานมักจะเริ่มต้นว่า “กาลครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้เสด็จผ่านมายังหมู่บ้านหรือดินแดนนี้...” สถานที่ที่กล่าวถึงในตำนานที่พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านได้แก่ วัด บ้านเรือน ไร่นา ในเขตหมู่บ้าน เป็นต้น

หนังสือเล่มสำคัญที่สะท้อนถึงความคิดความเชื่อของชาวบ้านล้านนา รวมทั้งชุมชนลุ่มน้ำขาน คือ ‘ตำนานพระเจ้าเลียบโลก’ พระสงฆ์ล้านนาพยายามอธิบายประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านการอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จเดินทางมาเลียบโลก เขตแดนประเทศล้านนา จึงต่อเนื่องกับอินเดียในมโนสำนึก ที่สถาบันชนกลุ่มน้อยคุณหมิงมีตำนานพระเจ้าเลียบโลกจากสิบสองปันนา ระบุว่า พระพุทธองค์เดินทางไปถึงเชียงรุ่งอีกด้วย

หนังสือตำนานของวัดโบราณต่างๆ ในล้านนา ล้วนแต่ดำเนินรอยตามจารีตความเชื่อเรื่องพระเจ้าเลียบโลกนี้ ที่ต่างกันคือ บุคคลและสถานที่ในตำนานของท้องถิ่นจะระบุชื่อซึ่งเกี่ยวข้องกับชุมชนโดยตรง ตำนานพระธาตุและพระบาทเล่มสำคัญที่เกี่ยวข้องกับหมู่บ้านลุ่มน้ำขานมี 5 เล่ม คือ ตำนานพระบาทยั้งหวีด ตำนานเจดีย์กู่คำ ประวัติวัดน้ำบ่อหลวง (จารึกบนบ่อน้ำ) ประวัติวัดจอมแจ้ง และ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก

วัดพระธาตุ/วัดพระบาท ในลุ่มน้ำขาน	ชื่อสถานที่หรือหมู่บ้าน ที่เกี่ยวข้องในตำนาน	ชนชาติ ที่กล่าวถึงในตำนาน
1. วัดพระพุทธบาทยั้งหวีด	บ้านอูเม็ง บ้านหนองปิง บ้านป่าจู้ หนองยั้งหมื่น บ่อน้ำแก้ว วัดมะกิบตอง วัดทุ่งตุม บ่อน้ำทิพย์ วัดทุ่งฟ้าบด(ฟ้าหลัง)	ลัวะ ไต มอญ
2. ตำนานเจดีย์กู่คำ (วัดร้องข่ม)	บ้านแม่ บ้านกลาง บ้านลุ่ม ดอยลัวะ	ลื้อ ลัวะ ลาว ไต
3. วัดพระธาตุจอมแจ้ง	บ้านจอมแจ้ง	ม่าน (พม่า)
4. วัดน้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง	เม็ง

เจดีย์คู่คำ

ความหมายและความสำคัญ หรือฐานะของหมู่บ้านได้ถูกเขียนขึ้น หรือบอกเล่าให้ปรากฏไว้ ในตำนานแรกๆ เป็นการเขียนลงใน ‘บ๊อบสา’ หรือ ‘ใบลาน’ ต่อมาด้วยวิธีการพิมพ์สมัยใหม่ ตำนานและประวัติวัดและพระธาตุต่างๆ ให้ความหมายว่าชาวบ้านมีอยู่ มีประวัติศาสตร์ มีที่ยืนในดินแดนของเขาเอง ในขณะที่ตำนานของอาณาจักรเป็นของสูงไกลเกินเอื้อม และผูกพันอยู่กับเรื่องราวของรัฐ เจ้าผู้ปกครองหรือชนชั้นอื่น ตำนานพระธาตุและพระบาท และประวัติวัดเก่าแก่เป็นสิ่งที่สัมผัสได้ ผูกพันได้ และว่าด้วยเรื่องของหมู่บ้าน เมื่อตำนานเจดีย์ของอาณาจักรมีอยู่ ตำนานเจดีย์ของหมู่บ้านก็มีอยู่ การมีอยู่เช่นนี้ทำให้ประวัติหมู่บ้านมีตัวตนแจ่มชัดขึ้นจริงๆ ในมโนทัศน์ของเขา แม้ว่าหมู่บ้านจะเป็นเสมือนบ้านของประชาชนผู้ต้อยต่ำในสายตาของอารยธรรมเมืองและในสายตาของรัฐ แต่ในสายตาของตำนานพระบาทและพระธาตุ พวกเขามีความสำคัญสูง ใจความในตำนานระบุว่า พระพุทธองค์ได้เคยเสด็จมาโปรดสัตว์ผ่านหมู่บ้าน รู้จักกับหมู่บ้านนี้ และได้ทำนายไว้แล้วว่าหมู่บ้านนี้จะยังมีอยู่ต่อไป

ความคิดความเชื่อทางศาสนาและความคิดด้านอุดมคตินั้นแปลกอย่างหนึ่ง เพราะมักจะไปปรากฏอยู่ในบทสวดมนต์ก่อนนอนของชาวบ้าน ขณะที่บทสวดมนต์ที่รู้จักกันอย่างเป็นทางการมีใจความว่า “อรหันต์สมา...” บทสวดมนต์ของชาวบ้านกลับมีอยู่หลากหลาย ในจำนวนนี้ มีบทหนึ่งสะท้อนความนึกคิด ความเชื่อ และความหวังของพวกเขามีใจความว่า

“มือข้าพเจ้าสิบนิ้ว จะตั้งหว่างคิ้วกายตื้นผม ไหว้พระอินทร์ พญาพรหม พญาอมราช ไหว้พระบาทเจ้าและเจดีย์ ไหว้ไม้สะหลิมหาโปด ไหว้พระเจ้าล้านโกฏองสงไขย ไหว้พระอริยมฤตไตรยต้นจะมา โผดโลกไปหน้า ขอมารับคำไหว้แห่งข้า กุศลกุศลแก้เทอะ”

ปกหนังสือตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด

อุโบสถวัดมะกับกตอง มีอยู่จริง ๆ
ตรงตามที่ปรากฏในตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด

ตำนานพระบาทและตำนานพระธาตุของหมู่บ้านมักจะถูกพิมพ์ซ้ำๆ หนังสือรูปเล่มขนาดเล็กออกแบบอย่างง่าย ๆ แต่พิมพ์ซ้ำแล้วซ้ำเล่ามาครั้ง อย่างเช่น ‘ตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด’ พิมพ์แล้ว 10 ครั้ง สารของตำนานเป็นการทบทวนประวัติศาสตร์ชุมชน ในคำนำของตำนานมักจะระบุประวัติศาสตร์โดยย่อของวัดและของหมู่บ้าน เรียงลำดับรายชื่อเจ้าอาวาสเล่าประวัติการบูรณะปฏิสังขรณ์หรือการสร้างวัด เรื่องเหล่านี้เป็นการทบทวนประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านไปพร้อมกัน ‘ตำนานพระพุทธรูปที่ยังหวัด’ ลำดับเหตุการณ์ของการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดย้อนหลังไปถึงเรื่องราวเก่าแก่ก่อน พ.ศ.2470 เนื้อหาของตำนานพระธาตุกล่าวถึงสาระสำคัญในพุทธศาสนา คือ บุญ-กรรม ทำนายความตกต่ำซ้ำของมวลมนุษย์ ซึ่งวนเวียนอยู่กับบาป กล่าวถึงโทษที่จะมีมาต่อผู้ลบหลู่ศาสนา

ชาวบ้านจะจดจำข้อความในตำนานเล่าสืบต่อกันมาด้วยวาจาอีกทางหนึ่ง เช่นเดียวกับพระสงฆ์ซึ่งมักเป็นผู้บันทึกประวัติของหมู่บ้านเก็บไว้ในปั๊บสา ดังนั้นโดยไม่ต้องอ่านจากหนังสือ ชาวบ้านก็มักจะเล่าเรื่องของหมู่บ้านได้แม่นยำ พร้อมกับมีการตีความ

“ชื่อหมู่บ้านจอมแจ้ง เามาจากชื่อวัดซึ่งตั้งมาก่อนที่จะมีหมู่บ้านนี้ วัดเป็นวัดร้างไม่มีพระอยู่ เมื่อชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนมาอยู่กันแค่ 12 ครอบครัว คนเฒ่าคนแก่เล่ามาว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาจากเมืองของ ผ่านบ้านแม่ช่วย แล้วก็เสด็จมาทางหมู่บ้านนี้ พอพระองค์มาถึงก็แจ้งพอดี คำว่าจอมก็มาจากดอยที่ตั้งของวัดนี้มีลักษณะเป็นจอม ชาวบ้านก็เลยเรียกว่า ‘จอมแจ้ง’ แต่มาคิดๆ ดูอีกทีแท้จริงอาจจะไม่ใช่พระพุทธเจ้าแต่เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ชื่อ ‘จอมแจ้ง’ ก็เลยเป็นชื่อหมู่บ้านตั้งแต่นั้นมา”

(พ่อหลวงเขียน ปันดงเขียว บ้านจอมแจ้ง)

ชาวบ้านเล่าว่าบ้านป่าจู้ มีชื่อตามตำนาน ที่
พระพุทธเจ้าได้ทรงทำนายไว้แล้ว

ต้นโพธิ์นี้ ชาวบ้านอธิบายตามความเชื่อว่า
มีอายุ 200-300 ปี มีมาพร้อมกับวัดบ้านป่าจู้

“บ้านป่าจู้ หมู่ที่ 4 ตำบลมะขามหลวง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ อายุของ
หมู่บ้านคาดว่าประมาณ 200-300 ปี พิจารณาจากต้นไม้ที่มีมากับวัดนั้นเป็นต้น
ไม้ที่เก่าแก่ คู่มืออายุมาก มีอยู่บริเวณด้านหน้าวัด มีต้นโพธิ์ ต้นดอกแก้ว (พิกุล) ต้นขนุน
ต้นนั้นมีลำต้นขนาดใหญ่ ขนาด 2 คนโอบยังไม่ค่อยจะถึง ปัจจุบันก็ยังมียอด หักๆ พังๆ
ไปบ้าง บันทึกความเป็นมาไม่มี เราไม่ใช่วัดหลวง เราเป็นเพียงวัดบ้านนอก แต่ถ้า
เล่าๆ กันมาและเขียนอยู่ในตำนานนี้ก็มี เช่น วัดยังหมื่น หนองสะเลียม ก็มีประวัติ
อยู่ในตำนานพระพุทธบาทยังหวัด ที่จริงก็มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของชาวบ้านทั่วไป

ในตำนานนี้ก็พูดถึงประวัติบ้านป่าจู้ไว้ด้วย ในหนังสือตำนานวัดพระพุทธบาทยังหวัด
อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ เล่ากันว่า ขุนอ้ายกอนคำก็เอาข้าว อาหาร รับประทาน
ตามหาพระพุทธเจ้าจากหมู่บ้านกอนน้อย ซึ่งเป็นหมู่บ้านของตนเอง รับประทาน
ตามไปถึงป่าละเมาะ(ป่าแพะ) แห่งหนึ่ง พบลัวะเฒ่าแก่ผู้หนึ่ง ถามว่าลุงได้เห็นพระ
พุทธเจ้าเสด็จมาทางนี้ไหม ลัวะเฒ่าผู้นั้นตอบว่า ป่าจู้ (ไม่รู้) จะเป็นพระพุทธเจ้า
หรือเป็นใครก็ไม่รู้ ห่มผ้าสีแดงๆ เดินไปทางโน้น ขุนลัวะอ้ายกอนคำก็รีบไปทัน
พระพุทธเจ้าที่บ้านป่าละเมาะ จึงน้อมเอาข้าวใส่บาตรพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า
บอกว่าบ้านนี้จะรุ่งเรืองต่อไป และทำนายว่า ภายหน้าบ้านที่ขุนลัวะอ้ายกอนคำตาม
ใส่บาตรตกาศจักได้ชื่อว่า ‘ป่าจู้ยังแดง’ ”

(พ่อน้อยสุข ใจคุ้ม 20 ม.4 ต.มะขามหลวง อ.สันป่าตอง เชียงใหม่)

สุดท้ายตำนานจะให้ความหวัง หรือให้คำมั่นสัญญาต่ออนาคตของหมู่บ้าน ดังเช่น ตำนานพระบาทยังหวัด ระบุไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่อาณนทเถระดังนี้

“ดูกรอาณนท แรกแต่กาลนั้นไปภายหน้า สถานที่รอยพระบาทยังหวัดก็จะเจริญ รุ่งเรืองไปที่ละเล็กละน้อย และจักมีพระยานาคอีกตนหนึ่ง ชื่อว่า มหาสะสัญชัย ตน เป็นพี่ของพระยานาคะสัจชัยที่ได้ผุดออกมาถวายบ่อน้ำพร้อมกับกระบวยทองคำ แก่เรตถาคต เพราะพระยานาคตนชื่อมหาสะสัจชัยนั้นยังมิได้มีส่วนช่วยเหลือ ศาสนาของเรตถาคต เพราะฉะนั้น พระยานาคตนนั้นเมื่อจุติตายจากอันเป็นพระยา นาคตนชื่อมหาสะสัจชัยนั้นแล้ว ก็จักได้มาเกิดเป็นมนุษย์แล้ว จักได้ออกบวชเป็น ศิษย์ของตถาคตตลอดแก่แล้ว จักได้มาอยู่รักษารอยพระบาทของเรตถาคตไปทุก ๆ ชาติให้เจริญรุ่งเรืองตราบเท่า 5,000 พระวัสสาแลฯ”

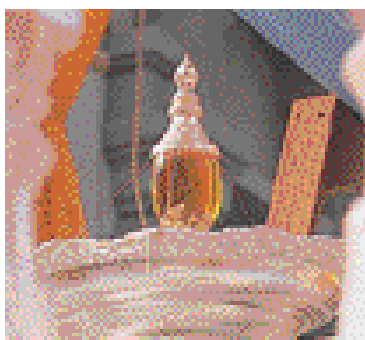
(ตำนานพระพุทธรูปยังหวัด สันป่าตอง, 2541)

เพราะเหตุที่ชาวบ้านลุ่มน้ำขาน เช่นเดียวกับชาวล้านนาให้ความสำคัญกับตำนาน ท้องถิ่นและเชื่อเรื่องพระเจ้าสิบโลก พวกเขาจึงพากันบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าทุกแห่งที่มี องค์พระธาตุ รอยพระบาท หรือมีบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับประวัติการเสด็จมาของพระพุทธองค์ ในหลายหมู่บ้านการค้นพบรอยพระบาท พระธาตุ และบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์นั้นเองกลายมาเป็นจุด เริ่มต้นของการบูรณะและสร้างวัด และการมารวมตัวกันของชุมชน รวมทั้งเป็นที่มาของการ สร้างหมู่บ้านในรอบร้อยปีมานี้

ด้วยความเชื่อเรื่องพระธาตุนี้อย่าง ล้านนาจึงมีประเพณีไหว้พระธาตุหรือสรงน้ำพระธาตุ เรียกว่า ‘**ขึ้นพระธาตุ**’ เพราะส่วนใหญ่จะอยู่บนเนินเขา ชาวล้านนามีความเชื่อว่า ควรจะต้อง ไปไหว้พระธาตุประจำปีเกิดของตนในวันขึ้นพระธาตุ เช่น เกิดปีกุน-พระธาตุประจำปีเกิดอยู่ ที่พระธาตุดอยตุง เกิดปีมะเมีย-พระธาตุตะโก้ง(ชะเวดากอง) เกิดปีจออยู่ที่พระธาตุแก้ว จุฬามณีบนสวรรค์ เกิดปีเถาะ-พระธาตุแช่แห้ง ครบ 12 ปีทั่วล้านนาถึงพม่า ชาวพุทธทุกคนควรได้ไปไหว้พระธาตุประจำปีเกิดอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง ถ้าระยะทางไกลหรือไปไม่ได้ เช่น จุฬามณี หรือชะเวดากอง ก็ให้เอารูปวาดมาติดไว้ที่บ้านบูชาได้ ในล้านนาจึงนิยมมีรูปวาดพระธาตุ เช่นที่มีอยู่ที่วัดหน้าหมู่บ้านสรงพระธาตุที่ลุ่มน้ำขาน ส่วนพระบาทนั้นมีประเพณีสรงน้ำเช่นกัน แต่ไม่มีพระธาตุปีเกิด

ภาพวาดสัญลักษณ์คนเกิดปีระกา
มีพระธาตุประจำวันเกิดคือ พระธาตุหริภุญไชย
เป็นหนึ่งในหลายสิบภาพ ณ กำแพงวัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน
ที่แสดงความเชื่อเรื่องพระธาตุของท้องถิ่น

เพราะการมีพระธาตุเป็นสัญลักษณ์
มีความหมายต่อปัจจุบันและอนาคตของชุมชน
ในที่สุดหลายวัดได้สร้างพระธาตุใหม่ขึ้น
เช่น วัดธรรมชัย บ้านแม่ ทำบุญฉลองพระธาตุกันใหม่ในปี พ.ศ. 2545

ประเพณีขึ้นธาตุหรือสงฆ์น้ำพระธาตุในเดือนแปด (ล้านนา) อันเป็นประเพณีศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน มีลักษณะพิเศษ เพราะเป็นวันที่หลายสิบหมู่บ้านมุ่งหน้ามาสรงน้ำพระธาตุองค์เดียวกัน ในกรณีของกลุ่มน้ำขาน มีพระบาทและพระธาตุเก่าแก่ศักดิ์สิทธิ์อยู่ 5 วัดต่อจำนวนหมู่บ้าน 147 หมู่บ้าน (การสงฆ์น้ำพระธาตุไม่ทำในวัดที่ไม่มีรอยพระพุทธรูป หรือไม่มีเจดีย์ที่มีตำนานว่ามีพระธาตุอยู่) ดังนั้นการสงฆ์น้ำพระธาตุและพระบาทของกลุ่มน้ำหรือของท้องถิ่น จึงเป็นประเพณีร่วมของชุมชน เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนที่มีขนาดหรือเครือข่ายใหญ่กว่าระดับหมู่บ้านหรือหลายหมู่บ้านรวมกัน วัดที่มีพระธาตุและรอยพระพุทธรูปหรือน้ำบ่อทิพย์เก่าแก่ก็กลายมาเป็นศูนย์เครือข่ายชุมชนระดับหลายหมู่บ้านนี้เรียกว่า ‘วัดหน้าหมู’

ดังเช่นในกรณีชาวบ้านลุ่มน้ำขาน อ.สันป่าตอง พวกเขานับถือพระพุทธรูปที่ยังหิวพระบาทวัดทุ่งต้อม(อ.สันป่าตอง) พระธาตุหริภุญไชย(ลำพูน) ว่าเป็นพระบาท/พระธาตุของกลุ่มน้ำนี้ (แทนที่จะเป็นธาตุคดยสุเทพตามที่เข้าใจกัน) การเชื่อมโยงกับวัดพระธาตุและพระบาท ‘หน้าหมู’ นี้ สะท้อนเส้นทางความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนด้วยอีกทางหนึ่ง ดังเช่น ชาวสันป่าตองลุ่มน้ำขานนับถือพระธาตุยังหิว/พระธาตุหริภุญไชย ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของกลุ่มน้ำ ก็เพราะพวกเขานับลำพูนว่าเป็น ‘เวียง’ และเรียกเชิงใหม่ว่า ‘เชิงใหม่’ แทนที่จะเรียกว่า ‘เวียง’ เวลาชาวบ้านเดินทางไปลำพูน เขาบอกว่า ‘ไปเวียง’ สุขแก้ว ยะวิจิตร ชาวบ้านล้องปู้หม่น อยู่รอยต่อระหว่างลุ่มน้ำขาน-ลุ่มน้ำกวาง-ลุ่มน้ำปิง กล่าวว่า “เวียงลำพูนเป็นเวียงมาก่อนเชิงใหม่ ลำพูนอายุพันกว่าปี เชิงใหม่ เพิ่งจะมาสร้างทีหลังไม่ใช่หรือ” เมื่อมองจากสายตารัฐ เชิงใหม่เป็นศูนย์กลางของแอ่งเชิงใหม่-ลำพูน แต่เมื่อมองจากสายตาชาวบ้าน ลำพูนกลับเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเขตรอยต่อดังกล่าว

ในสังคมที่การคมนาคมสื่อสารสะดวกอย่างยิ่ง และประวัติความศักดิ์สิทธิ์หรือความเก่าแก่ของพระธาตุและพระบาทหลายแห่งแพร่ไปได้อย่างรวดเร็ว อย่างเช่น วัดพระบาทตากผ้า จังหวัดลำพูนซึ่งครูบาศรีวิชัยบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นนั้น มีผู้นิยมไปกราบไหว้กันมาก ชาวบ้านได้เดินทางไปนมัสการหรือสงฆ์น้ำพระธาตุ และพระบาทต่างถิ่นเพิ่มเติมจากที่เคยปฏิบัติเป็นนิจมา แต่การให้ความหมายนั้นต่างออกไป การนมัสการพระธาตุ หรือสงฆ์น้ำพระธาตุต่างถิ่นมีความหมายของการแสวงบุญ และจำนวนไม่น้อยเป็นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม พระธาตุหรือพระบาทที่มีบทบาทสำคัญในความหมายในเชิงแสวงบุญ ได้แก่ วัดพระธาตุคดยสุเทพ ซึ่งผูกพันกับกำเนิดของเมืองเชิงใหม่ และวัดพระบาทตากผ้า จังหวัดลำพูน ซึ่งผูกพันกับประวัติครูบาศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนา ดังกล่าวมาแล้ว

วีรบุรุษ : การผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องพระธาตุ กับความหมายของหมู่บ้าน

“ครูบาเจ้าศรีวิชัย (ตุ้เจ้าศีธรรม) รู้ว่าวัดใดเป็นวัดมีปูชนียสถาน คือ
รู้ว่ามีประวัติตำนานพระธาตุ ณ ที่ใด ก็ได้ทำการบูรณะก่อสร้างวัด
นั้นทุกแห่ง”

(แก้บ้านพระบาทยังหวิด)

รูปปั้นครูบาศรีวิชัย หน้าวัดทุ่งต้อม

ครูบาศรีวิชัยมีความเข้าใจวัฒนธรรมของชาวนาอย่างลึกซึ้ง ตัว
ท่านเองเป็นชาวนาปาง อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน ท่านเป็นผู้นำ
ชาวนาบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ โดยเฉพาะวัดพระธาตุ
สำคัญของท้องถิ่นล้านนา อนุสาวรีย์ของครูบาศรีวิชัยจึงมีอยู่ ณ วัดหน้าหมูของ
ลุ่มน้ำขานทั้ง 2 วัดคือ วัดทุ่งต้อมและวัดพระพุทธรูปยังหวิด และมีสัญลักษณ์รูปเสือ
อันเป็นปีเกิดของท่านอยู่หน้าวัดด้วย (วัดหน้าหมู มีความหมายเทียบได้กับวัดอัน
เป็นศรัทธาร่วมของเครือข่ายชุมชนหลายหมู่บ้าน) ครูบาศรีวิชัยครองใจชุมชน
หมู่บ้านด้วยการไป ‘นั่งหนัก’ เป็นประธานการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ครูบาศรี
วิชัยยอมเข้าใจดีว่า ‘วัดหน้าหมู’ มีบทบาทสำคัญเป็นเหมือนประธานของวัดอื่นๆ
ในชุมชน จึงบางที่ชาวนาเรียกว่า ‘วัดเก้า’ ครูบาศรีวิชัยน่าจะได้ใช้วัดเก้าและวัด
หน้าหมู เป็นศูนย์กลางในการระดมความศรัทธาและความร่วมมือของพลังชุมชน
และนี่เป็นแนวทางหนึ่งที่ทำให้ท่านครองใจชาวนาล้านนาได้

การแพร่หลายของการสร้างวัดพระธาตุและวัดพระบาทแห่งใหม่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในล้านนา
ปัจจุบันนี้ ไม่ใช่เป็นการทำให้ประวัติศาสตร์สับสน แต่การสร้างรอยพระบาทและพระธาตุ
ประจำวัดของหมู่บ้านขึ้นใหม่เพิ่มเติม เป็นความพยายามที่จะทำให้หมู่บ้านหรือวัดของหมู่บ้าน
มีความหมาย มีที่ยืนแจ่มชัดอยู่ในใจของเขาเอง รวมทั้งต่อหน้าหมู่บ้านอื่นหรือผู้อื่น เพราะ
พระบาทและพระธาตุมีความหมายถึงความศักดิ์สิทธิ์ หมายถึงนิมิตหมายแห่งความรุ่งเรือง
ของหมู่บ้านในอนาคต มีนัยความหมายว่า หมู่บ้านจะยังยืนสถาพรสืบไป ดังนั้น ชาวนา
จึงต้องการให้หมู่บ้านของตนมีพระธาตุและพระบาทจำลอง

พระพุทธรูปศรีวิวัฒน์ (วงศ์ ทานวิโส) เจ้าอาวาสวัดพระแก้ว จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นวัด
หลวงอายุมากกว่า 500 ปี ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง ‘ตำราพระบรมธาตุ’ ขึ้นเล่มหนึ่ง เมื่อ พ.ศ.2520
ตำราฉบับนี้กล่าวว่าคัดลอกต่อกันมาตามต้นฉบับเดิม ซึ่งเรียบเรียงโดยโบราณจารย์ไม่ปรากฏนาม
ต้นฉบับเดิมเลอะเลือน เพราะคัดลอกกันมาหลายต่อ ท่านได้เขียนคำนำไว้ในหนังสือเล่มนี้ว่า

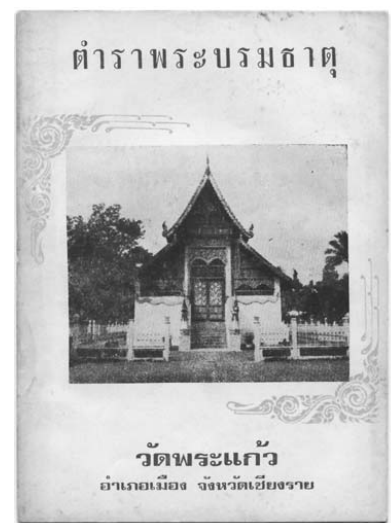
“อาตมาได้ขุดพบผอบทองคำบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุพระอรหันต์ จากฐานพระประธานในพระอุโบสถหลังเก่า เป็นจำนวนไม่น้อย นอกจากนี้ยังได้พบเห็นอิทธิปาฏิหาริย์ ของพระบรมสารีริกธาตุอยู่หลายครั้ง เช่น ปรากฏเป็นดวงไฟส่องสว่างดุจสีรุ้งพุ่งไปในอากาศ หรือ เสด็จจากเจดีย์องค์หนึ่งไปยังอีกองค์หนึ่ง หรือบางครั้งพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุอรหันต์ที่เก็บรักษาบูชาไว้ ขยายจำนวนเพิ่มขึ้นเป็นที่น่าอัศจรรย์

เท่าที่ได้พบเห็นลักษณะของพระบรมสารีริกธาตุหรือพระธาตุของพระอรหันต์นั้น มักมีลักษณะส่วนใหญ่ดังนี้ กลม ยาวรี เลี้ยว เป็นเหลี่ยม และมีลักษณะเล็กบ้าง ขนาดกลางบ้าง เป็นมันเลื่อม มีหลากหลาย สี เช่น สีทองอุไร สีขาว สีแดง สีดำ เป็นต้น แต่ถ้าเป็นพระบรมสารีริกธาตุแล้ว ขนาดใหญ่เท่ากับเมล็ดถั่วหัก ขนาดกลางเท่าเมล็ดข้าวสารหัก ขนาดเล็กเท่ากับเมล็ดพันธุ์ผักกาด มีสีทองอุไรบ้าง ขาวใสดั่งแก้ว ผลึกบ้าง สีดอกพิกุลแห้งบ้าง พระบรมสารีริกธาตุขนาดกลางและขนาดเล็กเสด็จลอยเหนือน้ำได้ โดยจะประทับลงบนน้ำ ทำให้น้ำเป็นแอ่งหรือเป็นรอยบุ๋มลงไป จะมีรัศมีของน้ำหรือประกายของน้ำปรากฏเป็นประกาย บางครั้งก็จมน้ำแต่เมื่อช้อนขึ้นมา ก็สามารถลอยได้ใหม่ นอกจากนี้ก็รวมตัวกันเสมอ”

เรื่องราวของการขุดพบพระธาตุ หรือปาฏิหาริย์ของพระธาตุ เป็นเรื่องปกติธรรมดาที่เล่ากันอยู่ในชุมชนหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้ หมู่บ้านจึงมีความชอบธรรมที่จะสร้างพระธาตุขึ้นในวัดใจกลางหมู่บ้าน และลุ่มน้ำของตน และเมื่อผ่านกาลเวลาอันนาน การสร้างพระธาตุยังขยายตัวออกไปด้วยเหตุผลอื่นๆ ดังตัวอย่าง กรณีชาวลุ่มน้ำขานและลุ่มน้ำปิง

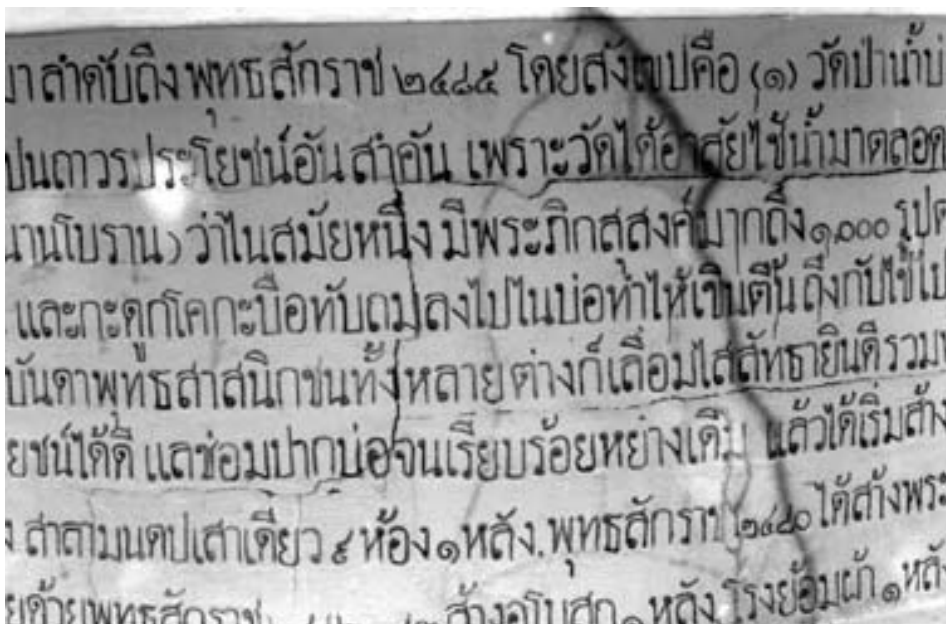
ชาวบ้านลุ่มน้ำทั้งสองมักจะสร้างพระธาตุขึ้นตามเงื่อนไขอันเหมาะสม อาทิเช่น การสร้างพระธาตุ หรือบูรณะวัดพระบาทตากผ้า วัดฉางข้าวน้อยใต้ วัดพันปึง วัดป่าลำพูน ชาวบ้านได้ให้เหตุผลว่า คุรบาคันธา คุรบาศรีวิชัย คุรบาอ้าย คุรบาศรี ซึ่งเป็นพระที่ชาวบ้านนับถือมากนั้น ล้วนแต่อยู่กลายเป็นธาตุในวันฉาปนกิจศพทั้งสิ้น วิธีอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ของชาวบ้านเช่นนี้ เป็นการอธิบายเชื่อมโยงของชุมชนต่อความศรัทธาในผู้นำหรือวีรบุรุษของหมู่บ้าน ในลุ่มน้ำขานเองมีการสร้างวัดพระธาตุและพระบาทขึ้นใหม่ จำนวน 16 แห่ง แม้ว่าวัดพระธาตุใหม่ๆ ได้ถูกสร้างขึ้นในทศวรรษ 2530-2540 แต่ก็ตาม วัดพระธาตุเก่าแก่ของลุ่มน้ำนี้ ก็มีได้ลดความสำคัญลงเลย

ตำราพระบรมธาตุ
ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นโดยพระพุทธรังศรีวัฒน์ (วงศ์ ทานวํโส)
เจ้าอาวาสวัดพระแก้ว จ.เชียงราย เมื่อ 25 ปีก่อน

หนึ่งในตำนานที่เล่าขาน บันทึกสืบต่อกันมา ในลุ่มน้ำขาน ได้แก่เรื่อง ‘น้ำบ่อหลวง’ ซึ่งพบที่วัดน้ำบ่อหลวง ตอนกลางของกลุ่มน้ำขาน นั้นกล่าวว่า ‘น้ำบ่อหลวง’ ที่ชาวบ้านพบนี้กว้างถึง 7 เมตรครึ่ง มีจำนวน 2 บ่อ เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งชาวบ้านช่วยกัน บูรณะ สืบต่อมาหลายร้อยปี

บ่อน้ำนี้อยู่ในบริเวณวัดบ่อน้ำหลวง
รอบๆ บ่อนั้น ชาวบ้านจดบันทึก
ประวัติของวัดและของหมู่บ้านไว้

ประวัติของบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์และวัดเก่า คือวัดน้ำบ่อหลวงนี้ เป็นตัวแทนของประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน เพราะวัดน้ำบ่อหลวงมีประวัติซึ่งบันทึกไว้ด้วยการจารข้อความไว้รอบบ่อน้ำ เมื่อปี พ.ศ. 2477 อธิบายว่า หมู่บ้านนี้เคยรุ่งเรืองมาตั้งแต่ ‘พันกว่าปีที่แล้ว’ ชุมชนน้ำบ่อหลวงนี้มีอายุเก่าแก่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 ข้อความที่ปรากฏรอบบ่อน้ำมีใจความตอนหนึ่งว่า

“ประมาณพันกว่าปีมาแล้ว มหาเศรษฐีนามว่า สุพรรณรังษี พระโคเศรษฐี พร้อมด้วยประชาชนทั้งหลาย ช่วยกันสร้างวัดขึ้น พ.ศ. 1323 จุลศักราช 142 มีบ่อน้ำใหญ่เป็นนิมิตนาม (อยู่ในเขตเวียงแม่เก่า-บ้านแม่ปัจจุบัน) โดยเหตุมีหลักฐานหลายอย่าง เช่น พัทธสีมา อุโบสถ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ปรากฏอยู่มากมายทั่วบริเวณ และได้รกร้างมาแล้วถึงสองครั้ง สมัยก่อนที่ไม่มีวัดตามหมู่บ้านพอเพียง วัดน้ำบ่อหลวงเคยมีพระสงฆ์จำพรรษาถึง 1,000 รูป

ลำดับต่อมา กลางเดือนเจ็ดแรมสามค่ำ ตรงกับวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 ท่านครูบาเจ้าอินทจักรรักษาพร้อมคณะ ได้เดินธุดงค์มาพักที่ป่าช้าเหนือบ้านปากท่อ ท่านขุนอนุพลนครพร้อมด้วยคณะศรัทธาทั้งหลาย พร้อมใจกันอาราธนานิมนต์ท่านครูบาเจ้ามาประจำอยู่รุกขมูลที่บริเวณกลางป่าวัดน้ำบ่อหลวงนี้ นับแต่นั้นมาคณะศรัทธาหลายบ้านเข้ามาร่วมกันหักล้างถางป่า สาธุชนได้หั่นไผ่กลั่นเข้ามาทำบุญกับครูบาเจ้า และช่วยกันสร้างวัดสร้างวนารามน้ำบ่อหลวง จนเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาถึงทุกวันนี้”

วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน

ภาพสัญลักษณ์นี้เกิด จะมีอยู่แทบทุกวัด ที่เห็นในภาพเป็นภาพปูนปั้นเหนือช่องหน้าต่างอุโบสถ สะท้อนความเชื่อเรื่องชะตาชีวิตที่ผูกพันกับพระธาตุของชาวบ้าน รูปช้างเป็นสัญลักษณ์ ตรงกับปีเกิดของภาคกลาง ทางล้านนาเรียก ‘ปีไก่’ พระธาตุปีเกิดคือ พระธาตุคุดอยตุง

ความเก่าแก่ของวัดน้ำบ่อหลวง ถูกเชื่อมโยงเข้ากับวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องพระธาตุ และพระบาทในที่สุด โดยที่ครูบาเจ้าอาวาสร่วมกับชุมชน ได้สร้างพระพุทธรูป 5 รอยขึ้นในวัด พร้อมกับพระธาตุ วัดน้ำบ่อหลวงซึ่งเดิมมิได้มีฐานะเป็น ‘วัดหน้าหมู’ เริ่มมีฐานะคล้าย ‘วัดหน้าหมู’ เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายชุมชนมากขึ้นเรื่อย ๆ

บทบาทของวีรบุรุษท้องถิ่นต่อชุมชนลุ่มน้ำนั้น ควรได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ในฐานะที่เขาเป็นผู้นำในการสืบทอด และผลิตซ้ำความคิดความเชื่ออันมีมาแต่อดีต รวมทั้งว่าเขาได้ใช้ความคิดและความเชื่อนั้น เพื่อสร้างและสานสังคมลุ่มน้ำให้ ‘ยังมีชีวิตอยู่’ สืบต่อไป

สามพี่น้องจากครอบครัวพิมสาร
ผู้นำคนสำคัญของลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำแม่กวัง และลุ่มน้ำปิง
จากซ้าย ครูบาคัมภีระ ครูบาพรหมา ครูบาอินทจักรรักษา
(มรณภาพแล้วทุกรูป)

ครอบครัวชาวนาตระกูล ‘พิมสาร’ อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน นับได้ว่าเป็นครอบครัวที่ได้สร้างผู้นำของกลุ่มน้ำถึง 3 คน คือ **ครูบาอินทจักรรักษา**-ผู้กลายมาเป็นผู้นำคนสำคัญของลุ่มน้ำขาน **ครูบาพรหมา**-วัดพระบาทตากผ้าแห่งลุ่มน้ำแม่กวัง และ**ครูบาคัมภีระ** แห่งดอยน้อย ลุ่มน้ำปิง เฉพาะ **ครูบาอินทจักรรักษา** แห่งลุ่มน้ำขานนั้น ท่านได้มีบทบาทสำคัญยิ่งในการสร้าง ‘**วัดน้ำบ่อหลวง**’ ให้เป็นสำนักศึกษาวิชาช่างทั้งปวง ผลิตช่างฝีมือจำนวนมาก ให้แก่ลุ่มน้ำ เช่น ช่างวาด ช่างปั้น ช่างก่อสร้าง รวมทั้งผลิตปัญญาชนผู้ซึ่งผ่านการบวชเรียนจากวัดน้ำบ่อหลวง คล้ายกับสวนโมกขพลารามผลิตบัณฑิตทางธรรมนั่นเอง ผู้นำของหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มน้ำขานรวมทั้งช่างฝีมือ(สถา)ของหมู่บ้านต่างกล่าวถึงภูมิหลังของตนว่า ได้ผ่าน ‘การศึกษา’ มาจากวัดน้ำบ่อหลวง โดยการสอนของครูบาอินทจักรรักษาทั้งสิ้น

บานประตูโบสถ์ วัดหนองหวาย
ฝีมือสล่าชาวบ้าน พ่อน้อยไอรส ละมุล
ลูกศิษย์ของครูบาอินทจักรรักษา วัดน้ำบ่อหลวง

บ้านเรือนสร้างโดยส่วพื้นบ้าน เช่นเดียวกับ โบสถ์ วิหาร ซึ่งงดงามวิจิตร เป็นฝีมือสล่าลูกศิษย์ครูบาอินทจักรรักษา

ภายหลังมรณภาพของครูบาอินทจักรรักษา ในปี พ.ศ. 2524 ความเชื่อเรื่องพระธาตุของชุมชนก็ถูกดองย่ำลงรอยเดิม นั่นคือ ชาวบ้านกล่าวว่า เส้นผมของครูบาอินทจักรรักษาได้กลายเป็น ‘ธาตุ’ สีขาว ตามรอยพระพุทธรองค์ ในที่สุดชาวบ้านได้พากันเรียไรเงินพากันสร้างอนุสาวรีย์หุ่นขี้ผึ้งครูบาขึ้น และวัดน้ำบ่อหลวงก็กลายมาเป็นศูนย์กลางของประเพณี ‘ขึ้นพระธาตุ’ หรือ ‘ไหว้พระธาตุ’ ของชุมชนลุ่มน้ำนี้

ในปัจจุบันนี้ กล่าวได้ว่า ศาสนาพุทธเสื่อมถอยลงไปกว่าแต่กาลก่อน โดยเฉพาะในหมู่บ้านล้านนา วัดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของวิชาช่าง เคยมีพระและเณรจำพรรษาอยู่นับร้อยองค์ บัดนี้คงเหลือพระและเณรเป็นจำนวนน้อย เพราะระบบการศึกษาบังคับและสนับสนุนให้เรียนสูงขึ้นเรื่อยๆ การบวชเรียน บวชพระ ลดน้อยลงไป บทบาทของวัดยังคงเข้มข้นอยู่ก็เพราะความยึดมั่นหรือความเชื่อ ผูกพันประชาชนเข้ากับวัด ในเวลานี้ชุมชนหมู่บ้านยังคงนำโดยผู้นำชุมชนรุ่นซึ่งมีอายุ 30-40 ปีขึ้นไป อีกทั้งชาวบ้านรุ่นอายุ 40 ยังคงมีบทบาทสำคัญในการทำงานต่างๆ ดังนั้น อิทธิพลของศาสนา ความเชื่อ รวมทั้งความสัมพันธ์ของผู้คนกับระบบที่เคยเป็นมา ก็ยังบงการจิตสำนึกของพวกเขาอยู่ สิ่งที่น่าวิตกคือ ในอนาคตความรู้ของหมู่บ้านและของกลุ่มน้ำอาจสืบทอดได้ยาก หรือไม่ได้เลยในหลายสาขา เพราะเยาวชนของกลุ่มน้ำเดินทางออกไปสู่ความรู้และสิ่งแวดล้อมที่ไม่ได้วางพื้นฐานอยู่บนชีวิตและความเป็นไปของกลุ่มน้ำเลย

บทที่ 3

ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทรรศน์ของชาวนา

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน 58

2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์ 61

1- ชชาติพันธุ์ 61

2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ 62

3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ :
พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย 64

วีรกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝ่ายเจ้าสีหมื่น 69

บทที่ 3

ภูมิประเทศ ถิ่นฐาน และชีวิต : โลกทัศน์ของชาวนา

1. ระบบภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน

ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชาวนาลุ่มน้ำขานได้ชี้ให้เห็นว่าชาวนามีความรู้ และมีการสำรวจก่อนเลือกตั้งถิ่นฐาน ชุมชนกลุ่มแรกๆ คือ กลุ่มบ้านแม ร้องข่ม ท่าโป่ง ที่วางหลักปักฐานมั่นคงลงนั้น ได้เลือกที่ราบใหญ่ที่สุดตอนกลางของกลุ่มน้ำอันอุดมสมบูรณ์ พลังของน้ำที่ไหลแรงจากต้นน้ำขานจะชลลงจนอยู่ในอัตราพอเหมาะบนที่ราบนี้ก่อนจะไหลลงสู่ปลายน้ำและพื้นที่ราบนี้ย่อมเป็นที่สะสมของสารอินทรีย์ต่างๆ สูงสุด ทำนองเดียวกับพื้นที่ราบกว้างอื่นๆ

บรรดาผู้อพยพเข้ามาจากลุ่มน้ำและภูเขาทางตอนเหนือนั้นส่วนมากใช้วิธีการเดินทางมากับวัวต่างล้อเกวียน หรือเดินเท้า ดังนั้นจึงเข้าใจภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นในเชิงประจักษ์ผ่านประสบการณ์ของตนเอง ชาวนาหมู่บ้านต่างๆ อธิบายว่าพวกเขาค่อยๆ สังเกตดูภูมิประเทศ

ดูชัยภูมิที่เหมาะสมจะตั้งถิ่นฐานได้ เลือกพื้นที่ลุ่ม-ที่ริมน้ำ-ที่ราบกว้าง ก่อนที่จะเลือกที่ไกลน้ำ-ที่ดอนสูง-หรือที่ราบที่แคบเกินไป อย่างไรก็ตามลุ่มน้ำมีพื้นที่อยู่จำกัด ในที่สุดก็ต้องมีผู้มาที่หลัง ซึ่งก็ได้เลือกภูมิประเทศที่ตีรอลงไป ได้แก่ ที่ตั้งริมหนองน้ำ ที่ว่างเปล่าบนที่ดอนใกล้เขตดอนสูง ซึ่งคนยังบุกเบิกขึ้นไปไม่ถึง เป็นต้น

ชื่อหมู่บ้านใช้คำนำหน้าบอกสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้ง
ช่วยจัดความสัมพันธ์ในระบบลุ่มน้ำให้ง่ายขึ้น

เมื่อพิจารณาความหลากหลายของที่ราบลุ่มน้ำขาน จะได้พบว่าพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางภูมิศาสตร์ ซึ่งหมายถึงความหลากหลายทางทรัพยากร อย่างน้อยอาจจะแบ่งเป็น 6 ทำเลที่ตั้ง ซึ่งชาวนาส่วนมากก็ได้ตั้งชื่อหมู่บ้านของตน ให้สอดคล้องกับระบบที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ ทำให้ง่ายแก่การทำความเข้าใจสำหรับคนรุ่นต่อๆ มา ด้านล่างเป็นผลของการสำรวจเบื้องต้นว่ามีหมู่บ้านถึง 76 แห่งในลุ่มน้ำขานตั้งชื่อหมู่บ้านสอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ 6 ทำเลดังตารางต่อไปนี้

หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนสันดอน พื้นที่ราบสูง	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมหนองน้ำหรือมีหนองน้ำธรรมชาติใหญ่อยู่ในหมู่บ้าน	หมู่บ้านท่าหน้า	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บริเวณสัน / ฝาย/ เหมือง/ พนัง/ ท่าหน้าไหล	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้ป่าใกล้ตั้งริมห้วยในป่าหรือเคยเป็นเขตป่าที่มีไม้ทึบมาก่อน	หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนที่ราบกว้างสำหรับทำนา
บ้านสัน	บ้านดอนปี่	บ้านท่ากาน	บ้านแม่ขาน	บ้านห้วยแก้ว	บ้านทุ่งสะโดก
บ้านสันปูเลย	บ้านหนองห้า	บ้านท่าวังพร้าว	บ้านริมขาน	บ้านห้วยไทรง	บ้านทุ่งแบ่ง
บ้านสันทราย	บ้านหนองแท่ง	บ้านท่าเตือ	บ้านแม่กุ่มบก	บ้านห้วยส้ม	บ้านทุ่งหลุก
บ้านสันกลาง	บ้านหนองหวาย	บ้านท่าจำปี	บ้านแม่กุ่มหลวง	บ้านป่าจี้	บ้านทุ่งเสี้ยว
บ้านสันเหนือ	บ้านหนองไหว	บ้านท่ามะโอ	บ้านแม่กุ่มน้อย	บ้านป่าลาน	บ้านทุ่งศาลา
บ้านสันป่าตองใน	บ้านหนองครอบ	บ้านท่า(ท้องฝาย)	บ้านสบขาน	บ้านป่าอ้อย	บ้านทุ่งด้อม
บ้านสันกวงคำ	บ้านหนองสระเรียม	บ้านท่าศาลา	บ้านสบอาว	บ้านป่าสัก	บ้านทุ่งอ้อ
บ้านสันท้าว	บ้านหนองพันเงิน	บ้านท่าโป่ง	บ้านหัวฝาย	บ้านป่าบง	บ้านทุ่งโค้ง
บ้านสันจิกุ้ง	บ้านหนองอึ่ง		บ้านท้องฝาย	บ้านดง	บ้านทุ่งเกี้ยว
บ้านดอนตัน			บ้านเหมืองฟู	บ้านดงกำ	บ้านทุ่งเปียง
บ้านดอนแก้ว			บ้านพนัง	บ้านป่าตัน	
บ้านเด่น			บ้านหัวริน	บ้านดงป่าซาง	
			บ้านร้องขุ่ม	บ้านเหล้าป่าฝาง	
			บ้านร้องส้มป่อย	บ้านแพะสันใหม่	
			บ้านร้องธาร	บ้านไร่	
			บ้านร้องตีมีด	บ้านจอมแจ้ง	
				บ้านเด่น	
				บ้านดอน	
				บ้านห้วยเนียม	
				บ้านป่าดัว	

ที่มา : จากการสำรวจภาคสนามและสัมภาษณ์

จากภาพรวมของการจัดระบบการตั้งถิ่นฐานหมู่บ้านในลุ่มน้ำขานนี้ แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเข้าใจ รู้จักตำแหน่งแห่งที่ของตนในบริบทของลุ่มน้ำว่า เขาควรจะจัดการกับสิ่งแวดล้อมอย่างไร รวมทั้งสามารถเลือกสร้างความสัมพันธ์ร่วมมือระหว่างหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนภูมิประเทศที่ต่างกันด้วย เพราะหมู่บ้านต้องมีการพึ่งพากันระหว่างหมู่บ้านที่อยู่บนที่ราบที่ป่าเขาและที่ลุ่มต่ำ ทั้งในด้านการจัดระบบการใช้น้ำและการแบ่งปันทรัพยากร

บริเวณหนองปิ้ง ของบ้านหนองปิ้ง

“สาเหตุที่หมู่บ้านของเราชื่อบ้านหนองปิ้ง เนื่องจากทำหมู่บ้านมีหนองน้ำอยู่กลางทุ่งนาว่างสัก 4 ไร่เมือง มีผักตบชวาและต้นกกหนาแน่น มีปลาหลากหลาย เช่น ปลาช่อน ปลากด ปลาหมอ คำว่า ‘ปิ้ง’ มาจากชื่อหญ้าที่ขึ้นอยู่บริเวณนั้น เกิดการทับถม พ้นกันหนาขึ้น จนกลายเป็นพื้นหญ้าในที่สุด เราสามารถเหยียบบนหญ้าได้โดยไม่ต้องจมน้ำ”

(นายสุรยุทธ กันทะนนท์ บ้านหนองปิ้ง)

บ้านเปียง

“ปู่ตาขายของเราเป็นลัวะ อยู่ตามเขาตามดอยเดินทางลงมาตาม ดอยมาเจอที่เปียง (ที่ราบเสมอกัน) น่าจะทำไร่นาได้ดี จึงมีชื่อว่าบ้านเปียง เมื่อ 300-400 ปีมาแล้ว”

(นายมูล คำฟู บ้านเปียง)

หอเจ้าบ้านหอเล็กบริเวณตรงข้ามโรงบ่มของบ้านเด่น

“เมื่อก่อนบ้านสันเหนือเป็นแพะเป็นป่า อยู่บนที่ลาดสูงสักหน่อย คนที่มาอยู่ก่อนคือ พ่อหนานเดี้ย ทางตะวันตกมีพ่ออ้วยเหลา ทางใต้แม่อ้วยหลาน เมื่อก่อนหมู่บ้านเรามีเห็ดออกมามาก ตรงข้ามกับหมู่บ้านของเราคือ บ้านสันใต้ เรามาถากถางป่าปลูกบ้าน หมู่บ้านเราน้ำไม่ท่วม แต่ทางตะวันตกน้ำท่วมคนเลยพากันย้ายมาอยู่บนนี้ ฝั่งนี้ก็เป็นที่ราบลุ่มใช้เป็นทุ่งเป็นนาไม่เหมาะที่จะอยู่อาศัย”

(นายหน่อแก้ว ศรีเรือน บ้านสันเหนือ)

หลังจากหมู่บ้านรุ่นแรกๆ ได้ตั้งขึ้นมาแล้วบนลุ่มน้ำนี้แล้ว หมู่บ้านเดิมมักจะเริ่มกับแคบและที่ดินเดิมไม่พอเพียงสำหรับลูกหลานที่จะแบ่งกันอีกต่อไป ชาวเขาจะเริ่มใช้วิธีการบุกเบิกป่าเพิ่มเติม เพื่อขยายที่ทำกิน ในบางกรณีใช้วิธีการซื้อที่ดินจากญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านซึ่งได้ล่องหน้ไปบุกเบิกที่ดินที่ว่างเปล่าล่องหน้ไปแล้ว ดังนั้นหมู่บ้านรุ่นต่อๆ มาก็เริ่มจากมีคนไปตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างๆ กันเพียง 3-4 ราย จนกลายเป็นหมู่บ้านที่มีบ้านเรือนหนาแน่นในที่สุด ด้วยวิธีการขยายหมู่บ้านแบบนี้ทำให้หมู่บ้านเดิม และหมู่บ้านที่ขยายตัวออกไปกลายเป็นญาติพี่น้องกัน

2. เครือข่ายหมู่บ้านบนระบบภูมิศาสตร์

ปัจจัย 3 ประการที่ควรพิจารณาในการที่หมู่บ้านได้สร้างเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์ อันใกล้ชิดระหว่างกันขึ้น เพื่อรวมหมู่บ้านหลายหมู่บ้านให้สามารถพึ่งพาช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ รวมทั้งเพื่อเป็นหลักประกันแห่งจิตใจว่า กลุ่มหมู่บ้านของตนจะอยู่อาศัยบนลุ่มน้ำนี้ได้โดยยั่งยืน ปัจจัยทั้งสามประการ ได้แก่

- 1- ชชาติพันธุ์
- 2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่
- 3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย

1- ชชาติพันธุ์

โดยเหตุที่มีกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญหลายชาติพันธุ์ได้ลงหลักปักฐานบนลุ่มน้ำขาน ดังนั้น จำเป็นที่แต่ละชาติพันธุ์จะต้องรักษาความเป็นอยู่ ความมีอยู่ของตนในท่ามกลางการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม วิธีการที่สำคัญที่กลุ่มชาติพันธุ์ใช้ก็คือ การตั้งบ้านเรือน-ขยายหมู่บ้านอยู่ในพื้นที่ที่ติดต่อกันได้สะดวกหรืออยู่ในกลุ่มพื้นที่เดียวกัน การตั้งถิ่นฐานของชนชาติลัวะเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุด ขอให้สังเกตว่าหมู่บ้านลัวะ ได้แก่ อูเม็ง หนองปิ้ง ร่องธาร บ้านดง บ้านเปียง บ้านทุ่งไค้ง ปาลาน ร่องส้มป่อย บ้านพ้ง บ้านห้วยริน นั้นตั้งอยู่ใกล้กันเป็นกลุ่มเดียว คือตอนกลางของลำน้ำขาน ชาวบ้านเหล่านี้สามารถติดต่อกันได้ง่ายในการร่วมมือกันในการผลิต การร่วมพิธีกรรมและประเพณีต่างๆ บ้านต้นแห่นหลวง ต้นแห่น้อย น้ำลัด ต้นเก็ด ดงกำ เป็นกลุ่มชนชาติไตเงิน ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กันบนพื้นที่ตอนล่างของลุ่มน้ำขาน สำหรับบ้านท่าเตื่อที่แยกออกไปอยู่บนตอนบนของลุ่มน้ำนั้น ด้วยเหตุว่าอพยพมาจากแคว้นเชียงตุงคนละสายกับพวกต้นแห่นหลวง พวกเขาเตื่อไม่ได้อพยพมาเพราะสงคราม แต่เป็นเพราะว่าบ้านทำการค้าขาย และพบเห็นว่าท่าเลุ่มน้ำนี้อุดมสมบูรณ์กว่าบ้านเมืองที่เคยอยู่

แนวทางหนึ่งของการตั้งหมู่บ้าน ก็คือมีคนออกไปแสวงหาที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์ พบแล้วกลับมาบอกให้ญาติหรือพรรคพวกที่ชอบการเสี่ยงโชคย้ายไปด้วยกัน แล้วก็ย้ายตามกันไปอีกเป็นระลอกๆ บุคคลที่ดินขยายไปเรื่อยๆ คนแรกที่เป็นหัวหน้าสำรวจผู้นำการก่อตั้ง ถ้าตายลงจะได้รับยกย่องให้เป็น ‘เสื่อบ้าน’ บางหมู่บ้าน เช่น บ้านแม่สาบ อ.สะเมิง ลุ่มน้ำขานตอนบน เป็นชาวไตลื้ออพยพมาถึงลุ่มแม่น้ำสาบตั้งแต่สมัยโบราณ 100 ปีแล้ว เมื่อตั้งหมู่บ้านได้ก็ปลูกต้นขนุนไว้กลางบ้านเป็นต้นไม้ประจำหมู่บ้าน เรียกว่า ‘ไม้ใจบ้าน’

2- ประวัติศาสตร์ของพื้นที่

แม้ว่าชุมชนลุ่มน้ำขานจะมีอายุยาวนานในประวัติศาสตร์ แต่มีช่วงระยะแรกที่คงขบเขา ไร่ร้างลงเนื่องจากสงครามตามแนวเขตแดนไทยพม่าระหว่าง พ.ศ. 2318-2338 สมัยก่อนที่ พระเจ้ากาวิละจะ ‘เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง’ ดังนั้น การบุกเบิกตั้งถิ่นฐานจึงขยายตัวอีกครั้งภายหลังสงคราม ชาวบ้านอธิบายถึงสภาพหมู่บ้านในช่วงเวลาเหล่านั้นว่า การทำมาหากินเป็นไปเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นหลัก ไม่ใช่เพื่อค้าขาย การติดต่อระหว่างหมู่บ้านมีนาน ๆ ครั้งหนึ่ง เพราะเหตุที่ไม่มีถนน ไม่มีขบวนพาหนะที่มีความเร็วสูง มีก็แต่ทางเกวียน ทางเดินบนคันนา ทางลัดผ่านป่า การเดินทางที่ต้องกินระยะเวลาข้ามคืนจึงเกิดขึ้นบ่อย ด้วยเหตุนี้เองหมู่บ้านที่จะมีการติดต่อกันมากคือหมู่บ้านที่สามารถไปมาหาสู่กันในเวลาอันสั้น ถ้าไม่มีความจำเป็น ก็ไม่มีใครไปไหนมาไหน ยกเว้นแต่ผู้มีอาชีพด้านการค้าโดยตรง

ระยะทางของอำเภอสันป่าตองที่ตั้งของกลุ่มน้ำขานซึ่งไกลจากศูนย์กลางเชียงใหม่ถึง 40 กิโลเมตร และคั่นอยู่ด้วยอำเภอหางดงก็ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สันป่าตองไม่ได้รับอิทธิพลจากเมืองใหญ่และไม่ได้กระตุ้นเครือข่ายการค้าใดๆ ก่อนทศวรรษ 2520

หมู่บ้านท่าเตื่ออาจจะเป็นอย่างดีที่ดีที่จะอธิบายหมู่บ้านของกลุ่มน้ำขาน กล่าวคือ บ้านท่าเตื่อ เกือบไม่มีการติดต่อกับหมู่บ้านใด บ้านท่าเตื่อจะไม่มีถนนเชื่อมติดต่อกับบ้านอื่นๆ อย่างบ้านดง บ้านแม่ บ้านร้องขุม การไปมาหาสู่กันจะใช้เส้นทางทุ่งนา โดยมีคันนาเป็นถนน เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยก็ต้องหามข้ามแม่น้ำแม่ขาน จะออกไปทางบ้านแม่ก็ไม่ได้เพราะไม่มีถนนมีแต่คันนาและท้องไร่ท้องนา

การเดินทางไปค้าขายก็ต้องใช้วัวต่างเกวียนไปขาย ถนนแคบมากทางเป็นหล่ม สองข้างทางเป็นไผ่ป่าบาง รกทึบ การเดินทางไม่สะดวก หากไปทำธุระที่อำเภอสันป่าตองก็ต้องค้างคืน 1 คืนก่อน วันรุ่งขึ้นจึงจะได้กลับบ้าน เมื่อ 50 ปีก่อนนี้ แม่น้ำขานพอลถึงหน้าฝนน้าจะนองท่วมพื้นที่ไร่นาที่เป็นที่ลุ่มทั้งล้น

จากประวัติการตั้งถิ่นฐานเช่นนี้ ยังผลให้ชาวบ้านในกลุ่มน้ำขานนิยมแต่งงานในหมู่บ้าน หรือไม่ก็แต่งงานกับสมาชิกของหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ชิดติดกันในกรณีไปมาหาสู่กันได้ง่าย ยังผลให้กลุ่มชนสายเลือดเดียวกันแพร่ขยายออกไปมากในหมู่บ้านเดิม หรือไม่ก็มีกลุ่มเครือญาติจากหมู่บ้าน หนึ่งขยายออกไปบุกเบิกหรือซื้อหาที่ดินในพื้นที่ใกล้เคียง จากนั้นทั้งสองหมู่บ้านก็จะกลายมาเป็นญาติพี่น้องกัน ด้วยเหตุนี้ ลักษณะเศรษฐกิจสังคมและองค์กรจัดตั้งทางสังคมของกลุ่มน้ำขานในระยะต้นๆ จึงจำกัดอยู่เพียงระดับครอบครัวและเครือญาติ และเป็นอยู่เช่นนี้ต่อมาเป็นเวลานาน

“สภาพหมู่บ้านสมัยก่อนจะตั้งอยู่ข้างน้ำขาน(ลุ่มบ้าน) บริเวณอื่นจะเป็นป่าไปหมด บ้านแต่ละหลังจะมุงจาก ฝาบ้านสานด้วยไม้เสี้ยนซึ่งมีลักษณะบางขัดด้วยไม้ไผ่ พื้นบ้านปูด้วยฟากทำด้วยไม้ไผ่ทาบเป็นแผ่นๆ หน้าหนาวหนาวมากนอนไม่ได้ เราก่อไฟโดยก่อบนบ้าน ทำไผ่มัดไผ่มัดหนึ่งของบ้านซึ่งคนในสมัยก่อนจะนำไม้ตีกรอบเป็น

รูปสี่เหลี่ยม แล้วนำดินเหนียวก่อขึ้นประมาณครึ่งของขนไม้หน้า 6 มีก้อนเต้า(หิน) วาง 3 แฉ่ง(มุม) เป็นที่ตั้งหม้อไห สำหรับทำกับข้าว การตั้งบ้านเรือนนั้นจะตั้งไม่ห่างกันเหมือนในปัจจุบันมักจะตั้งใกล้น้ำขาน เพราะสะดวกในการเพาะปลูก ถนนทางเข้าหมู่บ้านสมัยก่อนกว้างเพียงแค่ 1 เมตร คดเคี้ยวไปทั่ว ไม่เป็นเส้นตรง เช่นปัจจุบัน ตอนกลางคืนจะไม่ออกจากบ้านไปไหน เพราะสมัยนั้น มีเสือออกมาเล่นผ่านเยอะมาก คอยกินหมูของชาวบ้าน ชาวบ้านก็เกิดความกลัว เคยมีประวัติว่ามีคนโดนกัดตาย การใช้ไฟในสมัยนั้นจะใช้ไม้เกี้ยว(ไม้สน) ต่อกันข้าวหรือไม้ซี่จ้อ ตะเกียงก็ไม่มีใช้ มีน้ำบ่อตรงหัวย ใช้ไม้ไผ่สานขึ้นแล้วขัดเป็นวงกลม มีน้ำทุ่งไว้ต้กซึ่งทำจากไม้ไผ่สาน มียางไม้ซี่จ้อทาบรอบๆ เพื่อไม่ให้ให้น้ำออก ข้าวปลาอาหารก็หากินตามน้ำขานเพราะมีปลา กุ้ง หอย กบ เขียดเยอะ เข้าป่าหาของป่าไปแบ่งปันกันกิน เช่น หมูป่า ไก่ป่า เราพึ่งจะมีไฟฟ้าใช้ มีถนนดีเมื่อปี พ.ศ.2510 กว่าๆ นี่เอง อย่างบ้านหนองทรายเขาก็เหมือนกันเขามีไฟฟ้าใช้ เทียวไปมาหากันมากๆ ก็หลัง พ.ศ.2518 โน่นแหละ”

(พ่อหลวงสี จันทรทากาศ บ้านหัวฝาย)

“บ้านร้องขุมมีผู้ใช้นามสกุลสืบสายเลือด สุวรรณฤทธิ์เกือบทั้งหมู่บ้าน คนในหมู่บ้านแต่งงานกันหมู่บ้านเดียวกัน และขยายออกไปหมู่บ้านใกล้เคียง ได้แก่ บ้านท่าโป่ง บ้านสัน บ้านฉิมพลี ดังนั้นคำว่า ‘ลูกพี่ ลูกน้อง’ จึงกระจายไปทั่วแทบทุกหมู่บ้าน ที่กล่าวชื่อมานี้แหละ”

(พ่อหลวงอานันท์ / ภิญโญ สุวรรณฤทธิ์ บ้านร้องขุม)

หมู่บ้านในเครือข่าย		ความสัมพันธ์
กลุ่มที่ 1	หัวฝาย สันเหนือ สันใต้ จอมแจ้ง หนองไหว	สายเครือญาติ
กลุ่มที่ 2	ร้องขุม ท่าโป่ง บ้านเด่น บ้านแม ฉิมพลี กิวแลหลวง กิวแลน้อย (ร้องขุมตะวันตก)	หมู่บ้านเก่าแก่ของลุ่มน้ำ
กลุ่มที่ 3	หัวยโ้ง หนองห้า หนองไหว เหมืองฟู บ้านสัน จอมแจ้ง หัวยแก้ว	หมู่บ้านบุกเบิกใหม่ใกล้เขตป่า
กลุ่มที่ 4	ต้นแหนหลวง ต้นแหนน้อย น้ำลัด สันป่าสัก ทุ่งแบ่ง ต้นเก็ด เต่าไห	หมู่บ้านไต่เขิน
กลุ่มที่ 5	ป่าจู้ หนองอึ่ง ยั้งหวีด	กลุ่มชนเก่าแก่ตามตำนาน
กลุ่มที่ 6	หนองบึง อูเม็ง บ้านดง ร้องธาร ป่าลาน ทุ่งโค้ง ร้องสัมปอຍ บ้านเปียง	หมู่บ้านลัวะ

ตารางข้างบนนี้ แสดงให้เห็นกลุ่มหมู่บ้านที่เป็นญาติพี่น้องกัน
ทั้งโดยการสืบสายโลหิต โดยความสัมพันธ์ด้านชาติพันธุ์ และโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์

“ในการเกี่ยวดองในบ้านเพียงทั้งบ้านนี้ เราเป็นญาติกันทั้งหมู่บ้าน คนนิยมแต่งงานระหว่างกันเองในหมู่บ้าน ก็กลายเป็นญาติกัน และบางครั้งก็ลูกพี่ลูกน้องกันไปเอาลูกเอาเมียบ้านอื่นคือบ้านใกล้เคียงกัน ก็เป็นญาติสนิทกัน อย่างสมัยก่อนเขามีลูกหลายคน มีครั้งหนึ่ง 7-8-9 คน คนเมื่อก่อนไม่มียาคุมกำเนิดก็มีลูกกันไปเรื่อย ๆ คนสมัยก่อนมีลูกมาก เกิด 10 คน ถ้าเป็นผู้ชายสัก 7 คนหรือทั้งหมด นามสกุลก็จะแพร่ไปหมด ไปแต่งงานไกลบ้านก็ไม่ไปหอรอกไปหาหยาก ฟังจะมีรกราวังสบายไม่เกียติบปีนเอง”

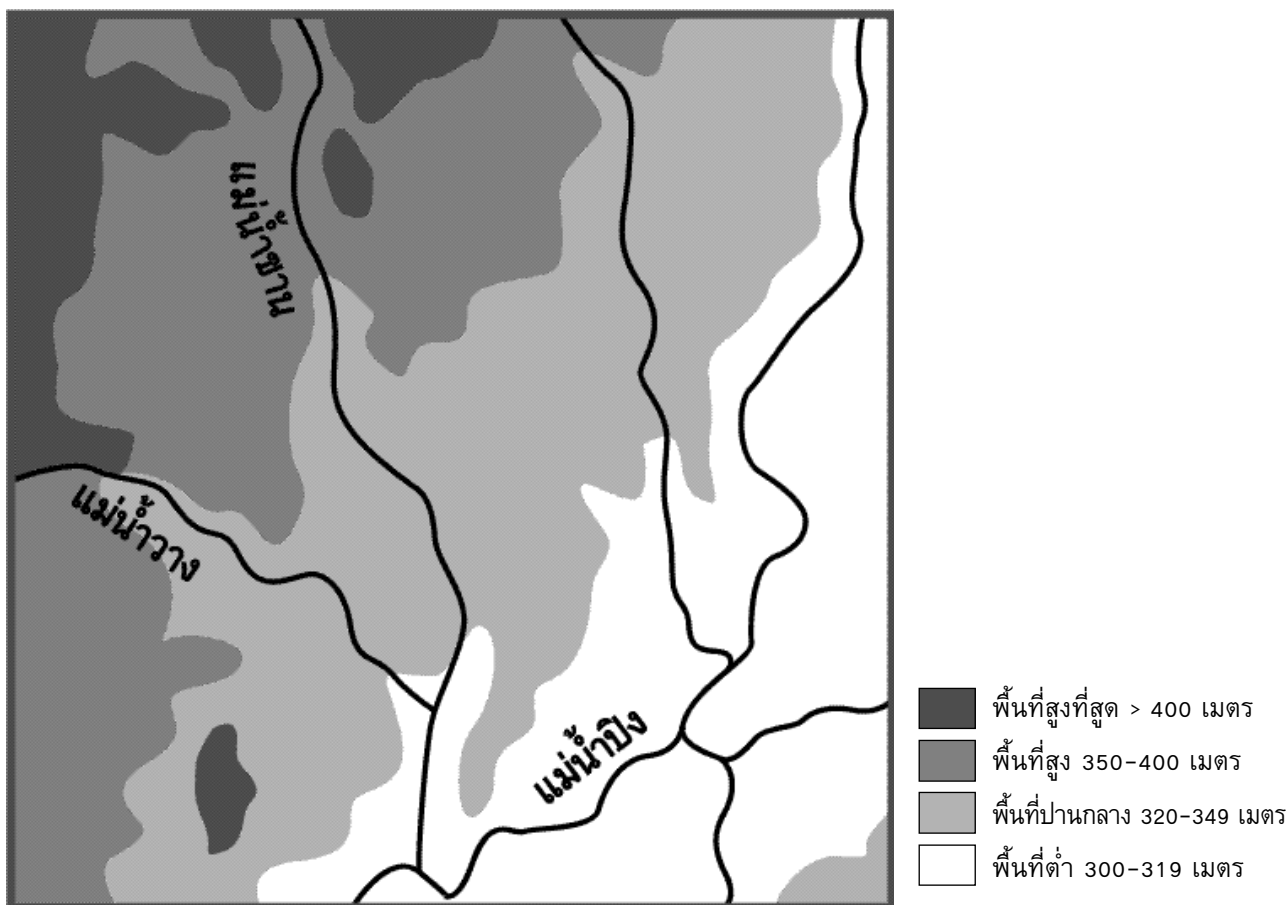
(อุดม กันทะพันธ์ / ไสว พินิจสอน บ้านเปียง)

ด้วยวิธีการที่ชาวบ้านขยับขยายหมู่บ้านไปยังพื้นที่ใกล้เคียง ทั้งโดยการอพยพและการแต่งงานนี้เอง ทำให้กลุ่มหมู่บ้านเกิดเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ย่อยๆ ตามสภาพภูมิศาสตร์ ที่ตั้งเป็นกลุ่มๆ แต่ละกลุ่มก็ใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดความสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ก็กลายเป็นกลไกพื้นฐานตัวหนึ่งที่ทำงานอยู่ในระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ช่วยให้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางภูมิศาสตร์ที่ตั้ง มีความหมายขึ้นในแง่ของจิตใจหรือระบบคุณค่า เพราะการที่มนุษย์ตัดสินใจตั้งถิ่นฐาน มิได้เกิดขึ้นหรือเป็นเรื่องแต่เงื่อนไขกฎเกณฑ์ด้านภูมิศาสตร์ อย่างเดียว หากแต่ยังมีเงื่อนไขกฎเกณฑ์ด้านคุณค่าอันเป็นเรื่องของเรื่องของจิตสำนึก จึงเห็นได้ว่า ในการจัดการถิ่นฐานที่อยู่และจัดการกับสภาพภูมิศาสตร์นั้น กลุ่มชาติพันธุ์ลุ่มน้ำขานมีจินตนาการอยู่ด้วยว่าเขาต้องการให้ความคิด จิตใจและวัฒนธรรมของพวกเขาควบคุม ธรรมชาติและสังคมที่จะมีมาในอนาคต

3- ภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ : พัฒนาการแห่งระบบเหมืองฝาย

แม่น้ำปิงนั้นมีความยาว 740 กิโลเมตร มีสภาพความลาดชันมากน้อยไปตามสภาพพื้นที่ ขณะที่แม่น้ำปิงไหลผ่านอำเภอเชียงดาวนั้น ตอนต้นน้ำอยู่ที่ระดับความสูงถึง 500-1300 เมตร(เหนือน้ำทะเล) และเมื่อผ่านหุบเขาตอนบนของเขตอำเภอแม่แตง ก็ยังคงมีระดับความสูงระหว่าง 320 - 500 เมตร ในที่สุดไหลผ่านอำเภอสันป่าตองซึ่งมีระดับความสูง 350 เมตร ด้วยเหตุนี้ น้ำย่อมไหลแรงจากภูเขาสูงสู่ที่ราบ ไม่ใช่สายน้ำที่ไหลราบเรียบดังเช่นแม่น้ำในภาคกลางหรือภาคเหนือตอนล่าง เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศและการไหลของน้ำเช่นนี้ ชาวनाจำเป็นต้องมีความเข้าใจลักษณะภูมิประเทศและทิศทางการไหลของน้ำ เพื่อหาทางบังคับทิศทางน้ำให้ไหล ไปตามไร่นา และรู้จักกันทางน้ำลดความเร็วของน้ำ และรู้ว่าการจัดการไร่นาของตนอย่างไร ให้เหมาะสมกับภูมิประเทศที่น้ำจะไหลผ่านมา

ความจำเป็นเหล่านี้ทำให้ชาวนาภาคเหนือทั่วไป ไม่ใช่แต่เพียงชาวลุ่มน้ำขานเท่านั้น ต้องแสวงหาความรู้เรื่องภูมิศาสตร์ท้องถิ่น เวลาที่ชาวนาออกนอกเขตไร่นาของตน นอกกลุ่ม

ด้วยลักษณะภูมิประเทศที่ต่างกันเช่นนี้ การวางระบบเหมืองฝายของกลุ่มน้ำขามมีความสำคัญที่สุดที่จะบังคับน้ำ เพื่อจะนำมาซึ่งพลังการผลิตให้เลี้ยงตัวเองให้ได้

บ้านเรือนของตน พวกเขาสนใจว่าที่ไหนเป็นที่สูงที่ไหนด่ำกว่า เมื่อถึงหน้าฝนที่ไฉนน้ำขัง ที่ไฉนน้ำไหล ชาวนาเขียนแผนที่ไว้ในสมองของเขาโดยอาศัยความเข้าใจเรื่องทิศ ดังนั้น ชาวนาจึงวางตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งต่างๆ โดยอาศัยการวางแผน ‘ทิศทาง’ ด้วยเหตุนี้ พวกเขาใช้คำว่า ‘เหนือ ใต้ วันออก วันตก’ รวมทั้งใช้คำว่า ‘ขึ้น’ และ ‘ลง’ เมื่ออธิบายเรื่องตำแหน่งและการเคลื่อนที่แทนที่จะใช้คำว่า ‘ซ้าย ขวา หน้า หลัง’ การที่ระบบการไหลของน้ำตั้งแต่ต้นถึงปลายน้ำมีความต่อเนื่องเป็นสายเดียวกันเช่นนี้ ทำให้ชาวนาทุกหมู่บ้านจำเป็นต้องเรียนรู้ภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านอื่นๆ (และแม้กระทั่งของกลุ่มน้ำอื่น ที่เกี่ยวข้อง เช่น ชาวากลุ่มน้ำขาม ต้องรู้จักเส้นทางน้ำของกลุ่มน้ำขามตอนบนที่อำเภอสะเมิง ต้องรู้จักระบบน้ำของอำเภอแม่แตง ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปเป็นต้น) สำหรับชาวนาในชุมชนกลุ่มน้ำ คำว่า “ไปดูน้ำ ไปเอน้ำ ขึ้นไปดูน้ำ ไปเลียบน้ำ” เป็นคำพูดที่ใช้กันเป็นปกติ มีความหมายว่า ชาวนาต้องแก้ปัญหาหน้าในเขตการผลิตของตน โดยการไปดูสภาพการไหลของน้ำที่เชื่อมโยงถึงกัน เหนือขึ้นไป และได้ลงไป การไปดูน้ำจะช่วยให้ชาวनावางแผนการผลิต และแก้ปัญหาการผลิตได้อย่างสอดคล้อง กับความเป็นจริงมากกว่า ด้วยเหตุนี้ ในที่สุดพวกเขาก็สร้าง ‘ระบบเหมืองฝาย’ ขึ้นมาได้สำเร็จ เมื่อนำระบบทั้งหมดมารวมกันก็จัดว่าเป็นระบบใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ที่ชาวนาเป็นผู้สร้างด้วยมือของตนเอง

“เวลาเราจะสร้างเมืองฝาย ต้องมีการร้องป่าวให้ชาวบ้านไปช่วยกัน ให้นำหลักไปตีฝาย เมืองแต่ละสายจะเรียกชื่อตามบ้านนั้นเช่น เมืองเด่น(บ้านเด่น) เมืองเปียง(บ้านเปียง) เมืองแม(ลำเมืองที่ผ่านบ้านแม) จุดเริ่มต้นที่จะชักน้ำจากเมืองเข้าสู่ที่นาของเรา เรียกว่า ‘แต’ มักจะตั้งชื่อแตตามหลักเขตที่แตตั้งอยู่ เช่น ‘แตเก้ากล้วย’ หรือตั้งชื่อตามผู้ซึ่งริเริ่มขุดแตนั้น เช่น ‘แตลุงหมู’ เป็นต้น ถ้าคนที่อยู่หัวคันนาคือหัวแตไม่คิดสร้าง ไม่ชักชวนชาวบ้านสร้างแตขุดแตส่งน้ำเข้านา คนที่อยู่นาถัดไปก็ต้องไม่ได้ใช้น้ำ”

(บุญส่ง วรรณลังกา บ้านร้องข่ม)

ฝายน้ำบ่อทิพย์
แหล่งน้ำที่จะผันเข้าสู่เมือง

ชาวนาที่อยู่พื้นที่ติดกับหัวนา คิดสร้างแตขึ้นมาก่อน นาถัดไปถึงจะได้ใช้น้ำ โดยขุดตางนาต่อกันไปเรื่อยๆ ให้น้ำไหลเข้าเลี้ยงต้นข้าว

ท่อส่งน้ำเข้านาบ้านหนองห้า

ความสำเร็จของระบบเมืองฝายเป็นที่มาของความสำเร็จหรือความเติบโตของเศรษฐกิจ หมู่บ้านบางเขตหรือบางลุ่มน้ำมีเศรษฐกิจดีกว่าเหนือกว่าบางเขต ก็สะท้อนถึงความสามารถหรือศักยภาพในการจัดการระบบเมืองฝายที่แตกต่างกันของแต่ละลุ่มน้ำ เพราะจะบังคับน้ำได้หมายความว่า ผู้นำจะต้องบังคับควบคุมแรงงานและนำชุมชนให้มาร่วมมือกันจัดการน้ำได้ รวมทั้งต้องมีความเข้าใจด้วยว่าทำอะไร

กล่าวโดยแท้จริงแล้ว มิใช่ว่าชาวนาทุกคนจะมีความรู้เรื่องภูมิศาสตร์และการไหลของน้ำมากเหมือนกันและเท่าๆ กัน ในหมู่บ้านย่อมมี ‘วิศวกรชาวบ้าน’ และเขาเหล่านี้ก็มีความรู้ด้านพลังน้ำและการจัดการพลังน้ำดีจนน่าประหลาดใจ บรรดาแกเมืองฝายของแต่ละระบบ คือบุคคลสำคัญที่สุด เพราะพวกเขาได้สะสมองค์ความรู้มายาวนานก่อนที่จะเข้ามาเป็นแกฝาย ในการศึกษาของวันเพ็ญ สุรฤกษ์ เรื่องพัฒนาการของระบบเมืองฝายเมื่อปี พ.ศ.2528

เธอได้พบว่า หัวหน้าเมืองฝายและกลุ่มผู้บริหารเมืองฝายอยู่ในตำแหน่งคนละกว่า 20-40 ปี การบุกเบิกของแก้มือฝายหลายคน กลายเป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มน้ำต่างๆ อยู่สืบมา ไม่แต่เพียงกลุ่มน้ำขาน พวกเขาเหล่านี้เองที่ได้นำลูกเมืองฝายจากหมู่บ้านต่างๆ บุกเบิกเมืองฝาย โดยกันน้ำขุดลอกลำเหมือง บังคับทางไหลของน้ำจากต้นน้ำถึงปลายน้ำจนสำเร็จสืบทอดกันมาหลายร้อยปี ชาวนาจิงกล่าวว่า “แก้มือฝายเป็นผู้บังคับน้ำมา”

ระบบเมืองฝายขนาดใหญ่ในเขตลำนานันมีไม่มากนัก เนื่องจากมีที่ดินระหว่างหุบเขาน้อย อีกทั้งยังเป็นเมืองฝายบนภูเขาสูง การขุดดินบนภูเขาซึ่งโครงสร้างเป็นดินหินนั้นไม่ใช่งานง่าย เมืองฝายจึงมักมีขนาดเล็ก หล่อเลี้ยงผืนนาเพียง 300-400 ไร่ ในที่ราบลุ่มลงมา เมืองฝายอาจมีขนาด 600-1,500 ไร่ ระบบฝายของกลุ่มน้ำขานตอนล่างมีขนาดค่อนข้างใหญ่ คือระหว่าง 2,000-5,000 ไร่

ในเขตกลุ่มน้ำขาน ในการศึกษาครั้งนี้ ปรากฏประวัติของเจ้าสีหมื่น วณิชสอน ซึ่งได้บุกเบิกฝายเรียกว่า ‘ฝายเจ้าสีหมื่น’ เป็นฝายลูกที่สี่ในเขตกลุ่มน้ำขานเมื่อ 60 ปีที่แล้วมานี้เอง เขาสามารถเอาชนะธรรมชาติ นำกำลังชาวนาขุดเหมืองฝายผ่านความยากลำบากของพื้นที่บางตอนซึ่งสูงถึง 8 เมตร สร้างเมืองส่งน้ำเป็นระยะทางทั้งสิ้นประมาณ 20 กิโลเมตร เลี้ยงไร่นาราวกว่า 20,000 ไร่ได้สำเร็จ และเขายังได้เป็นหัวหน้าเมืองฝายพัฒนาแห่งกลุ่มน้ำปิงส่วนที่ต่อเนื่องกับกลุ่มน้ำขาน บุกเบิกการใช้น้ำขานตอนปลายของลำน้ำอีกฝายหนึ่งสืบมาถึง 20 ปี

เมื่อกว่า 100 ปีที่แล้ว ‘พญาคำ’ ผู้นำชาวนาอำเภอสารภี รวบรวมชาวบ้านบุกเบิก ‘ฝายพญาคำ’ สร้างทางน้ำใหม่เนื่องมาจากแม่น้ำปิงเปลี่ยนทางเดิน(‘ปิงห่าง’) ฝายพญาคำนี้นายาวถึง 17 กิโลเมตร สร้างเครือข่ายระบบเมืองฝายส่งน้ำให้แก่ชาวนาเชียงใหม่ ลำพูน กว่า 40,000 ไร่ สุดท้ายเขาได้เป็นหัวหน้าเมืองฝายจนวาระสุดท้ายของชีวิต

‘เหมืองแข็ง’ เมืองประวัติศาสตร์ซึ่งอ้ายฟ้า-ขุนทหารของพระยามังราย ได้ระดมชาวนามาขุดฝายยาวถึง 17,000 วา เพื่อหวังให้ชาวนาเหน็ดเหนื่อย เคืองแค้นและกระด้างกระเดื่องต่อหริภุญไชยในสมัยพญาธิบายนัน สุกชัย นิมนานเหมินทร์ ได้สำรวจในการศึกษาเรื่อง การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของเขาในปี พ.ศ.2532 พบว่ามีความยาวถึง 40 กิโลเมตร

ฝายพญาคำ กันน้ำจากกลุ่มน้ำปิง อำเภอสารภี
เป็นฝายที่อยู่ในความทรงจำ เป็นประวัติศาสตร์ช่วงสำคัญของท้องถิ่น

ล้านนามีระบบเหมืองฝายใช้แล้วนับพันปี เก่าแก่ก่อนกฎหมายมั่งราชศาสตร์ ดำเนินโบราณ ได้ระบุไว้ว่า มีเหมืองฝายใช้ในแคว้นแคว้นโบราณ เช่น เมืองสุวรรณโคมคำ เมืองโยนก เมืองหิรัญนครเงินยาง เมืองหิรัญไชย เมืองเขลางค์ เมืองพะเยา ดำเนินพื้นเมืองเชียงใหม่ก็ได้ระบุว่า มีเหมืองฝายในล้านนาเมื่อประมาณ 1400 ปีมาแล้ว (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ดำเนินพื้นเมืองเชียงใหม่, 2524) โดยเฉพาะกฎหมายมั่งราชศาสตร์นั้นได้ตรา ‘กฎแห่งการใช้น้ำ’ ไว้ใน พ.ศ.1839-2101 (สมหมาย เปรมจันทร์, 2518) กฎหมายมั่งราชศาสตร์นี้ มีรายละเอียดเรื่องกฎหมายเหมืองฝายอย่างถี่ถ้วน

แม้ว่าระบบเหมืองฝายจะมีมานานในประวัติศาสตร์ แต่พึงเข้าใจว่า ในความเป็นจริงนั้น เหมืองฝายยุคแรกเริ่มกับเหมืองฝายอีกหลายร้อยปีต่อมา ก็ไม่ใช่เหมืองฝายระบบเดิมหรือจำนวนเดิม เพราะเมื่อสภาพภูมิศาสตร์เปลี่ยนแปลง ประชากรหนาแน่น การตั้งถิ่นฐานมีเพิ่มเติมขึ้นจากเดิม ยานพาหนะถูกสร้างเพิ่มขึ้น รวมทั้งว่าพืชผลในแปลงไร่นาเปลี่ยนไปทั้งหมด ย่อมทำให้ต้องมีการปรับปรุงการออกแบบระบบเหมืองฝาย และต้องมีการสร้างเหมืองฝายเพิ่มเติมสืบมา ดังนั้นเอง เหมืองฝายทั้ง 8 ระบบของกลุ่มน้ำขานนี้จึงมีถึง 6 ระบบที่พึงจะสร้างขึ้นเมื่อร้อยปีนี้เอง ได้แก่ฝายสันปูเลย ฝายน้ำบ่อทิพย์ และ ฝายเจ้าสีหมื่น เป็นต้น

ทุกวันนี้ ชาวनाยังคงเดินเท้าขึ้นดอย ไปดูสภาพต้นน้ำสายนั้นสายนี้ เหมืองนั้นเหมืองนี้ ‘เหมืองฝาย’ ซึ่งนำมาหล่อเลี้ยงวิถีชีวิตแห่งการเพาะปลูกนั้น เปรียบเสมือนเส้นชีวิตของชาวนา ในยุคที่เหมืองฝายยังไม่ได้รับการรื้อฟื้นดูแลอย่างเต็มที่ เหมืองฝายบางระบบยังต่อเชื่อมไม่สมบูรณ์ ชาวนาที่จะปลูกข้าวได้เพียงฤดูกาลเดียวและได้ผลผลิตไม่เต็มที่ นอกจากนี้ยังอาจเกิดภาวะน้ำไหลไปในที่ที่ชาวนาไม่ต้องการ ชาวนาต้องค้นคว้าอยู่เสมอว่าเขาจะสร้างและพัฒนา ระบบเหมืองฝายอย่างไร ให้การต่อเชื่อมระบบน้ำขนาดใหญ่ ต่อเนื่องถึงกันทั้งลุ่มน้ำหรือกระทั่งรอยต่อเชื่อม 2 ลุ่มน้ำ เช่นลุ่มน้ำปิงเชื่อมกับลุ่มน้ำขาน จะสามารถใช้ประโยชน์จากเหมืองฝายได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด ความเกี่ยวข้องผูกพันกันระหว่างชีวิตกับธรรมชาติ และวิถีแห่งการจัดการน้ำร่วมกันนี้เอง ชาวนาลุ่มน้ำขานหมู่บ้านต่างๆ จึงก่อสร้างกันขึ้นเป็นเครือข่ายของระบบเหมืองฝายที่พวกเขาสร้างและสืบทอดกันมา ด้วยเหตุนี้ จึงมีคำที่พูดในหมู่บ้านเป็นถ้อยคำสะท้อนเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์นี้ว่า “ใช้น้ำแม่ไหน” “ใช้เหมืองเส้นไหน” “สังกัดแก่เหมืองคนไหน” “อยู่แต่ไหน” และเมื่อตอบได้ว่ามีตำแหน่งที่อยู่แห่งไหนของเครือข่าย ก็เป็นอันว่ามีความรู้เกี่ยวกับเครือข่ายที่ตัวเองสังกัดอยู่อย่างดีแล้ว

ในประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านล้านนา ไม่ใช่มีแต่เพียงหมู่บ้านที่มีการจัดการระบบทุกระบบทุกระบบเครือข่ายได้ดี หากแต่เมื่อหมู่บ้านใดปราศจากผู้นำที่เข้าใจความสำคัญแห่งระบบน้ำหรือยุคใดสมัยใดที่หมู่บ้านอยู่ภายใต้การนำของผู้นำซึ่งปราศจากความรับผิดชอบ หมู่บ้านนั้นก็เสื่อมลง และก็ถึงคราวที่จะต้องทบทวนตัวเองและเลือกผู้นำคนใหม่ ความไร้ประสิทธิภาพไม่ว่าจะเกิดขึ้นที่ใด ก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้นาน เพราะหมายถึงผลผลิตของชาวนาจะตกต่ำลงถึงขีดอันตราย

ตารางแสดงรายชื่อฝายลุ่มน้ำขาน

ชื่อเหมือง	จำนวนพื้นที่ไร่นา ในระบบเหมืองฝาย
1. ฝายสันปูเลย	2,500
2. ฝายไม้ไร่ล่อ	1,500
3. ฝายเกาะไม้ตัน	4,000
4. ฝายเจ้าสีหมื่น	4,000
5. ฝายน้ำบ่อทิพย์	2,500
6. ฝายปวงสนุก	5,000
7. ฝายทุ่งเสียว	3,000
8. ฝายหลังถ้ำ	2,500

วีรกรรมของผู้นำชาวนา : เจ้าสีหมื่น วณีสอน : ฝายเจ้าสีหมื่น

รูปภาพของเจ้าสีหมื่นกับนางเงืงโซ่
อยู่ในบ้านของ นางคำแสน สุวรรณประสิทธิ์ อายุ 73 ปี
เป็นหลานสะใภ้ อยู่บ้านม่วงพิน้อง 11 หมู่ 4
ต.มะขุนหวาน อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

เหมืองฝายเจ้าสีหมื่น นายอำเภอคนที่สองของอำเภอสันป่าตองนั้น นับเป็นวีรกรรมที่ชาวนาบอกเล่าสู่กันฟังไม่เคยลืม ขณะที่พวกเจ้ามีกมีแต่เหยียบย่ำเอาที่ดิน ไร่นาของประชาชนและปกครองอยู่เบื้องบนผ่านคนงานของตนเรียกว่า ‘ขุน’ เจ้าสีหมื่นกลับนำประชาชนสร้างฝายลูกที่ 4 ต่อจากฝายลูกแรกของลุ่มน้ำนี้ ขุดเหมืองส่งน้ำ กันบังคับทิศทางเดินของน้ำจากเหนือน้ำถึงปลายน้ำเป็นระยะทางถึงกว่า 40 กิโลเมตร จ่ายน้ำให้แก่ชาวนาถึงกว่า 20,000 ไร่ เมื่อประมาณปี พ.ศ.2480 (ชาวนาลดพื้นที่ทำนาลงมาจนเหลือพื้นที่รับน้ำ 4,000 ไร่ในปัจจุบัน) พื้นที่ปลายน้ำไกลจากต้นน้ำแม่ขานตอนล่างราว 40 กิโลเมตร ยังมีน้ำใช้มากจนชาวนาทำนาได้ถึง 2 ครั้งต่อปี ความสำเร็จแบบนี้กลายมาเป็นตำนาน เพราะแม้ภายหลังปี พ.ศ.2523 ที่ชลประทานแม่แตงของรัฐได้จ่ายน้ำมาตามคันคลองชลประทานแล้ว ชาวนาก็ยังไม่

เหมืองฝายที่ขุดลึก 8 เมตร เพื่อบังคับเส้นทางน้ำ

บริเวณนี้เป็นที่ตอนสูงที่สุดในสันป่าตองลุ่มน้ำขาน ต้องขุดเหมืองลึกลงไปจากตลิ่ง 8 เมตร (ผู้วิจัยยืนอยู่ กลางท้องเหมืองซึ่งขณะนี้ไม่มีน้ำ ด้านขวาเป็นตลิ่ง พื้นที่ของโรงเรียนสันป่าตอง ด้านซ้าย แก่งฝายเจริญ ยืนอยู่บนตลิ่งที่ปรับให้ราบลงเป็นถนนเพื่อที่จะสามารถนำรถแล่นผ่านเข้าไปดูแลเหมืองที่ลึกมาก นี้ได้)

สามารถทำนา 2 ครั้ง ยังคงขาดแคลนน้ำ มีหน้าซ้ำพวกเขารู้สึกเสียดายเหมืองฝายเก่าแก่ที่ถูกตัดขาดออกโดยชลประทานของรัฐ เพราะการทำนาปีละ 2 ครั้งเป็นไปไม่ได้อีกต่อไป เจ้าสีหมีนวางระบบวิศวกรรมพื้นบ้านเป็นแบบอย่างต่อชาวนาสืบมา โดยที่ฝายไม้ประกอบไปด้วย 3 ฝายใน 1 ระบบ คือ 1.ฝายอาบ 2.ฝายลูกตุ้มลูกแรก 3.ฝายลูกตุ้มลูกที่สอง อยู่ห่างกันฝายละ 150 เมตร ทำให้ฝายมีประสิทธิภาพสูงไม่พังง่าย วิศวกรรมการสร้างฝายอาบและฝายลูกตุ้มอีก 2 ลูกแบบนี้ เป็นวิศวกรรมที่มีความแข็งแรงและยืดหยุ่นอย่างสูง เพราะสามารถรับกำลังรุนแรงของน้ำได้ดี ฝายเจ้าสีหมีนเริ่มต้นตั้งแต่บ้านเหมืองฟู ต.บ้านแม่ ไปสิ้นสุดที่ฝายหลังถ้ำ ต.มะขุนหวาน ในพื้นที่ที่เป็นที่ดอนบางตอนของสายเหมืองนี้ เล่าลือกันว่าเจ้าสีหมีนขอให้ชาวบ้านร่วมมือกันขุดเหมืองลึกถึง 8 เมตร ใช้เวลาขุดนานถึง 6 เดือน ใช้แรงงานชาวนาประมาณวันละ 2,000-3,000 คน คนขุดเหมืองยืนอยู่ในลำเหมืองมองขึ้นข้างบน ต้องแหงนคอตั้งบ่า จึงเอาชนะธรรมชาติได้

พื้นที่ทำนาที่รับน้ำจากฝายเจ้าสีหมีนบางส่วนโดยเฉพาะปลายน้ำ เริ่มหวนกลับมาทำนาได้เพียงครั้งเดียวต่อปี หลังจากที่รัฐได้สร้างระบบชลประทานแม่แตง เรียกร่อง

ฝายท่าบ่อเย็น หรือฝายเจ้าสีหมีน ซึ่งเจ้าสีหมีนนำราษฎรราว 4,000 คน สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2480 พร้อมขุดลำเหมืองนำน้ำจากฝายนี้ไปหล่อเลี้ยงไร่นาประมาณ 20,000ไร่ ก่อนมีระบบชลประทานรัฐ

ให้ชาวนาหันมาใช้ระบบชลประทานแบบใหม่ เส้นทางการวางท่อของระบบใหม่ได้ตัดเหมืองฝายเดิมที่เจ้าสีหิ้นขุดไว้ขาดเป็นช่วงๆ เส้นทางน้ำเดินเหมือนเดิมไม่ได้อีกต่อไป เหมืองฝายที่เหลือถูกทะเลย ทอดทิ้งจำนวนมาก ทำให้พื้นที่ปลายน้ำนี้กลายเป็นพื้นที่แห้งแล้งในฤดูที่สองของการผลิต ชาวนาต่างอธิบายว่า ไม่ได้คิดมาก่อนว่าระบบชลประทานแบบใหม่จะจ่ายน้ำไม่พอ จึงพากันเลิกเหมืองฝายระบบพื้นบ้านไป ชาวนาจำนวนไม่น้อยในพื้นที่ปลายน้ำกลับหวนมาฟื้นฟูลำเหมืองเก่าขึ้นใช้อีกในต้นทศวรรษ 2540 เพราะความล้มเหลวของระบบชลประทานแม่แตง

“เจ้าสีหิ้นเป็นคนดีมาก น้ำใจดี แต่เดี๋ยวดู ที่ที่บ้านเราเนี่ย แล่นี่มันเป็นที่ปลายน้ำ ไม่ได้กินน้ำเลย เจ้าสีหิ้นมาคิดทำเหมือง ค่อยๆ แกะรอยเลาะหาเส้นทางเหมืองเก่าโบราณ คิดจริงทำจริงก็ได้ใช้น้ำจริงๆ เจ้าสีหิ้นไม่ใช่คนบ้านนี้ มาจากไหนไม่รู้แต่มาได้เมียบ้านเฮานี้ เจ้าสีหิ้นมานำพวกเรา ‘เลาะฮอยเก่า’ (หมายถึงเลาะหาเส้นทางน้ำของเหมืองโบราณก่อนหน้า) เลาะหาเส้นทางเหมืองเก่าได้ ก็ได้กินน้ำจริงๆ กินน้ำแม่ขานนี้แหละ เจ้าสีหิ้นเข้มงวดมาก สมัยนั้น ปิดเหมืองกลางลำไม่ได้ ปิดน้ำมาใช้โดยไม่ได้ตกลงกันไม่ได้เลย ต้องเข้าใจว่าแรกทีเดียวเรากันดาร์น้ำมาก สูบอย่างสมัยนี้ก็ไม่มี คนจะใช้น้ำต้องมีการจัดคิวน้ำเหมืองเส้นใหญ่ก็ต้องมา ‘ปันแต’ (แบ่งแต่น้ำ) เอาขอนไม้มาปักน้ำ มีก็ไรก็ฟันขอนแต่ไปตามนั้น นี้วสองนี้ว สามนี้ว ตามที่ต้องใช้น้ำ เดียวนี้ปลายน้ำเฮนนี้แย่งมาก ใครอยากได้ก็ปิดกันเอานี้วเลย ใครไม่ว่าอะไรใคร เหมืองฝายเหลือน้อยส่วนมากใช้ชลประทานกัน แก่เหมืองฝายก็ไม่ลงมาถึงนี่เพราะเราก็ไม่ได้เป็นสมาชิกเหมืองแล้ว เพราะเราใช้ชลประทานเป็นหลัก ไม่จ่ายค่าน้ำให้เหมืองฝายเขาแล้ว เจ้าสีหิ้นทำไว้สมัยก่อนดีจริงๆ เราได้กินน้ำก็เพราะเจ้านั้นแหละ คิดทำนาบุกเบิกไร่นาได้ก็เพราะเจ้าสีหิ้น”

(อุดม สิงห์ใจ บ้านพระบาทยังหวัด)

อนุสาวรีย์ผู้นำเหมืองฝาย

กู่ด้านขวามือคือกู่ของเจ้าสีหิ้น วณีสอน และด้านซ้ายมือคือของภรรยา ขาดะ 15 กุมภาพันธ์ 2431 ปีชวด มรณะ 15 สิงหาคม 2519 ปีมะโรง อายุได้ 88 ปี กู่ทั้งสองตั้งอยู่หน้าวัดทุ่งต้อม วัดหน้าหมู่บ้านของลุ่มน้ำขาน ต.มะขามหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

บทที่ 4

เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน 75

1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ 75

2- วิศวกรรมของระบบเหมืองฝาย 80

ก. เหมืองกิน 80

ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง 80

ค. 'ล่อง' และประตูปิดเปิดน้ำ 82

ความหมายของเหมืองฝาย 83

2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ 84

1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ 84

2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย 86

3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย 94

1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝาย... 94

2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน... 96

ก. การรักษากฎของการวางขอนแต 97

ข. กฎของการหลั่งน้ำ 97

3) การแก้ไขกรณีพิพาท... 99

4) กฎระเบียบของเหมืองฝาย... 101

5) ระบบชลประทานของรัฐ... 103

ระบบชลประทานพิศพลาดในสาระสำคัญ 3 ประการ ... 104

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน 106

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์ 91

เมื่อชาวนาหลั่งน้ำ 98

หลั่งน้ำจากใต้ขึ้นเหนือ - หลั่งน้ำจากเหนือมาใต้ 99

ระบบชลประทาน : น้ำวันที่ 105

บทที่ 4

เครือข่ายชุมชนชาวนาผู้ใช้น้ำ ในระบบเหมืองฝาย

บัดนี้ เราพอจะมองเห็นได้ว่า ชาดิพันธุ์ ประวัติศาสตร์เฉพาะของกลุ่มน้ำ ลักษณะภูมิประเทศและการใช้ประโยชน์จากน้ำ มีบทบาทอย่างสูงในการกำหนดเครือข่ายแห่งการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนชาวนา และทำให้เห็นชัดเจนว่าการเกิดขึ้นของสังคมหมู่บ้านบนลุ่มน้ำ มิได้เกิดขึ้นและขยายตัวไปเองโดยไร้เป้าหมาย หรือเจตน์จำนง แต่ทั้งหมดมีเจตนาและสะท้อนระบบคุณค่าที่อยู่ภายใต้พลวัตนี้

คำถามถัดไปที่น่าสนใจมากก็คือ ชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำนี้ ได้อาศัยเงื่อนไขดังกล่าวสร้างเครือข่ายแห่งการผลิตขึ้นในรูปแบบไหน ด้วยวิธีการอะไร จึงในที่สุดลุ่มน้ำขานนี้ได้สร้างปรากฏการณ์การผลิตที่เขย่าวงการเกษตรของไทยเสมอมา อาทิเช่น ผลผลิตข้าวที่สูงถึง 100-120 ถังต่อไร่ต่อเนื่องกันหลายสิบปี ผลผลิตถั่วเหลือง 200 กิโลกรัมต่อไร่ ก่อนยุคเร่งรัดใช้สารเคมีและปุ๋ยในทศวรรษ 2520 และข้าวเหนียวสันป่าตองนั้นครั้งหนึ่งร่ำลือกันไปทั่วถึงรสชาติและคุณภาพของมัน บรรดาผู้ประกอบการกิจการเกษตรจากต่างถิ่นซึ่งเดินทางเข้ามาตั้งหลักสร้างบริษัทการเกษตรของตนในพื้นที่แห่งนี้ ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ต่างก็พากันประหลาดใจถึงผลผลิตจากไร่นา พวกเขามีได้คาดหมายเลยว่า ธุรกิจ contract farm จะสร้างผลประโยชน์แก่เขาด้วยผลผลิตสูงลิ่วเช่นนั้น ชาวขุนหมิงคนหนึ่งมาลงทุน contract farm ให้ชาวนาปลูกมะเขือเทศสีแดงในเขตบ้านสันใหม่ ปรากฏว่าผลผลิตของมะเขือเทศสูงกว่าในเขตอื่น เจ้าของแปลงมะเขือเทศกล่าวว่า ในพื้นที่สามงานเธอขายมะเขือเทศได้ 60,000 บาทต่อ crop ผลผลิตจะเก็บได้ติดต่อกันถึง 1 เดือน

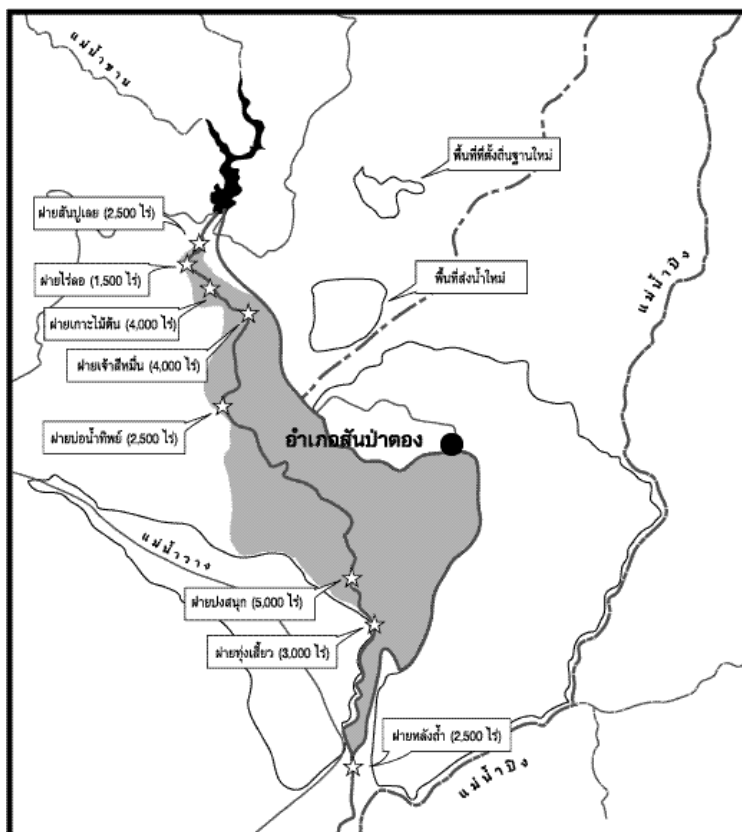
แปลงมะเขือเทศสีแดงในพื้นที่ 3 งาน
ซึ่งเจ้าของขายมะเขือเทศได้ 60,000 บาทต่อ crop

เครือข่ายการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขานที่สำคัญควรกล่าวถึง ได้แก่ เครือข่ายของชาวนาผู้ใช้น้ำระบบเหมืองฝาย

1. โครงสร้างพื้นฐานในการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำขาน

1- ระบบเหมืองฝายและเครือข่ายในระบบ

ชาวนาลุ่มน้ำขานได้ร่วมกันมาช้านานในการสร้างระบบเหมืองฝาย เพื่อกักกั้น ชะลอ บังคับ จัดสรรให้น้ำไหลเข้าสู่ไร่นาของชาวไร่ชาวนาอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการใช้ประโยชน์ สูงสุดจากทรัพยากรน้ำในการผลิต คำบอกเล่าของผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบนลุ่มน้ำนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้วาระบบเหมืองฝายจะมีมาแต่โบราณสืบทอดมาอย่างน้อยกว่า 700 ปี แต่ในพื้นที่ลุ่มน้ำขาน ตลอดเวลาหลายชั่วคนที่ผ่านมา เมื่อชาวนาเริ่มลงหลักปักฐาน มีฝายบางลูกเท่านั้นที่พอจะใช้ การได้ บางลูกผุพังใช้การไม่ได้ และบางพื้นที่ที่ยังไม่มีฝายใช้เลย จำเป็นต้องสร้างขึ้นใหม่ ใน รอบ 200-300 ปีที่ผ่านมา ชาวนาลุ่มน้ำขานได้สร้างฝายขึ้นมาทั้งหมด 8 ระบบ กั้นน้ำจากตอน

พื้นที่ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำขาน

เหนือสุดของลุ่มน้ำ ขานตอนล่าง จนถึง ปลายน้ำ ในจำนวน ฝาย 8 ระบบนี้ 2 ฝาย เป็นฝายโบราณที่สืบ ทอดมาจนชาวนาบอก ไม่ได้ว่าฝายมีอายุเท่า ไหร่ อีก 6 ฝาย เป็น ฝายที่ริเริ่มสร้างขึ้นใน ระยะเวลาไม่เกิน 50- 200 ปี นับถอยหลัง จากปัจจุบัน

ความสำเร็จของการสร้างฝายกั้นน้ำ เป็นเพียงจุดเริ่มต้นเท่านั้น ชาวนาลุ่มน้ำขาน ต้องใช้เวลาต่อมาอีกเกือบ 100 ปี เพื่อขุดลำเหมืองต่อกันจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง แล้วขุดแตกขึ้นแบ่งน้ำให้ไหลไปตามที่นาของแต่ละครัวเรือน กว่าครึ่งหนึ่งของเหมืองแต่ละเส้น ขุดขึ้นมาใหม่เพิ่มเติมตามจำนวนชาวนาผู้ใช้น้ำที่บุกเบิกไร่นาเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2500 ถึงช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งมีการขยายตัวของการผลิตข้าวและอาหาร ควบคู่ไปกับการเพิ่ม จำนวนประชากร

ภาพที่เห็นซ้ายมือนี้คือ ประตูน้ำ ปิดเปิดน้ำจากแม่น้ำขาน
เข้าสู่ลำเหมืองใหญ่สองเส้นตอนเหนือของน้ำแม่ขาน
ในฤดูน้ำมากชาวบ้านจะปิดทางน้ำนี้
น้ำจะไหลลงไปได้ สมทบกับแม่น้ำปิงไหลลงสู่ภาคกลาง
ในฤดูน้ำน้อยชาวบ้านจะกันน้ำไว้ให้ไหลเข้าสู่ลำเหมือง

(ภาพนี้ถ่ายในฤดูแล้ง เดือนพฤษภาคม)

เมื่อทำฝายขึ้นกันน้ำแล้ว น้ำจากแม่น้ำขานซึ่งมีตลิ่งสูงก็จะไหลมาใน
ลำน้ำเหมืองแบบนี้ สะดวกที่จะนำไปใช้ในไรนา
ลำเหมืองบางสายมีความกว้างและยาวมาก จนคล้ายแม่น้ำ
ชาวบ้านเรียกชื่อลำเหมืองว่า ‘น้ำ...’ ตามด้วยชื่อเฉพาะถิ่น
เช่น น้ำโจ้ น้ำแม่ข่อง น้ำแม่ควา แทนที่จะเรียกว่า ‘เหมือง’
คนต่างถิ่นอาจเข้าใจว่าเส้นทางน้ำนี้เป็นสาขาของแม่น้ำตามธรรมชาติ
ที่จริงเป็นลำเหมืองซึ่งขุดขึ้น

ฝายน้ำบ่อทิพย์

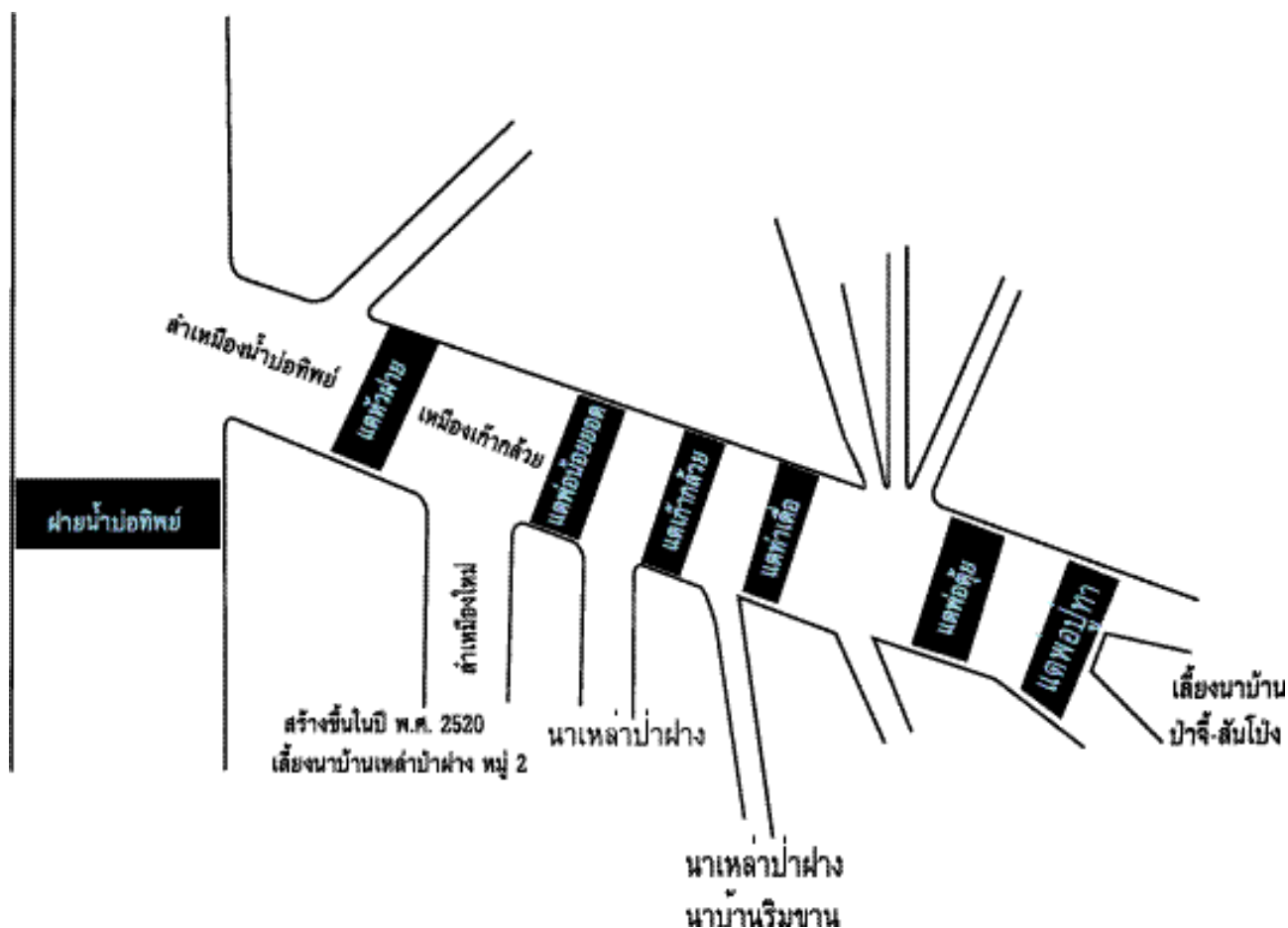
30-40 ปีก่อนหน้านี้ ชาวบ้านเหล่าป่าฝางเดิมใช้น้ำจากฝายขุนคง กลุ่มน้ำแม่วาง แต่
เนื้อที่นาส่วนใหญ่ขยายออกมาด้านลุ่มน้ำขานมากขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดชาวบ้านคิดว่าควรจะ
สร้างฝายขึ้นใหม่เพื่อนำน้ำขานมาใช้ในไรนา อาจช่วยให้มีน้ำใช้พอเพียงในไรนา พอทัย จันเกาคี
กับ พ่ออินตา ขุมคำ ผู้นำชาวบ้านเหล่าป่าฝาง นำชาวบ้านมาช่วยกันสร้างฝายเมื่อปี พ.ศ.2500
โดยที่เชื่อว่าที่ตั้งของฝายใกล้กับบ่อน้ำทิพย์ศักดิ์สิทธิ์ตามตำนานที่เล่าไว้ในตำนานพระพุทธรูป
ยังหวัด ถ้าใครกินน้ำบ่อนี้โรคภัยไข้เจ็บจะหาย จากพลังความเชื่อนี้ทำให้ผู้คนตกลงร่วมมือ
กันสร้างฝายลูกหนึ่งห่างจากบ่อน้ำทิพย์ 1 กิโลเมตร เหมืองที่ขุดจากฝายนี้ขุดผ่านหมู่บ้าน
เหล่าป่าฝาง บ้านป่าดั่ง บ้านริมขาน บ้านป่าจี้ บ้านสันโป่ง ชาวบ้านที่มีนาอยู่บ้านถัดๆ ไปก็
พากันขุดเหมืองต่อไปอีกได้แก่ หัวริน บ้านดง ร้องธาร ส่วนทางบ้านภาคเริ่มจากดอนเปาก็
ขุดต่อไปพบบ้านน้ำตัน แสงกันธา ทั้งหมดนี้กินน้ำเหมืองจากฝาย
น้ำบ่อทิพย์แหล่งเดียวกัน

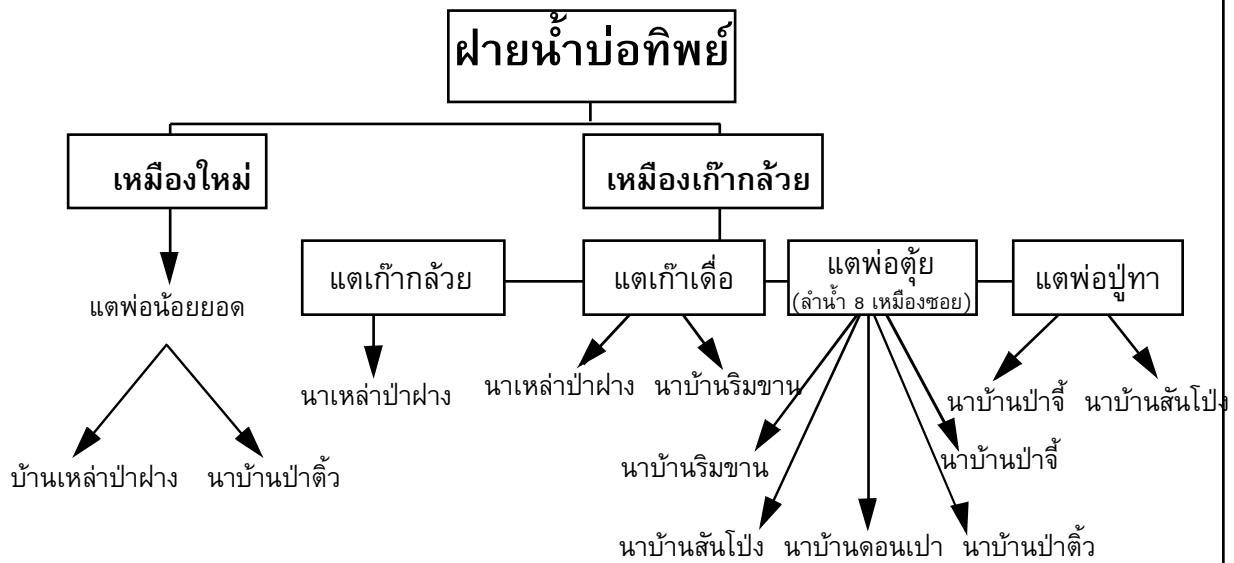
ฝายน้ำบ่อทิพย์แหล่งน้ำที่จะผันเข้าสู่เหมือง

ชาวบ้านเหล่าป่าฝาง บ้านป่าดัว บ้านป่าจี้ บ้านสันโป่ง และ
ชาวบ้านทุ่งสะโตกบางส่วนมาร่วมมือสร้างฝายไม้ไผ่ ควบคู่ไปกับ
การสร้างลำเหมืองเมื่อต้นปี พ.ศ.2521 แทนฝายที่ชำรุดไป การ
สร้างขึ้นใหม่ครั้งนี้ ชาวนาตกลงเก็บข้าวไร่ละ 1 ถัง เป็นค่าจ้างการ
ขุดฝาย รวมพื้นที่ทำนา 2,200 ไร่ ก็ได้ข้าวประมาณ 2,200 ถัง

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝ่ายน้ำบ่อทิพย์)

แผนผังแสดงเครือข่ายแสดงตัวอย่างเหมืองฝายและเตที่สัมพันธ์กัน 7 หมู่บ้าน

ในระยะต่อมา เหมืองฝายทุกระบบได้เปลี่ยนแปลงจากฝายไม้ไผ่เป็นฝายคอนกรีต ถึงกระนั้นก็ตาม ในปี พ.ศ.2543 ฝายน้ำบ่อทิพย์ก็ได้พังลง เพราะทานความรุนแรงของน้ำไม่ได้ น้ำกัดเซาะได้ฝายตลอดเวลา

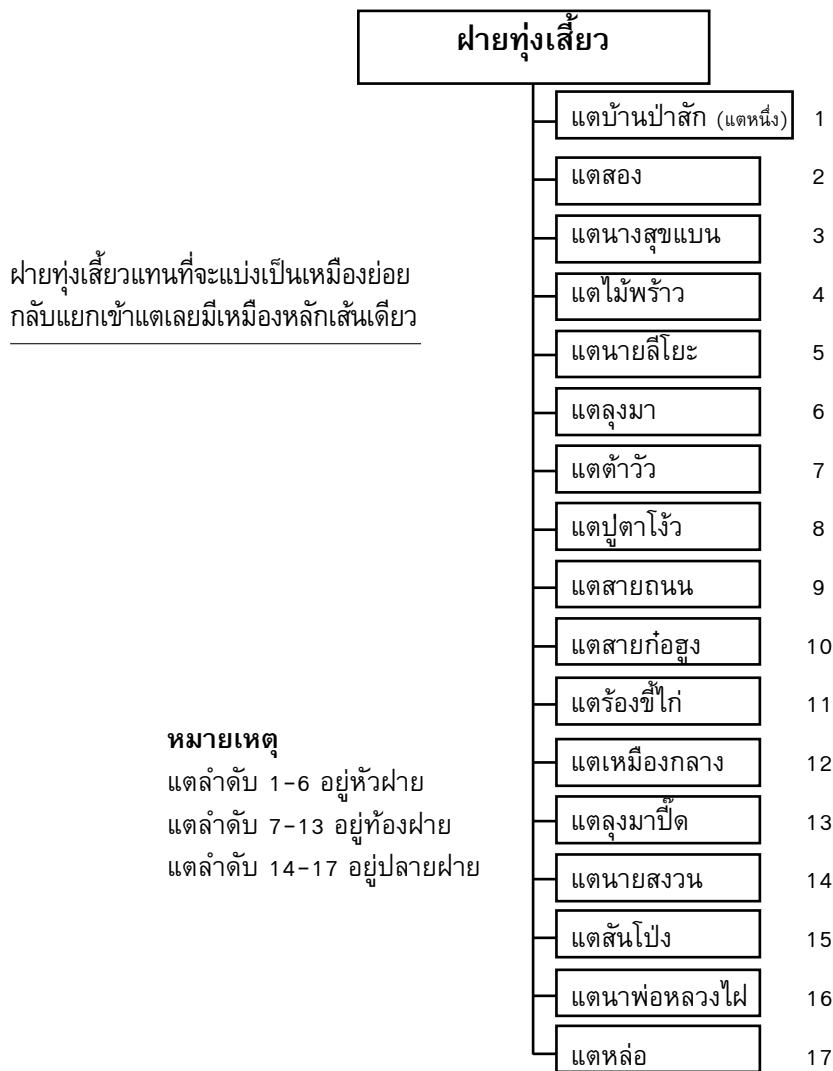
อำเภอสันป่าตองได้อนุมัติเงินให้หมู่บ้านซื้อกระสอบทราย 20,000 ลูก ถมลงแทน แต่ ก็ยังไม่สามารถรองรับความแรงของน้ำได้ ทำให้ฝายทรุดลงไปอีก ในที่สุด ชาวนาจึงประชุม ตกลงกันสร้างฝายไม้ไผ่ขึ้นใช้แทน โดยตกลงเก็บเงินชาวนาในเครือข่ายฝายน้ำบ่อทิพย์ไร่ละ 100 บาท และระดมแรงงานชาวนามาร่วมกันสร้างฝายขึ้นใหม่ เมื่อฝายใช้งานได้ดีแล้ว จึงเรียกเก็บ ค่าน้ำจากชาวนาคิดเป็นข้าว 1 ถัง หรือ 30 บาทต่อไร่

ชาวนาระดมแรงงานกันสร้างฝายในปี 2543 เป็นไปไม่ได้ที่จะรองรับประมาณจาก รัฐบาล เพราะฝายเก่าพังลงกะทันหัน ฝายใหม่จะต้องสร้างขึ้นทันที มิฉะนั้นปีนี้จะ ไม่มีทางได้ทำการผลิต

ชาวนาคำนวณกำลังน้ำแล้ววางหลักตีฝาย วางกระสอบทรายชะลอความแรงของน้ำ

ฝ่ายทุ่งเสี้ยว

ไม่ว่าฝ่ายใดต่างก็มีประสบการณ์เรียนรู้ว่างานชุดเหมือง ซ่อมแซม เปลี่ยนแปลง
แต่นั่นนั้น ไม่เคยสิ้นสุดลงเลย กรณีของฝ่ายทุ่งเสี้ยว เมื่อมีถนนตัดเข้ามาผ่านหมู่บ้าน เส้น
ทางน้ำก็กระทบกระเทือน ชาวนาต้องร่วมมือกันสร้างแต่ขึ้นมาใหม่ หลังจากถนนเสร็จลง

“แต่สายถนน เป็นแต่ของชาวบ้านทุ่งหลุกหมู่ 3 และหมู่ 4 ชาวบ้านจะใช้น้ำจากแต่นี้
ในอดีตแต่สายถนนอยู่ด้านตะวันตกของถนนเชียงใหม่-ฮอด แต่เส้นนี้ถูกขุดไป
เพราะกรมทางหลวงต้องการขยายถนนเชียงใหม่-ฮอด จึงต้องถมแต่นี้หมด

ในปี 2545 พวกชาวนาเราร่วมมือกันสร้างแต่นี้ขึ้นมาใหม่ ทางทิศตะวันออกของ ถนน
เชียงใหม่-ฮอด แต่นี้จะอยู่ทางตะวันตกจากทางแต่ก่อสูง และชาวนาจะได้ใช้น้ำทำ
เกษตรกรรมต่อไป”

(ก่องแก้ว คำดี แก่ฝ่ายทุ่งเสี้ยว)

2- วิศวกรรมของระบบเหมืองฝาย

การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายของล้านนา ประกอบขึ้นด้วยหลักการวิศวกรรม พื้นบ้านที่ชาวานาคิดค้นขึ้นมาใช้ ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อย 3 ระบบ คือ

- ก. เหมืองกั้น
- ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง
- ค. ‘ล่อง’ และ ประตูปิดเปิดน้ำ

ก. เหมืองกั้น

หมายถึงทางน้ำที่ชาวานาขุดเชื่อมแม่น้ำเหนือฝาย นำน้ำส่งไปตามไร่นาบนที่ลุ่มและที่ดอน ที่เรียกว่า ‘เหมืองกั้น’ เพราะชาวานาเรียกการใช้น้ำว่า ‘กั้นน้ำ’ ระบบเหมืองฝายหนึ่งๆ อาจจะประกอบด้วยเหมืองกั้น หนึ่ง สอง หรือสามเส้น ตามความเหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์ ในระบบของกลุ่มน้ำขานนี้ เหมืองฝาย 8 ระบบมีเหมืองกั้นทั้งเส้นใหญ่และเส้นย่อยที่สามารถได้ใน ปี พ.ศ.2543-44 รวม 24 เส้น จากเหมืองเส้นหลักซึ่งเป็น ‘เหมืองกั้น’ ชาวานาจะวาง ‘ขอนแต’ เพื่อกั้นให้น้ำไหลช้าลง หรือเพื่อทำให้ระดับน้ำสูงขึ้น แล้วต่อน้ำเข้าสู่ไร่นา จุดที่ชาวานา ขุดทางน้ำเข้าสู่ที่นาของตนนั้นเรียกว่า ‘ปากเหมือง’ และเรียกทางน้ำหรือเหมืองเส้นย่อยๆ ต่อจากปากเหมืองนี้ว่า ‘เหมืองซอย’ จากเหมืองซอย ชาวานาขุดทางน้ำให้น้ำไหลเข้าสู่ทุ่งนาโดยตรงเรียกว่า ‘ปากต้าง’ น้ำที่ไหลเข้านาเรียกว่า ‘น้ำต้าง’

ข. เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง

หมายถึงทางน้ำที่ชาวานาขุดขึ้นมากู้กับเหมืองกั้น จุดประสงค์เพื่อระบายน้ำส่วนเกินออกจากไร่นา ในเวลาที่มีน้ำอยู่ในเหมืองหรืออยู่ในแปลงไร่นาเกินความต้องการ ชาวานาจะจัดการ ‘ขัง’ น้ำจากแปลงไร่นาลงไปใน ‘เหมืองเสีย’ หรือ ‘เหมืองล่อง’ บางลุ่มน้ำ เช่น ลุ่มน้ำแม่งัด เรียกว่า ‘เหมืองเสียหน้า’ จากนั้น น้ำที่ไม่ใช้แล้วหรือน้ำส่วนเกินนี้จะไหลตามเส้นทางเหมืองล่องไปออกยังแม่น้ำสายหลัก เช่น เหมืองเสียทุกสายของกลุ่มน้ำขานจะไหลไปออกแม่น้ำขาน หรือไหลออกแม่น้ำปิงกรณีที่มีพื้นที่ต่อเนื่องกัน ถ้าชาวานามีพื้นที่นาอยู่ในเส้นทางที่เหมืองเสียหรือเหมืองล่องไหลผ่าน ชาวานาจะนำน้ำจากเหมืองเสียไปใช้ในไร่นาของตนได้อีกทอดหนึ่ง ชาวานาพื้นที่ปลายน้ำผู้ใช้น้ำจากเหมืองเสียนี้ เรียกว่า ‘กั้นน้ำขึ้นเหมือง’ ส่วนมากได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียค่าน้ำ

แนวความคิดของระบบ เหมืองเสีย หรือ เหมืองล่อง เป็นแนวคิดสำคัญ ที่ชาวานาได้ใช้ในการแก้ปัญหา น้ำไหลหลากรุนแรงจากที่สูงและเชิงเขามากเกินไปในฤดูฝน หรือเวลาที่น้ำท่วม เพราะน้ำบนที่สูงอย่างเช่นตอนเหนือของไทยไหลหลากรุนแรงและเร็วมาก ต่างกับลำน้ำที่ไหลสงบอย่างในภาคกลาง เหมืองเสียช่วยระบายน้ำเหล่านี้ได้อย่างรวดเร็วจากต้นระบบถึงปลายระบบเหมืองฝาย โดยความรับผิดชอบของชาวานาจากต้นน้ำถึงปลายน้ำต่อเนื่องกัน

บริเวณที่เหมืองเสียและเหมืองล่องไหลผ่านเป็นเส้นหลัก จนกลายเป็นเหมืองกั้น

ทางน้ำในภาพนี้คือเหมืองล่องของบ้านร้องธาร
บ้านร้องธาร อยู่หมู่ 5 ต.บ้านแม่ อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

ในฤดูฝนโดยเฉพาะช่วงเดือนสิบเอ็ดและเดือนสิบสองเหนือ (สิงหาคม-กันยายน)
ภาคเหนือตอนบนรวมทั้งลุ่มน้ำชานฝนจะตกหนักต่อเนื่อง
น้ำไหลมาจากตอยที่อยู่เหนือขึ้นไป น้ำปริ่ม และล้นตลิ่ง

ในฤดูกาลเดียวกัน วันเดียวกัน
ชาวนาจะปิดทางเดินน้ำจากน้ำชานที่จะเข้าสู่เมืองฝาย
ปล่อยให้น้ำไหลลงสู่ตลิ่งได้ลงไปจนออกปากแม่น้ำปิง
ลำเหมืองทุกเส้นจะแห้ง ลึกพอจะรับน้ำฝนได้โดยน้ำไม่ท่วม
พื้นที่ที่น้ำท่วมในลุ่มน้ำ ได้แก่ พื้นที่ต่ำมากซึ่งติดกับแม่น้ำชานและแม่น้ำปิง
หรือพื้นที่ที่ระบบเหมืองถูกทำลายไป

ของหมู่บ้าน หรือบริเวณหมู่บ้านซึ่งเป็นทางออกของน้ำจากเหมืองเสี้ยลงสู่ปากแม่น้ำสายหลักนั้น
มักตั้งชื่อซึ่งนำหน้าด้วยคำว่า ‘ล่อง’ เช่น ล่องเตือ ล่องธาร สบล่อง ล่องติมิด ล่องส้มป่อย
 เป็นต้น ปัจจุบันนี้ชื่อสถานที่มักถูกเปลี่ยนแปลงจากการใช้ ‘ล’ ในคำว่า ‘ล่อง’ ไปเป็น ‘ร’
การใช้คำว่า ‘ร้อง’ แทน ‘ล่อง’ ทำให้ความหมายของคำคลาดเคลื่อนไป

ภาวะน้ำเจ็มนองยาวนานและน้ำไหลป่าหรือท่วม เริ่มเกิดขึ้น ณ พื้นที่ซึ่งระบบน้ำของ
ชาวนาถูกทำลายเป็นแห่งๆ เช่น ตอนปลายลุ่มน้ำชาน ซึ่งถูกแทรกแซงจากระบบชลประทานของ
รัฐ และเขตหมู่บ้านจัดสรรซึ่งขวางเส้นทางไหลของเหมืองกินและเหมืองเสี้ย กรณีปัญหาเช่น
นี้รุนแรงมากในเขตลุ่มน้ำปิงหลายอำเภอ เช่น บริเวณอำเภอสันกำแพง อำเภอสารภี อำเภอหางดง
ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเป็นอำเภอที่ถูกรุกรานด้วยระบบการจัดการน้ำแบบ ‘เหมือง’ ซึ่งผิดกับวิธีการ
ใช้น้ำของระบบเกษตรกรรมของชาวนา

ค. ‘ล้อง’ และประตูปิดเปิดน้ำ

‘ล้อง’ จะมีประตุน้ำส่วนเกินจากเหมืองฝายกลับลงสู่ลำน้ำขาน ชาวนาที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ ณ ประตูล้อง จะเป็นคนรับผิดชอบดูแลประตูปิดเปิดน้ำนี้ การรักษาล้องคือการรักษาความปลอดภัยของหมู่บ้านแบบหนึ่ง ชาวนาจึงจ่ายเงินให้แก่ระบบเหมืองฝายเพื่อจ่ายให้แก่คนเฝ้าประตูล้องทุกเดือน เนื่องจากเขาต้องสละเวลามาดูแลรับผิดชอบระบบทางน้ำ และประตูปิดเปิดน้ำของล้อง ถ้าปล่อยให้หญ้าขึ้นปกคลุมกรงรังทางน้ำ การระบายน้ำลงผ่านล้อง จะทำได้ยาก เหมืองฝายทุกระบบต้องมีประตูปิดเปิดน้ำ หรือมีทางระบายน้ำจากเหมืองฝายลงสู่แม่น้ำ ซึ่งเรียกว่า ‘ล้อง’ ถ้ามีประตูปิดเปิดเรียกว่า ‘ประตูล้อง’

ล้อง

น้ำจากฝายน้ำบ่อทิพย์จากเหมืองเส้นหนึ่งไหลมา ‘เสีย’ ณ ล้องแห่งนี้ ชาวบ้านเรียกว่า ‘ล้องเตือ’ ปัจจุบันพากันเรียกว่า ‘ร่องเตือ’ ตามป้ายที่ทำไว้ ณ ร่องเตือนี้ ชาวนาได้ทำประตูน้ำไว้เพื่อเปิดให้น้ำระบายจากเหมืองฝายลงสู่เหมืองล้อง ซึ่งจะระบายออกสู่แม่น้ำขานต่อไป การออกแบบกำหนดทิศทางและระดับการทำประตูล้อง ต้องใช้ความรู้ด้านการจัดการน้ำ ดังนั้นจึงต้องอาศัยผู้ออกแบบ ร่องเตือนี้ออกแบบโดยวิศวกรชาวนา นายสิงโต ลูกหลานเจ้าสีหมื่น

ลำนน้ำ

ลุงตา จาริน อายุ 70 ปี ชาวบ้านเหล่าป่าฝางเป็นคนเฝ้าล้องเตือนี้ ตั้งแต่อายุ 30 ปีจนถึงอายุ 66 ปี บ้านของลุงตา จาริน ตั้งอยู่ใกล้กับร่องเตือ ลุงจึงเข้าใจปัญหาของการดูแลร่องเตือเป็นอย่างดี การเมืองระดับท้องถิ่นทำให้ลุงตาออกจากหน้าที่ แต่ในที่สุดก็ได้หวนกลับมาเฝ้าล้องเตือนี้อีกครั้งเมื่ออายุ 70 ปี แต่ก่อน คนที่เฝ้าล้องก็คือ ‘เลียบน้ำ’ หรือ ‘ลำนน้ำ’ นั่นเอง

สันคอนกรีตนี้กั้นน้ำจากเหมืองใหญ่ ใกล้กับฝายเดิมที่ทำด้วยไม้ (ซึ่งเรียกว่า ‘แด่’ หรือ ‘ขอนแก่น’) ที่ฝายคอนกรีตนี้ ชาวนาได้สร้างช่อง 2 ช่อง เรียกว่า ‘ปากแด่’ หรือ ‘ต้าง’ เพื่อแบ่งทางไหลของน้ำออกเป็น 2 สาย ขวาและซ้าย ฝั่งขวามีพื้นที่นามากกว่าฝั่งซ้าย ขนาดของท่อน้ำ(แด่) จึงไม่เท่ากัน การแบ่งนี้ เป็นไปตามข้อตกลงของชาวนา

ความหมายของเหมืองฝาย

การมีระบบเหมืองฝายมีความหมายที่สำคัญ ต่อพลังการผลิตและการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ของลุ่มน้ำนี้ 3 ประการคือ

1) ชาวนาสามารถก้าวข้ามข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ เข้าร่วมมือกัน ตกलगัน ควบคุมกำลังน้ำ บังคับน้ำให้กระจายลงสู่ผืนนาของครอบครัวชาวนา ซึ่งอยู่ใกล้และไกลน้ำ อยู่บนที่ดอน หรือที่ลุ่มตามข้อตกลง และตามความสามารถในการดัดแปลงธรรมชาติของชาวนา ตามกำลังแรงงานที่มีอยู่ ไม่ปล่อยพลังน้ำและปริมาณน้ำให้ไหลไปตามยถากรรม ไม่ปล่อยให้พลังน้ำถูกใช้อย่างไร้กฎเกณฑ์อันจะทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำอย่างรุนแรงในการใช้ทรัพยากร ชาวนาตกลงกันว่าจะระเบียบในเรื่องสิทธิการใช้ทรัพยากร เป็นข้อตกลงของเครือข่ายเหมืองฝาย

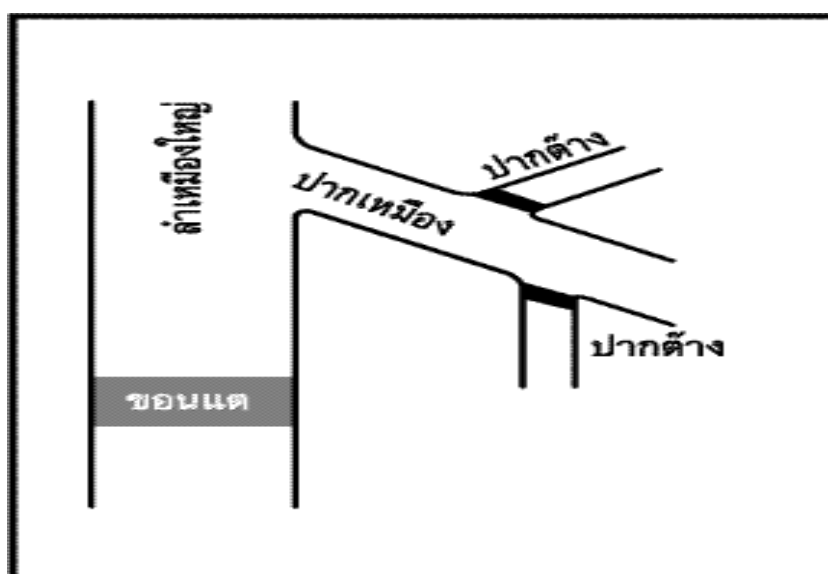
2) ชาวนาสามารถออกแบบระบบทิศทางเดินของน้ำบนฐานความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่ยาวตลอดลำน้ำ ลุ่มน้ำขานนี้ครอบคลุมพื้นที่ 110,000 ไร่ มีความยาวประมาณ 25 กิโลเมตร หมู่บ้านใช้น้ำร่วมกัน 147 หมู่บ้าน การสร้างเครือข่ายระบบเหมืองฝายเป็นการก้าวพ้นไปจากเขตปกครองตามจินตนาการของรัฐ เพราะชาวบ้านก้าวข้ามเขตปกครอง หันมาใช้เขตภูมิศาสตร์เศรษฐกิจย่อยๆ คือใช้ความสัมพันธ์ของพื้นที่ไร่นาในการจัดการเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกัน

3) บนข้อตกลงของเครือข่ายเหมืองฝาย ชาวนาสามารถควบคุมพลังการผลิตของไร่นา โดยการกำหนดปริมาณน้ำที่จะไหลเข้าสู่ผืนนาผ่านระบบการวัดขนาดของแด่และปากต้าง (ความกว้างของประตูน้ำที่เข้าพื้นที่นา) การกำหนดขนาดนี้ ใช้หน่วยนับละเอียดลงไปถึงระดับ ‘นิ้ว’ (เช่น กำหนดว่าให้ชาวนาได้น้ำ 5 ไร่ต่อปากต้าง 5 นิ้วในเวลา 2 วัน เมื่อหมดเวลาจะต้องปิดปากต้างเพื่อจ่ายน้ำให้กับชาวนาที่ใช้น้ำต้างอื่นๆ ต่อไป) ข้อกำหนดเช่นนี้เป็นการปิดโอกาสที่จะเกิดการใช้ทรัพยากรแบบอนาธิปไตย ชาวนาผู้มีนา้อยหรือมากต่างก็เสมอภาคกันภายใต้กฎเกณฑ์ของเหมืองฝาย

2. เครือข่ายแห่งการจัดการระบบน้ำ

1) การแบ่งน้ำและบังคับน้ำ

วิธีการแบ่งน้ำในเมืองซอยหรือแต่น้ำเป็นหัวใจของระบบเมืองฝาย เพราะแต่ละจะมีช่องให้น้ำผ่าน เรียกว่า ‘ต้าง’ หรือ ท่อส่งน้ำเข้านา แต่และต้างนี้ ชาวนาไม่มีสิทธิที่จะจัดทำเอาเองตามความพอใจ หากแต่จะต้องทำขึ้นต่อหน้าแก่ฝาย หรือคณะกรรมการเมืองฝาย ในหลายกรณีจะมีชาวบ้านที่ใช้ต้างอื่น ๆ ที่อาจได้รับผลกระทบ มาร่วมเป็นผู้เสนอความคิดเห็นด้วย ขนาดของแต่ต้องทำตามข้อกำหนดของระบบเมืองฝายนั้น ๆ

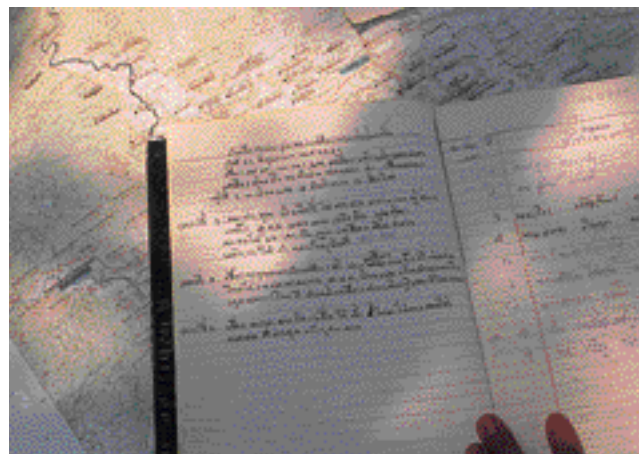
แผนผังระบบการจ่ายน้ำของเมืองฝาย

ขอให้พิจารณาแผนภาพข้างบนนี้ ในความเป็นจริง ปากต้างของชาวนาแต่ละต้างจะกว้างไม่เท่ากัน ชาวนาที่ถือครองที่ดิน 2 ไร่ จะได้รับอนุญาตให้เปิด ‘ปากต้าง’ ได้น้ำเข้านา 2 นิ้ว ผู้ถือครองที่ดิน 1 ไร่ จะได้สิทธิเปิด ‘ปากต้าง’ 1 นิ้ว นี่คือนิติสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ที่ชาวนาเห็นว่ายุติธรรม ในความคิดของพวกเขาความยุติธรรมไม่จำเป็นต้องเท่าเทียมกัน

วันแบ่งน้ำในฤดูแล้งถือเป็นวันสำคัญมาก ในวันนั้น ลำน้ำจะป่าวร้องบอกให้ผู้ใช้ น้ำลำเหมืองเดียวกัน คือ สมาชิกเครือข่ายชาวนาผู้ใช้น้ำของเมืองฝายนั้นๆ ทั้งหมดมา ประชุมกัน การแบ่งน้ำจะเริ่มจากเหมืองซอยหรือแตแรก จนถึงแต่สุดท้าย ชาวนาจะตกลง บากไม้ขอนแต่เป็นช่องตามขนาดต้างที่ตกลงกันไว้เป็นเกณฑ์ เมื่อวางขอนแต่ลงแล้ว ถือเป็นยุติ ห้ามเปลี่ยนแปลง ถ้าผู้ใดละเมิดเอาขอนแต่ออก ปิดสันขอนแต่ เจาะรูน้ำเพิ่มเติม ทำลายให้ เสียหาย ถือว่ามีเจตนาลักน้ำ ละเมิดข้อตกลง ต้องถูกว่ากล่าว ตักเตือน ลงโทษ แม้กระนั้น การละเมิดเชื่อว่าจะไม่เกิดขึ้น เพราะการขาดแคลนน้ำในบางปีรุนแรงมาก ดังนั้น ชาวนาที่อยู่ ปลายน้ำพร้อมกับแก่ฝายถูกถัดไปนั้นแหละที่จะพากันยกขบวนขึ้นมา (ชาวบ้านมักใช้คำว่า

‘ให้เสียงลั่นกอง’ คือลั่นถนน) เพื่อตรวจสอบว่ามีการปิดทางน้ำบนระบบเหมืองฝายลูกที่อยู่เหนือขึ้นไปหรือไม่ ถ้ามี สมาชิกฝายที่อยู่ถูกถัดลงมาหรือแต่ถัดลงมามีสิทธิ์รื้อถอน ทำลาย เพื่อยุติการละเมิดสิทธิ์นั้นๆ ได้โดยชอบธรรม ดังนั้น การจัดการเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างเหมืองฝายแต่ละระบบแต่ละเขต จึงเป็นหัวใจของระบบน่าน้ำเหมืองแบบชาวนา ซึ่งหมายถึงประสิทธิภาพต่อการพัฒนาไร่นาของกลุ่มน้ำทั้งระบบ

ภาพนี้ เป็นบันทึกการประชุมปี พ.ศ.2544 ซึ่งมี 3 วาระ
วาระที่ 1 เป็นการเตรียมข้อตกลงระหว่างเหมือง 2 เส้น ซึ่ง
โดยปกติผลประโยชน์ย่อมแย้งกัน ทั้งสองเหมืองกำลังเตรียม
จะเทคานของแต ซึ่งจะทำให้เมื่อตกลงเห็นชอบทั้ง 2 ฝาย
วาระที่ 2 ระบุว่าจะขุดลอกลำเหมือง และ
วาระที่ 3 ตกลงให้เพนูปากล่องเตื่อให้น้ำระบายลงไปทางใต้

‘การลักน้ำ’ ดูเหมือนเป็นสิ่งผิดซึ่งมีกฎหมายให้กระทำความจริงอยู่ แต่ชาวนาชาวสวนเข้าใจดีว่า ทำไมบางครั้งบางคนจึงต้องลักน้ำ เพราะธรรมชาติเองมีข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย เป็นไปไม่ได้ที่ไร่นาทุกผืนจะได้น้ำพอดีกับเวลาและพอเพียงสำหรับไร่นา โดยเฉพาะในฤดูแล้ง ผู้ซึ่งมีนาอยู่บนพื้นที่อันยากลำบากที่สุดนั้นแหละคือผู้เสียเปรียบ และเขานั้นและอาจจะต้องลักน้ำในยามคับขัน แม้ว่าเหมืองฝายจะพยายามจัดระบบเพื่อทุกๆ คน แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์สามารถรองรับความต้องการของทุกคน ด้วยเหตุนี้การลักน้ำจึงเป็นทางออกอย่างหนึ่งของเขา ชาวนามองการลักน้ำด้วยความเข้าใจ กฎการลงโทษจำเป็นต้องมีอยู่เพราะถ้าอนุญาตให้คนใช้น้ำอย่างอนาธิปไตยไร่นาก็อยู่ไม่ได้ แต่จะไม่ให้มีการลักน้ำเลยเป็นไปไม่ได้ ชาวนาจึงมักอธิบายเรื่อง ‘การลักน้ำ’ ว่า

“การลักน้ำยังมีอยู่จนถึงทุกวันนี้ ถ้าเราจับได้ก็ขอกันขอโทษกันเสีย ‘แต่น้ำ’ ที่จะมาถึงบ้านเรานี้มีทั้งหมด 16 ลูก จะมีการจัดคิว เอน้ำว่าบ้านไหนเอน้ำกี่วัน โดยเฉพาะหน้าแล้งเพื่อให้ปัญหานั้นน้อยลง แต่บางคนก็ยังลำบากเพราะนาเขาอยู่ที่ไม่ดี บางทีเขาต้องลักน้ำเพิ่มอีกครั้งวัน อย่างแตบนกำหนดเอง 4 วัน ให้แตกลาง 5 วัน แตลุ่มเอา 3 วัน ตกลงกันดีแล้ว แต่ปรากฏว่าแตบนเอน้ำจนพ้นกำหนดแล้วยังแอบมาลักน้ำของแต่อื่น ๆ อยู่ แบบนี้ก็มี การลักน้ำก็ลักจากหมู่เดียวกันนี้แหละ เราไม่ไปแจ้งหัวหน้าฝายหรือพ่อหลวงเพราะหมู่เดียวกัน ลูกน้ำก็ปะจุมูก บางทีก็ยกให้แล้วกันไปบ้าง”

(ชื่น ปวนแดง บ้านอุเม็ง)

2) การจัดการกำลังคน : ระบบหมวดเหมืองฝาย

องค์กรจัดตั้งชาวนาผู้ใช้น้ำ จัดกำลังชานาออกเป็นเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า ‘หมวดเหมืองฝาย’ ในหมู่บ้านหนึ่งๆ อาจมีชานาซึ่งใช้น้ำคนละฝาย เพราะที่ตั้งของผืนนาแตกต่างกัน ชานาจึงเข้าสังกัดหมวดหรือกลุ่มตามระบบน้ำที่ตนเองใช้ ในหมู่บ้านหนึ่งจึงมีชานาอยู่หลายหมวดเหมืองฝาย และหมวดเหมืองฝายหนึ่งก็มีชานาในพื้นที่หลายหมู่บ้าน

จากซ้ายไปขวา

1. นายเจริญ	จรรยา	แก่งฝายท่าบ่อเย็น
2. นายพิรุณ	อาภัย	แก่งฝายทุ่งเสี้ยว
3. นายศรีทนต์	น้อยคำเขียว	แก่งฝายไม้ไร่ล่อ
4. นายอุดม	ชุมวิเศษ	แก่งฝายน้ำบ่อทิพย์
5. นายทอง	ศรีทามูล	แก่งฝายสันปูเลย
6. นายสถาพร	จันทร์เขียว	แก่งฝายหลังถ้ำ
7. นายจันทร์	เมืองแก้ว	แก่งฝายปวงสนุก

รายชื่อในกระดานแผ่นนี้ คือ
รายชื่อสมาชิกกลุ่มหมวดจำนวน 34 คน
ของหมวดเหมืองฝายหนึ่ง

หมวดเหมืองฝายมีลักษณะสำคัญที่สะท้อนสังคมชาวนาลุ่มน้ำขานดังนี้

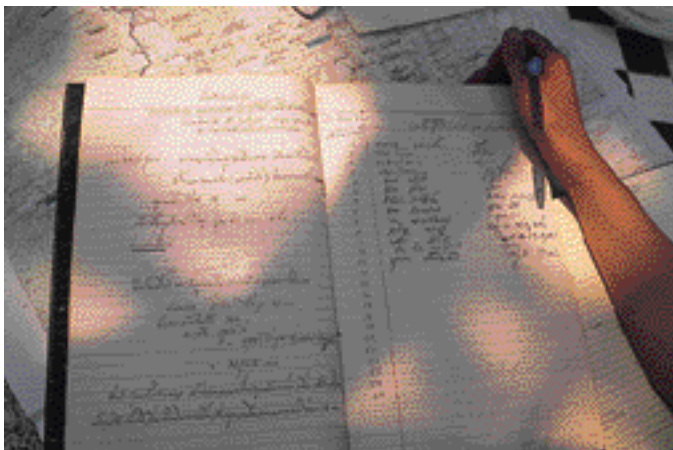
ก. หมวดเหมืองฝาย เป็น

เครือข่ายขององค์กรการผลิตที่ข้ามเขตพื้นที่ขององค์กรปกครองของหมู่บ้าน

การที่ชาวนาแต่ละฝายใช้น้ำตามเส้นทางของลำเหมืองที่บังคับน้ำมา ทำให้เขตแดน ปกครองหมู่บ้านไร้ความหมายสำหรับการควบคุมพลังการผลิตของชาวนา เพราะผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันของหมู่บ้านหนึ่งๆ ไม่อาจล่วงล้ำไปดูแลหมู่บ้านและตำบลอื่นๆ นอกเขตของตน แต่ในเมื่อชาวนาในระบบน้ำเหมืองฝายเดียวกันจำเป็นต้องดำเนินชีวิตการผลิตภายใต้กฎระเบียบการใช้น้ำเดียวกัน อยู่ในเงื่อนไขคล้ายคลึงกัน ต้องร่วมมือกันจัดการปัญหาของเหมืองฝาย ต้องล้อมเหมือง ต้องแก้ปัญหาข้อขัดแย้งระหว่างกัน ดังนั้นชาวนาจึงสร้างองค์กรการผลิตตัดขวางพื้นที่ปกครองของรัฐเรียกว่า ‘หมวดเหมืองฝาย’ ชาวนาทุกคนที่ใช้น้ำต้องสังกัดหมวดเหมืองฝายตามเส้นทางของเหมือง-แต่ที่ดินให้อยู่ ผู้มีอำนาจสูงสุดในองค์กรการผลิตนี้เรียกว่า ‘แก่ฝาย’ และโดยเหตุที่มีชาวนาจำนวนมากบนพื้นที่กินระยะทางยาวข้ามหมู่บ้านหลายหมู่บ้านเป็นสมาชิกองค์กรนี้ จำต้องมี ‘ล่ำม่น้ำ’ เป็นผู้ส่งข่าวเกี่ยวกับองค์กรการผลิต จำนวนล่ำม่น้ำกำหนดตามความเหมาะสม ระเบียบของเหมืองฝายร่างขึ้นมาโดยข้อตกลงของสมาชิกปรับปรุงแก้ไขปีต่อปี ผู้นำองค์กรปกครองของรัฐไม่มีอำนาจที่จะชี้นำองค์กรการผลิตเหมืองฝายได้

สมุดเล่มนี้เป็นบันทึกของ ‘หมวดเหมืองฝาย’
หมวดเหมืองฝายของหมู่บ้าน

สมุดบันทึกการประชุมนี้เป็นของฝายทำบ่อเย็น
บันทึกข้อความว่า

“ที่ประชุมตกลงเก็บเงินสมาชิกเหมืองฝายคนละ 15 บาท เพื่อสร้างแต่สำหรับพื้นที่ 2,117 ไร่ หักลบหมู่บ้านฉิมพลี สมาชิกเหมือง ที่ไม่ได้ใช้แต่ 366 ไร่ คงเหลือ 1,751 ไร่ ใช้เงินก่อสร้าง 26,265 บาท”

ข. หมวดเหมืองฝาย เป็น

เครือข่ายของชาวนาที่จัดการระดมกำลังคน เข้าสู่การผลิต

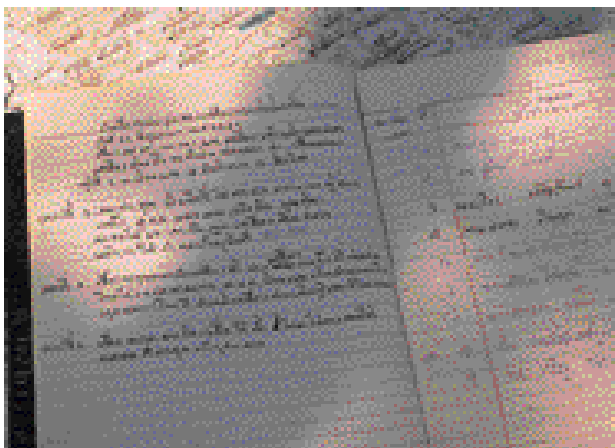
ชะลอและลดทอนความแตกต่างทางฐานะและทรัพย์สินของชาวนา

‘หมวดเหมืองฝาย’ ได้กำหนดหลักการที่สำคัญ ในการแบ่งความรับผิดชอบงานของระบบเหมืองฝาย คือ ‘การปันค่า’ [ปัน = แบ่ง/ค่า = ส่วน (portion) หรือช่องว่าง,เนื้อที่ว่าง (space)] หลักการ ‘ปันค่า’ กำหนดทั่วไปว่า คนที่มีนามาก ใช้น้ำมาก ต้องทำงานขุดเหมืองฝาย ลอกเหมือง หรืองานอื่นใดในระบบมากกว่าคนที่มีนายน้อย ใช้น้ำน้อย หมู่บ้านหรือหมวดเหมืองฝายใดมีสมาชิกมาก มีที่นามาก ต้องทำงานมากกว่าหมวดหมู่บ้านที่มีนายน้อยกว่า การขุดเหมืองฝาย ขุดลอกเหมือง จึงถูก ‘ปันค่า’ โดยแก่ฝายอย่างยุติธรรมตามหลักการนี้

การ ‘ปันค่าล้งเหมือง’ นี้ เคยมีบันทึกไว้ว่า เป็นระบบโบราณที่ใช้อยู่ใน ‘จาริตเมืองน่าน’ พงศาวดารน่านซึ่งบันทึกไว้ในปี พ.ศ.2342 คือราว 200 ปีที่แล้ว มีความว่า เจ้าเมืองน่านได้สั่งให้ขุดฝายสมุน ให้ขุดเหมืองปันค่า 312 คน ‘รวมค่าเหมือง 2081 ค่าเกิง’ ใช้เวลา 15 วันก็แล้วเสร็จ (พงศาวดารน่าน, 2446)

ตัวอย่างกรณีหมวดเหมืองฝายของฝายบ่อน้ำทิพย์ลุ่มน้ำขาน มี 17 หมวด บนพื้นที่ทำนา 200 กว่าไร่ มีสมาชิก 100 กว่าคน ครอบคลุมที่นาของบ้านริมขาน จิมพลี สันโป่ง ป่าดัว การจัดแบ่งหมวดหรือนำสมาชิกเข้าสังกัดหมวดใดนั้น จะใช้วิธีคละกันตามขนาดที่นา โดยแยกเอาคนนามากไปคละอยู่กับคนมีนายน้อย เช่น นายมา นายยอด นายด้อย มีที่ดินคนละ 10 ไร่ ถือว่ามีนามากต้องอยู่คนละหมวด เพื่อให้แบ่งแยกแรงงานการทำงานให้เสมอกัน

ในการ ‘ปันค่าล้งเหมือง’ แจกจ่ายงานให้สมาชิกแต่ละคนฝายนำบ่อทิพย์กำหนดว่า ชาวนามีนา 5 ไร่ต้องไปทำงานให้เหมืองฝาย 1 แร่ง 10 ไร่ก็ได้ทำงาน 2 แร่งหรือ 2 วัน ดังนั้นหากแรงงาน 1 ไร่ต้องขุดลอกเหมืองฝาย 1 วา คนที่มีนา 10 ไร่ ก็ต้องทำงาน 2 วัน เพื่อถ่วงดุลย์กับคนที่มี 1 ไร่ 2 ไร่ ซึ่งต้องรวมกันถึง 5 คน 10 คน จึงจะได้งาน 1-2 วา ถ้าไม่คละคนนามากนายน้อยเข้าด้วยกัน เหมืองฝายจะมีแรงงานและทุนสะสมไม่เพียงพอที่จะดูแลระบบเหมืองฝายในระยะยาว

บันทึกการประชุมนี้ เป็นการเตรียมข้อตกลง
ระหว่างเหมือง 2 เส้นซึ่งโดยปกติผลประโยชน์ย่อมแย้งกัน
ทั้งสองเหมืองกำลังเตรียมจะเทศานของแต่
ซึ่งจะทำให้เมื่อตกลงเห็นชอบทั้ง 2 ฝาย
วาระที่สองระบุว่าขุดล้งลำเหมือง และ
วาระที่สาม ตกลงให้เทพูนปากร้องเดื่อให้น้ำระบายลงไปทางใต้

ค. หมวดเหมืองฝาย บริหารจัดการ โดยการพึ่งตนเองทั้งในด้านแรงงานและเงินทุน

ในขณะที่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และอบต. มีสิทธิได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐบาล และถูกนำไปผนวกเข้ากับองค์กรอำนาจแห่งรัฐ หมวดเหมืองฝายเป็นองค์กรการผลิตที่รัฐเกือบไม่เข้าใจเลยว่ามันมีกลไกอย่างไรในการทำงาน ผู้ทำงานได้แก่หมวดเหมืองฝาย ระบบเหมืองฝายไม่ได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐ แต่ชาวนาเป็นผู้จ่ายให้แก่ผู้นำของเขาโดยข้อตกลงระหว่างกัน อย่างสมัครใจ คือ

1) การจ่ายค่าตอบแทน หรือสินน้ำใจให้แก่ฝายลำนํ้าและคนเฝ้าฝาย ชาวนาจ่ายค่าตอบแทนให้แก่ผู้บริหารเหมืองฝาย ในรูปค่านํ้า เรียกว่า ‘ค่านํ้ายก’ (หมายถึงค่านํ้าที่ผู้นำเหมืองฝายได้รับการยกเว้นไม่ต้องจ่าย)

2) แก่ฝายและลำนํ้าไม่ต้องจ่ายค่านํ้าให้ระบบเหมืองฝาย ส่วนชาวนาจ่ายค่านํ้าเป็นข้าวในอัตราตามที่เหมืองฝายตกลงกัน เช่น 1 ถัง:ไร่ เช่น ปี พ.ศ.2544 ฝายบ่อนํ้าทิพย์เก็บค่านํ้าได้ 235 ไร่ (คือไร่ละ 30 บาทหรือข้าว 1 ถัง) ค่านํ้านี้บางฝายเช่น ฝายหลังถ้ำ เรียกว่า ‘ข้าวนํ้าหล่อ’ ในปีสำรวจ 2542-2544 ฝายหลังถ้ำระบุว่าชาวนาต้องเสียค่าข้าวนํ้าหล่อไร่ละ 7 กิโลกรัม อย่างไรก็ตามฝายปวงสนุกนั้นมีการเปลี่ยนแปลงกฎของการจ่ายค่าข้าวนํ้าหล่อ คือ

“สมัยก่อนลำนํ้าไม่ต้องมีหลายคน เดียวนี้ต้องมีลำนํ้ากลุ่มละ 1 คน เราต้องจ่ายเงินค่าตอบแทนด้วย 75 บาทต่อครั้ง ในหมู่บ้านเราถือว่ากำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านหนานวัด(มัททายก) เป็นลำนํ้าหมด ทุกคนไม่ต้องไปล่องเหมือง ชาวบ้านจะทำงานแทนเขาเอง เพราะถือว่าคนเหล่านี้เขาทำงานให้ชาวบ้าน เราต้องตอบแทนไปตามประเพณีแต่ก่อนมา”

(จันทร์ เมืองแก้ว ประธานผู้ใช้นํ้าฝายปวงสนุก)

ฝาย	ค่านํ้าเฉลี่ย	กรณีที่เกิดเป็นข้าว
ฝายทุ่งเสี้ยว	ไร่ละ 15 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายปวงสนุก	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายนํ้าบ่อทิพย์	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 2 ถัง
ฝายเจ้าสีหมื่น	ไร่ละ 10 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายไร่ล่อ	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายสันปูเลย	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 1 ถัง
ฝายเกาะไม้ดั้น	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 7 กิโลกรัม
ฝายหลังถ้ำ	ไร่ละ 7 บาท	ไร่ละ 5 ถัง

3) ค่านํ้ายึดหยุ่นได้ตามสภาพของไร่นาและผลผลิตแต่ละปี

การที่เครือข่ายของผู้ใช้นํ้ายังอยู่กับปัญหาและความเป็นจริงของไร่นา ทำให้ชาวนาสามารถยืดหยุ่นการจ่ายค่านํ้าให้แก่ระบบในปีที่ได้ผลผลิตน้อย เกิดความเสียหายจากภัยธรรมชาติ ในปีที่ลดพื้นที่การผลิต โดยตรงกับคณะกรรมการเหมืองฝาย การยืดหยุ่นเช่นนี้ช่วยลดความกดดันให้แก่ชาวนาในการเผชิญปัญหาต่างๆ รวมทั้งช่วยลดช่องว่างระหว่างชาวนา ซึ่งได้นํ้าบนผืนนาอันอุดมสมบูรณ์ กับชาวนาผู้ซึ่งได้นํ้าบนพื้นที่อันยากลำบาก ยังผลให้ความแตกต่างแบ่งชนชั้นในหมู่บ้านดำเนินไปช้าลง ขอให้พิจารณาตารางข้างบน เห็นได้ชัดเจนว่า ค่านํ้าเฉลี่ยของฝายทุ่งเสี้ยว ฝายหลังถ้ำ และฝายเจ้าสีหมื่น ต่ำกว่าฝายอื่นๆ และฝายนํ้าบ่อทิพย์สูงสุด

“ทุกปีเราต้องไปลี้ยงเหมือง ตีฝาย ถ้าไม่ไปมีความผิดต้องถูกลงโทษไม่ให้ใช้น้ำ ไม่ให้กินน้ำ แต่โดยส่วนมากไม่มีใครฝ่าฝืนทุกคนต้องไป ถ้าคนไหนไม่ไปเอาน้ำ คนนั้นเป็นคนเห็นแก่ตัว ถ้าเขาจะใช้น้ำเขาย่อมอาย เขาจะเป็นคนที่สังคมไม่ยอมรับ เป็นคนแตกหมู่แตกฝูง เอาเปรียบคนอื่น การแย่งน้ำเกิดขึ้นเหมือนกันเมื่อขาดแคลนน้ำ แก่เหมืองก็จะกล่าวตักเตือน จะลงโทษแต่ไม่รุนแรง เพราะถึงอย่างไรชาวนาเราก็ออยู่กันอย่างพี่น้อง ลูกหนักก็ปะจุมก จะรุนแรงเกินไปก็ไม่ได้ แต่หัวหน้าเหมืองฝายต้องเรียกไปเตือน ว่าการไม่ไปลี้ยงเหมืองนั้นผิด เราตั้งกฎของแต่ละหมู่ แต่ละกลุ่มว่าเราปรับเท่าไร สมัยก่อนปรับ 5 บาท 10 บาท หรือให้ทำงานเพิ่มจากเดิม 1 เท่า สมัยนี้ปรับวันละ 120-150 บาท แล้วแต่ว่าสมาชิกเหมืองฝายจะตกลงกันแต่ละปี”
(ดวงจันทร์ บุศเป้ง บ้านหนองหวาย)

**ง. เครือข่ายหมวดเหมืองฝาย เป็น
เครือข่ายขององค์กรการผลิตผู้ควบคุมประสิทธิภาพของแรงงาน**

ตามธรรมดา อาจมีผู้เข้าใจว่า องค์กรชาวนาเป็นองค์กรทางศีลธรรม หรือเป็นองค์กรที่เป็นความฝันแห่งความร่วมมือกันที่มนุษย์จะพึงมีให้แก่กัน แต่ในความเป็นจริงแล้ว หมวดเหมืองฝายเป็นตัวอย่างขององค์กรชาวนาที่เข้าใจจิตใจและลักษณะด้านลบของมนุษย์อย่างดีมากองค์กรหนึ่ง คือเข้าใจว่า ความเห็นแก่ตัวและความเกียจคร้านรักสบายนั้นย่อมมีอยู่ในบุคคลทั่วไป หากว่าองค์กรชาวนาจะบรรลุซึ่งความร่วมมือกัน หรือก้าวไปสู่องค์กรที่เน้นถึงความร่วมมือช่วยเหลือกันอย่างยั่งยืน ก็จำเป็นต้องมีกฎระเบียบบังคับไม่ให้คนก้าวออกนอกกฎเกณฑ์ องค์กรเหมืองฝายจึงมีระเบียบเข้มงวดและมีการบังคับใช้อย่างเข้มงวดเท่าเทียมกัน

ระเบียบเหมืองฝาย เป็นกฎเกณฑ์เป็นระเบียบบังคับปฏิบัติ ที่ชาวนาลำานาใช้นานแล้ว ด้วยความสมัครใจของผู้ใช้น้ำ แต่รายละเอียดของแต่ละฝายไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน จะกำหนดรายละเอียดอย่างไรก็ได้แต่สมาชิก และส่วนมากใช้จารีตเดิมเป็นแนวทาง สัญญาเหมืองฝายนี้ไม่มีผลบังคับใช้ตามกฎหมาย เพราะพระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ เขียนไว้อย่างกว้างๆ โดยมาตรฐานที่นำมาจากบทเรียนหรือประสบการณ์ของกฎหมายมังราย กับ วิธีจัดการเหมืองฝายในอดีตรอบ 100 ปีแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในขณะที่เหตุการณ์หรือการเปลี่ยนแปลงในไร่นา ได้ทำให้การจัดการเหมืองฝายมีการปรับเปลี่ยนไปมาก ไม่ตรงกับสาระสำคัญของ พระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ แต่ข้อตกลงของชาวนาผู้ใช้น้ำลุ่มน้ำขานนี้ยังคงมีความศักดิ์สิทธิ์และมีประสิทธิภาพมาก ประชาชนปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดไม่มีการฝ่าฝืนขึ้นรุนแรงเลย

“การจัดหมวดก็เพราะเราต้องป้องกันการเอารัดเอาเปรียบ ทำงานบ้างไม่ทำงานบ้าง รับผิดชอบบ้างไม่รับผิดชอบบ้าง ใช้น้ำไม่เคารพกฎของเหมืองฝายบ้าง หมวดเหมืองฝายจะควบคุมธรรมชาติของคนด้วย”

(จันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝายปวงสนุก)

“การล่องเหมื่อนนั้น ถ้า 1 กลุ่ม ได้ทำงาน 10 ไร่ แต่ปรากฏว่าทำไม่เสร็จ ทั้งกลุ่ม ต้องร่วมกันรับผิดชอบให้เสร็จให้ได้ กลุ่มจะควบคุมไม่ให้มีการมาสาย อุ้งาน หลบ เลี่ยง ไม่มีใครยอมรับว่าจุดไหนตัวเป็นคนทำเมื่องานบกพร่อง การใช้ระบบหมวดดูแลเหมื่อนฝ่ายหัวฝายถึงปลายฝายแทนที่จะให้แต่ละหมู่บ้านรับผิดชอบพื้นที่ที่ผ่าน หมู่บ้านของตน ก็เพราะว่าเรานำแรงงานมาจากหลายเขตย่อย เราควบคุมไม่ได้ว่า หมู่บ้านไหน ทำงานดีหรือไม่ดี ลองนึกดูว่า ถ้าหมู่บ้านที่หนึ่งขุดลอกดูแลเหมื่อน ดีมาก หมู่บ้านที่สองทำไม่ค่อยดี หมู่บ้านที่สามก็ไม่ได้ดีอีก สิ่งทีหมู่บ้านดี ๆ ทำไว้ก็ หมดความหมาย เมื่อเป็นอย่างนั้นแล้ว ทุกคนต่างก็ทำในที่ที่จัดนี้เหมือนกับเป็น ของหน้าหมู่(ส่วนรวม) ไม่ใช่หมู่บ้านของใครคนใดคนหนึ่ง เราจะได้งานในคุณภาพ สม่าเสมอกัน ภายใต้การกำกับของแก่ฝาย เมื่อไม่ได้มาทำงาน ต้องเสียค่าปรับ 120 บาท/วัน แรงงานชายต้องมาทำงานของส่วนรวมด้วยตนเอง แรงงานหญิงอาจจ้าง คนอื่นมาแทนตนได้ ถ้าแรงงานจ้างผู้อื่นที่ทำงานไม่ได้คุณภาพมาทำงานแทน แก่ ฝายจะกล่าวติเตียน ปราบว่าไม่ควรจ้างคนที่ทำงานไม่มีคุณภาพมาทำงานแทน”

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์)

ผู้นำชาวนา : ความคิดและอุดมการณ์

เจริญ จรรยา อายุ 47 ปี
ปัจจุบัน แก่ฝายเจ้าสีหมื่น (ฝายท่าบ่อเย็น)

เดิมผมเป็นผู้ใหญ่บ้าน และก็ทำนาด้วย ผมมีนาอยู่ 11 ไร่ ทำไร่นาสวนผสมโดยบริเวณ ที่สูงปลูกกล้วย ถั่วฝักยาว พริก ขุดสระ 1 ไร่ เหลือบริเวณที่ลุ่มอีก 7 ไร่ ก็เอาไว้ทำนา ในการทำนา ผมต้อง ‘ไปเอาน้ำ’ หมายความว่า ที่บ้านผมอยู่ที่ที่ขาดแคลนน้ำ ผมเองเป็นผู้ใหญ่บ้าน ก็ต้องพาชาวบ้านไปเอาน้ำ โดยตอนแรกก็เอารถกระบะพาชาวบ้านไปแล้วไปจอดที่แต่บ้านอุเม็ง แล้วก็เดินขึ้นไปตามลำเหมื่อน เราต้องเดินกันในตอนกลางคืน ก่อนเดินก็กิน ‘ลาบจิ้น’ กินข้าวกินปลา แล้วพากันเดินขึ้นไปจาก แต่บ้านอุเม็งไปถึงแดลูกแรกของฝายท่าบ่อเย็นซึ่งอยู่ที่บ้านร้องขุม บ้านฉิมพลี ประมาณ 11 กิโลเมตร ส่วนใหญ่แล้วชาวนาก็จะเดินขึ้นเหมื่อนในตอนกลางคืนช่วงหน้าแล้ง

ลาบจิ้น หรือ **ลาบเนื้อควาย** เป็นอาหารสัญลักษณ์ที่น่าสนใจของชาวบ้านลำนานา **ลาบจิ้น** ทำจากเนื้อควายดิบ เครื่องใน เลือดควาย และเครื่องเทศพื้นบ้าน ซึ่งผสมรวมกันเรียกว่า **น้ำพริกลาบ** งานเฉลิมฉลองสำคัญๆ ของหมู่บ้านต้องมีการเลี้ยงลาบจิ้น และต้องมีเหล้าขาว (ส่วนมากดื่มเอง) รสชาติของลาบจิ้นเป็นรสชาติแบบอาหารโบราณท้องถิ่นหมูเฮาแท้ๆ

การลาบจิ้นกลายเป็นสัญลักษณ์ในความรู้สึกของผู้คนโดยเฉพาะคนชนบทว่า เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นท้องถิ่น ความสบายใจ และสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลอง ใช้เป็นอาหารสังเวย เช่นไหว้บรรพบุรุษต่างๆ

เครื่องเทศสำหรับน้ำพริกลาบ : ตะไคร้ ข่า ดีปลี พริกชี้หนูแห้งคั่ว เม็ดผักชี

ผักที่กินกับลาบ : ผักคาวตอง ผักกาด ต้นหอม ผักชี

ไปกันประมาณ 10 กว่าคน ในระหว่างที่เดินขึ้นเหมืองก็รื้อเหมือง รื้อฝายที่พวก เหนื่อน้ำแอบปิดกันไว้ (ของคนที่แอบลักน้ำ) ในตอนนั้นผมเป็นรองหัวหน้าแก็ ฝาย พ่อหลวงซึ่งเป็นหัวหน้าเหมืองฝายคนก่อนมักจะแก้ปัญหารื้อฝายไม่ได้ ก็จะ ขอให้ตัวผมไปพูดไปแก้ปัญหของชาวนา ผมก็ไปช่วยดูแลปัญหาว่าเกิดอะไรขึ้น และช่วยเป็นตัวแทนเจรจาหรือแก้ปัญห

เมื่อไม่กี่ปีมานี้ มีคนกรุงเทพฯ มาซื้อที่ดินบ้านศาลา คือหมู่บ้านผม ที่ดินของเขาอยู่ ติดกับลำเหมืองของเรา ตามฮีตฮอย (จารีต) ที่ทำมาแต่ก่อนแต่เก่า มันจะต้องเว้น คันเหมืองไว้ 5 เมตรทั้ง 2 ด้าน ‘คนตึงบ้านตึงบึง’ (ทั้งหมด) ก็ยอมตามนั้น แต่ เขาไม่ยอม เขาล้อมเอาเขตคันเหมืองไป ไม่ว่าโดนจะเป็นอย่างไรก็ตามเราไม่รู้ แต่ กฎของเหมืองฝายต้องเป็นแบบนี้ เขาตั้งเงื่อนไขว่าจะเปิดให้เราเข้าไปล่องเหมืองได้ แต่ต้องเสร็จก็จะปิดทางเหมือนเดิม ผมว่ามันเป็นไปไม่ได้ เพราะคันเหมืองเป็นของ ส่วนรวม ชาวนาต้องใช้ เที่ยงกันไปมาในที่สุดผมก็ป่าวให้พี่น้องชาวนา เอาตั้งแต่ได้ มาเลย 11 หมู่บ้าน 400-500 คน ไปขอให้เปิดทางเหมือง แต่เถียงกันรุนแรงจนเกิด ทำร้ายร่างกายกันขึ้น เขาไปแจ้งความเรา ฝายพวกผมชวาวนาขอหาทำร้ายร่างกาย พวกผมแจ้งความเขาข้อหาบุกรุกทำลายเหมืองฝาย ในที่สุดฝายเขาแพ้ความ ที่ดิน ยอมมาปักปันโฉนดใหม่ พวกสมาชิกเหมืองฝายของผมนึกใจมาก

ชาวบ้าน ชาวนา ก็เห็นผลงานว่าดีก็มีการนัดประชุมที่ฝาย มีชาวนาประมาณ 600 กว่า คน เสนอชื่อผมขึ้นมากคนเดียว ผมก็เลยต้องเข้ามารับเป็นหัวหน้าเหมืองฝาย

ทุกวันนี้ เป็นแก็ฝายลำบากกว่าสมัยก่อน เพราะปัญหามากขึ้น เมื่อปีที่แล้ว อบจ. ขุดลอกเหมืองฝาย โดยใช้บ อบจ. ปรากฏว่าขุดลอกตั้งแต่ต้นน้ำ มาสิ้นสุดหยุดแค่ บ้านแม่ ผมว่ามันไม่ถูก อีก 6 กิโลเมตรก็จะขุดมาถึงหมู่บ้านผม พวกผมเอาคน 200 คน ไปขอให้ อบจ.ช่วยทำต่อมาให้ทั่วถึง ในที่สุดเขาก็ยอม ผมเป็นคนแบบนี้ ถูกว่าถูกผิดว่าผิด บางคนฟังแล้วจะว่ายังงี้ก็ว่าผมพูดตรงๆ อย่างเช่น ฝายเกาะไม้ ดัน บางที่ชาวนาเอาสูบลมสูบน้ำเหมืองผมไปใช้ ผมพิมพ์จดหมายถึงผู้ใหญ่บ้านที่ เกี่ยวข้องทั้งหมด ต่อไปถ้าสูบลมจะทำตามกฎของเหมืองฝาย จะยึดเครื่องสูบน้ำ ไปไว้อำเภอ อย่างแก็ฝายบางคนไม่ค่อยดูแลเหมืองฝาย ผมว่าชาวบ้าน 4,000-5,000 เขาเดือดร้อน ขอให้เห็นใจชาวนา ตัวไม่ทำก็ลาออกไปเสีย ‘บ้านตึงบึงตึงบึงหลาย’ (หมู่บ้านก็มีคนมาก) มีพ่อหลวงคนเดียวเท่านั้นหรือ คนอื่นเขาทำงานนี้ได้ก็มี ลา ออกเสียดีกว่า

ผมยอมรับว่าเดี๋ยวนี้งานมันหนักขึ้น ต้องตามไปแก้ปัญหเกือบทุกจุด ไหนจะแล้ง ไหนจะคนทำนาลดลง ผมก็ทำหนักขึ้น ผมขึ้นไปฝายอาทิตย์ละ 2 ครั้ง เป็นลำเอง ด้วยเพราะลำเราไม่พอ ผมเอาทุกอย่าง อย่าให้ไร่นาของเราเดือดร้อน ปีนี้ผมจะ พาชาวนาไปไหว้ผีฝาย อยากจะทำให้มันครึกครื้นให้มีขอแบบพื้นเมืองบ้านเฮา เอา แบบสมัยเจ้าสีหิมนั่นแหละ (เจ้าสีหิมน-แก็ฝายสมัยแรกๆ)

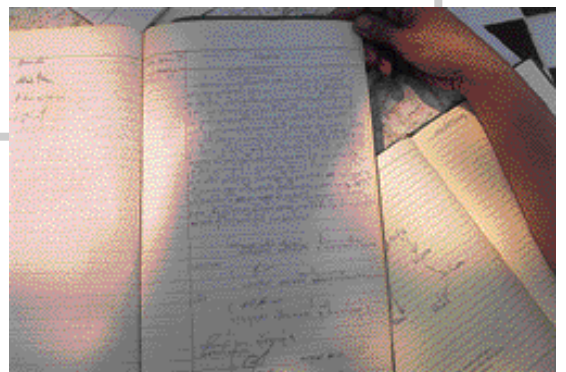
ผมได้เรียนรู้ระบบเหมืองฝายนี้มาจากคนเฒ่าคนแก่ เมื่อยังเด็ก ๆ ผมจบ ม.3 ที่บ้านก็มาเรียนต่อที่โรงเรียนธรรมราช ซึ่งเป็นโรงเรียนในวัดพระสิงห์สำหรับนักเรียนยากจน เวลาว่างจากเรียนหนังสือ ผมก็ไปฝายแทนพ่อ ให้พ่อไปนาแทน ผมตามคนรุ่นเก่าไป แล้วก็ศึกษาระบบฝาย การทำฝาย ดีฝาย หลายครั้งที่ไปหาแม่เหมืองฝายแล้วเจอบ้างไม่เจอบ้าง แก่ฝายบางคนทำแบบนี้มันไม่ถูก จะไปล่องเหมือง ล่องฝายแต่ละครั้งต้องไปขอคำสั่งหัวหน้าเหมืองฝาย กลับไม่พบ

นอกจากนี้ก็ยังได้เรียนรู้จากหัวหน้าเหมืองฝายที่เก่ง เช่น แก่ฝายพรหมมินทร์ เป็นแก่ฝายปี 2508-2522 เพราะเมื่อก่อนมีการสร้าง ต่ำ ดีฝาย ต้องมีเคล็ด นำไม้รวกมามัดรวมกันยาวประมาณ 3 เมตร มีหลักหลวงคือใช้ไม้ลูกกล้วยประมาณ 5 เมตร ทำปลายให้แหลม อัตราที่ 1 ไร่ต่อหลัก มีหลักฝายยาวประมาณ 60 ซม. เหลาให้แหลม ส่วนด้านหลังไม่ให้เอาสตางค์แดงวางดู ทำรูหลังเท่าสตางค์แดงผ่าน ถ้าหากไม่เท่าก็แปะเอาให้เท่าสตางค์แดงแล้วก็ดีฝาย บ้านผมจะดีฝายลูกตุ้ม ฝายอาบนั้นเราไม่ได้ดี ผมก็อาศัยครูพักลักจำเรียนรู้เอาเอง

ฝายเก่านี้ก็ดีเหมือนกัน แต่ถ้าหากน้ำนองประมาณเดือนสิบสอง ฝายเราจะเอาไม่ค่อยอยู่ ต้องเปลี่ยนเป็นฝายใหม่ คือฝายคอนกรีต มีลูกเดียว ฝายสมัยใหม่ข้อดีคือ ฝายแข็งแรง ไม่ขาด แต่มีข้อเสียคือ ทรายมักจะมาปิดหน้าฝาย ทำให้น้ำตื้นเขิน ส่วนข้อดีของฝายเก่าหรือฝายไม้คือระบายน้ำได้ดี แต่ก็มักจะเสียหายง่าย

ผมคิดว่าชาวนาเราจะต้องช่วยเหลือกันต่อไป เพราะเราอยู่คนเดียวไม่ได้ ทำทุกสิ่งเองไม่ได้ เราต้องการแรงงานต้องการความเข้าใจความช่วยเหลือจากพี่น้องชาวนา เมื่อขาดแคลนน้ำการแก้ปัญหาที่จะต้องไปล่องเหมือง ต้องเที่ยวปิดทางน้ำให้มันลงทางอื่น ต้อง ‘ขัง’ เหนื่อน้ำแล้วค่อยทะยอย ‘ขังน้ำ’ ลงมา ถึงจะพอใช้ ปัญหาการแย่งน้ำทางบ้านเรานี้ไม่ค่อยมี การไป ‘ขังน้ำ’ นี่ก็คือ สมมติว่าคนที่อยู่ทางใต้ปลายน้ำจะใช้น้ำมีที่กันกันนับดู สมมุติมีกัน 5 เจ้าก็ต้องไปทั้ง 5 คน เราทุกคนไปช่วยกัน สำหรับคนที่ไม่ไปจะเปิดเหมืองเอาน้ำเข้าไม่ได้ ต้องปิดปากเหมืองไว้ เพื่อว่าคนที่ไป ‘ขัง’ จะเอาเข้าของตัวเอง นี่เป็นกฎของบ้าน ชาวนายอมรับกฎข้อนี้ส่วนมากที่จะไปมันไม่เกิน 5-6 คน ในอนาคตน้ำทางหน้าฝายถึงเรา จะทำให้มันลึกอีกหน่อย เพราะทรายมันจะทำให้ตื้นเขิน จะใช้แมคโคร ใช้อะไรขุด ต้องวางแผนกัน ช่วยกันคิดไปเหมืองฝายเราก็เป็นแบบนี้”

บันทึกการประชุมของปี พ.ศ.2543 นี้ระบุว่า ฝายขอให้ลูกเหมืองคนหนึ่ง ซึ่งเข้ามาปลูกพืชในแนวเขตเหมืองฝาย ย้ายพืชผลออกไป เพื่อกรรมการเหมืองฝายจะได้เข้าพัฒนา แม้ว่าพืชนั้นจะปลูกมานานนับสิบปีก็ตาม สมาชิกยอมตกลง

3. พลวัตของระบบเหมืองฝาย

1) ความเข้มแข็งของเหมืองฝายทุกระบบมีช่วงขึ้นและลงอยู่ตามความเป็นปกติของสิ่งต่าง ๆ ดังนั้นการพิจารณาสถานการณ์ของระบบเหมืองฝายจึงต้องพิจารณาในช่วงระยะเวลายาวนาน จึงจะมองเห็นแนวโน้มของระบบ

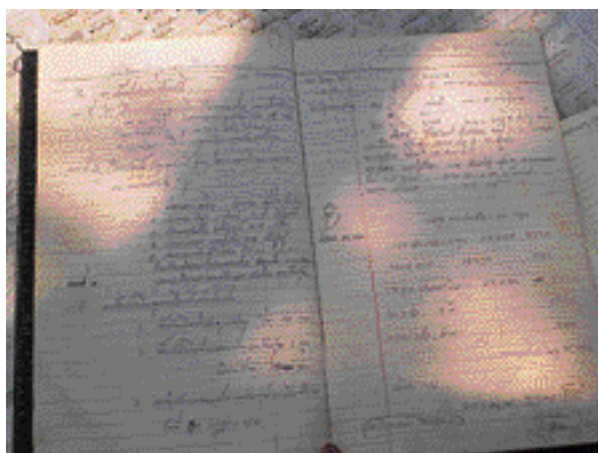
ดังเช่นฝายท่าบ่อเย็น ซึ่งอยู่ในสภาพตกต่ำมาหลายปี บัดนี้แก่ฝายคนใหม่ก็เริ่มดำเนินนโยบายใหม่ตามความคิดที่จะรื้อฟื้นให้เหมืองฝายเข้มแข็ง แก่ฝายคนใหม่แจกแจงปัญหาของระบบเหมืองฝายเก่าที่ผ่านมามีว่า

“เนื่องจากเดิมหัวหน้าเหมืองฝายคนเก่าเก็บเงินไม่ได้ครบ เพราะเขาไม่ทำงานจริง ชาวบ้านก็ไม่ยอมจ่ายค่าน้ำ แต่สมัยนี้ พอเราประกาศชาวบ้านก็จะเก็บเงินมาส่งแล้ว ส่งครบทุกหมู่บ้าน เก็บไร่ละ 10 บาทอยู่ในอัตรานี้มาประมาณ 10-11 ปี แต่สมัยก่อนนี้เก็บไร่ละ 5 บาท ที่เก็บว่าก็บาทนี้ดูจากจำนวนไร่นา มันมีมานานแล้วไม่เหมาะสม เพราะเงินกองกลางไม่เพียงพอ เช่นหน้าแล้งนี้จะเห่ฝาย หรือเดิมฝายมี 3 ช่อง เรา จะเห่เปิดให้มันเหลือช่องเดียว จะให้น้ำระบายได้ 1 ช่องในช่วงหน้าแล้ง จะต้องมาเริ่มกันใหม่ จะต้องประกาศ เฉพาะหน้านี้ผมจะเก็บไร่ละ 5 บาท เราก็ไปซื้อปูนซื้อทราย เกณฑ์ชาวบ้านมาช่วยกัน การเก็บเงินนี้ไม่มีปัญหา จะครบตามที่กำหนด แก่ฝายที่ผ่านมา จะเก็บเงินไม่ได้ครบ เลยบริหารงานไม่ได้ ในตอนที่ได้รับเลือกให้เป็น แก่ฝาย ผมก็เลยบอกในที่ประชุมว่า ถ้าประกาศเก็บเงินต้องเอามาส่งให้ครบ ถ้าไม่ งั้นจะบริหารงานไม่ได้ เท่าที่ผ่านมามทุกคนก็มีปัญหาหมด ถ้าหากเก็บเงินไม่ครบ มันจะมีปัญหาตามมาก็คือ

(1) คนเฝ้าฝายไม่ได้จ้าง เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับฝายเราไหวตัวไม่ทันน้ำ

(2) คนเฝ้าร่องเคื่อไม่ได้จ้าง เวลานั้นท่วมลำบาก ไม่มีใครดูแลการระบายน้ำ

ฝายเรามีสมาชิกอยู่ทั้งหมด 16-27 หมู่บ้าน อ้ายทาปีเคยเป็นล่ามให้แก่ฝายคนก่อน และเป็นคนที่รู้ทางรู้ที่ดีแล้ว เราขอให้เขาค่อยไป โดยทุก ๆ แก่ฝายที่ผ่านมาจะให้เงินประจำปีแก่ล่ามน้ำ ปีละ 500 บาท แต่ปีนี้คิดว่าจะเพิ่มให้เป็นปีละ 1,000 บาท ค่าจ้างคนเฝ้าฝาย 2 คน คนบ้านเหมืองฟู ปีละ 3,000 บาท คนเฝ้าร่องเคื่อซึ่งอยู่บริเวณบ้านฉิมพลีปีละ 1,000 บาท ร่องหัวหน้าเหมืองฝายปีละ 5,000 บาท เลี้ยงผีฝายตกประมาณ 4,000-5,000 บาท ค่าหัวหน้า เหมืองฝายสมัยก่อนให้ปีละ 5,000 บาท ปัจจุบันคิดว่าจะให้ปีละ 10,000 บาท

บันทึกการประชุมนี้ บรรลุข้อตกลงเก็บเงินค่าเฝ้าดูแลฝายไร่ละ 10 บาท และเก็บเงินเทคอนกรีตตรึงซุ้ม 2 ลูก ไร่ละ 15 บาท

ปีนี้ที่จะเก็บไร่ละ 5 บาท จะเอาไปเทเพื่อปิดช่องฝายในหน้าแล้งนี้ เป็นโครงการที่ร่วมกันคิด ปิดช่องฝาย 2 ช่องให้น้ำระบายปีนี้ก็เริ่มเก็บกันแล้ว ถ้าหากเราไม่ปิด พอถึงหน้าแล้งแล้วน้ำจะไม่พอใช้ ใช้เงินประมาณ 4,000-5,000 บาท แรงงานที่ไปทำก็เกณฑ์ลูกเหมืองไปไม่ต้องจ้าง เกณฑ์ลูกเหมืองประมาณบ้านละ 10 คน คิดว่าครึ่งวันก็เสร็จแก่ฝายจะเป็นคนสั่งการ สั่งเหล็ก สั่งทราย

กฎของฝายนั้น ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรเหมือนกฎหมาย มันเป็นกฎเก่ามีมานาน มันอยู่ที่คนจะปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ

20 ปีที่แล้วมีคนทำนาในระบบฝายทำบ่อเย็น มีเหมืองฝายเจ้าสีหมื่นประมาณ 10,000 กว่าไร่ เช่น หมู่บ้านมะขามหลวง บ้านป่าจู้ บ้านหนองอิง บ้านดงป่าจั่ว บ้านม่วงพื๋น่อง เนื่องจากชลประทานยังไม่มี นับไปถึง ร้องชุด ดงป่าซาง ใช้น้ำเราหมด บ้านสันทรายก้อมเมื่อก่อนยังมาทำฝายอยู่ แต่พอมีชลประทานนี้ เขาก็ยังกินอยู่แต่ไม่มาช่วยฝาย เขาก็ยังลักกินของเราอยู่ ปีที่แล้วน้ำไปท่วมสวนลำไยเขา พวกที่กิน ‘จันน้ำ’ (คือน้ำที่เราเหลือใช้แล้วทิ้งไป) เขาเดือดร้อนไปเดินขบวนอำเภอกว่า น้ำจี้เหมืองเราไปท่วมบ้านเขา ทางอำเภอเรียกเราไป เราก็บอกว่า เส้นทางน้ำเหมืองเก่ามันมี คุณต้องขุดลอกเส้นทางน้ำเหมืองเก่าไป คุณไปหวังกินกับน้ำชลประทานแล้วไม่ขุดลอกเส้นทางน้ำเหมืองเก่า จะมาโวยวายทางเราไม่ได้ น้ำเหมืองมันก็ต้องไหลไปตามนี้ แบบที่มันเคยเป็นมาร้อยปี ผมไม่ได้ไปบังคับให้มันเปลี่ยนทาง บ้านที่เดือดร้อนมากมีบ้านสันทราย ช่วงหมื่น บ้านขุนคง ในที่สุดหมู่บ้านเหล่านี้ เขาก็ตกลงโดยใช้งบประมาณ อบต. มะขามหลวง มาขุดลอกลำเหมืองเส้นทางเก่าที่เขาเลิกใช้ ก็ไม่มีปัญหา

ปัจจุบัน ไร่นาในระบบเหมืองฝายของผมเหลือพื้นที่รับน้ำ 2,162 ไร่ ที่เหลือน้อยลงเนื่องจากพวกที่กินน้ำจากเหมืองเสีย เขาไม่กินน้ำทำนา เขาเปลี่ยนเอาที่ไปใส่ลำไย เวลาปลูกหอมหรือปลูกอะไร เขาก็ใช้วิธีการสูบน้ำใส่

พวกที่เคยใช้น้ำเหมืองของเราไปกินชลประทานบางส่วน น้ำเหมืองเก่าก็กินไม่เยอะ อย่างบ้านม่วงเขากินชลประทานก็จริง เวลาเขาเอาน้ำชลประทานไม่ได้เขาก็ต้องหวนมาลี้ยงเหมืองเก่าเรา เขาขอเอาน้ำจากเหมืองเก่าของเรา แต่เขาไม่เสียค่าน้ำ ไม่รวมมือในงานเหมืองฝาย เขาลี้ยงเหมืองมาถึงจุดรับน้ำของเขา เหมืองเก่าเราทิ้งน้ำจี้เหมืองหรือน้ำเหมืองเสียที่นั่น เขาก็ลี้ยงทับ เท่านั้นที่มีน้ำใช้แล้ว นี่ก็เป็นปัญหาอันหนึ่งของเหมืองฝายต้องแก้ไข”

(เจริญ จรรย์ แก่ฝายเจ้าสีหมื่น)

เส้นทางเหมืองเก่าที่ชาวนาทิ้งไป แล้วหันไปใช้น้ำชลประทาน เมื่อไม่มีการขุดลอกเลยหลายปี น้ำจากต้นระบบก็ไหลมารวมอยู่ปลายระบบ ไม่ไหลระบายออกไป เนื่องจากเหมืองดินเขิน ทำให้น้ำท่วมไร่นา

ปัญหาเรื่องผู้นำเมืองฝาย กลายเป็นปัญหาสำคัญมากในทศวรรษแห่งการเปลี่ยนแปลง เมื่ออำนาจธุรกิจและเงินตรามีอำนาจมากขึ้น หากผู้นำของระบบเมืองฝายใดที่อ่อนแอ อาจยังผลให้ระบบน้ำของเมืองฝายนั้นๆ เริ่มมีปัญหาตกต่ำลง เป็นเช่นนี้อยู่ทั่วไป บางระบบเมืองฝาย แก่ฝายเปื้อนหนายที่จะต้องยุ่งเกี่ยวรบราภกับชนชั้นอื่น กลุ่มธุรกิจอื่นที่เข้ามาในชุมชน ก็รามือยอมให้ฝาย ‘ผู้มาใหม่’ เช่น กลุ่มทุน ธุรกิจต่างๆ รุกล้ำ ละเมิดสิทธิของเมืองฝายและระบบไร่นา เช่น เขตอำเภอสารภี อำเภอสันทราย อำเภอจอมทอง อำเภอแมริม ซึ่งที่ดินถูกกว้านซื้อไปมากนั้น ระบบเมืองฝายก็เริ่มขาดตอน ไม่มีพลังอำนาจในตนเอง บ้างก็ถึงกับล้มหายตายจากไป

แก่ฝายคนใหม่ของฝายน้ำบ่อทิพย์ กำลังอ่านรายชื่อ
ให้ลูกเมืองแบ่งหมวดร่วมแรงล้องเหมือง (ชุดลอกกล้าเหมือง)
เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ.2545

2) ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านยังมีด้านของความเข้าใจ ความเห็นอกเห็นใจกัน เป็นสาระสำคัญอยู่ ความเข้าใจในระบบภูมิศาสตร์ร่วมกันนั้นเป็นพื้นฐานให้ชาวนาเข้าใจความยากลำบากของผู้อื่น ขณะเดียวกันความเกี่ยวพันใกล้ชิดร่วมชะตากรรมอยู่ในเครือข่ายเดียวกันในลุ่มน้ำมาช้านาน ก็เป็นสิ่งที่กระตุ้นเตือนมนุษยธรรมและมโนสำนึก ดังนั้นระบบศีลธรรมของเมืองฝายก็ได้ถูกวางลงไว้ และสะท้อนออกมาภายใต้ระบบโครงสร้างพื้นฐานของเมืองฝาย

โครงสร้างพื้นฐานของเมืองฝายเอง มีส่วนเอื้ออำนวยให้พลวัตของระบบเองมีความมั่นคงอย่างยิ่ง เพราะระบบวิศวกรรมพื้นบ้านซึ่งอาศัยพื้นฐานของ ความเข้าใจกัน การรับรู้ในชะตากรรมร่วมกัน ได้กำหนดหลักการที่เปลี่ยนแปลงเป็นอื่นได้ยาก หากชาวนาต้องการเปลี่ยนแปลง เขาต้องคิดระบบใหญ่หรือระบบหนึ่งมาแทน และเป็นการยากลำบากที่จะคิดระบบเช่นนั้นมาแทนได้ทั้งหมด

ระบบวิศวกรรม หัวใจของเมืองฝายที่รักษาความยุติธรรมในหมู่บ้านผู้ใช้น้ำ และทำให้ยังมีพลวัตอยู่ได้นับพันปี ไม่เคยล้าสมัยเลย ก็คือ

- ก. กฎของการวางขนแตก
- ข. กฎของการหลั่งน้ำ

ก. การรักษากฎของการวางขอนแต่ คือ การรักษาหัวใจของระเบียบเหมืองฝายที่จะเป็นหลักประกันความยุติธรรม กฎข้อนี้ไม่เคยมีการยืดหยุ่นเลย แม้ว่ากฎอื่นๆ จะมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างแล้ว

ตัวอย่าง ฝายไม้ไผ่ลอมมีเหมืองเส้นเดียวเป็นเหมืองเส้นใหญ่ เป็นคลองเข้ามาตั้งแต่ปากเหมือง เหมืองไร่ลอมดีเป็นคลองดิน ปัจจุบันเป็นคอนกรีต

หมู่บ้านหัวฝาย หนองไผ่ จนถึงสันเหนือ สันใต้ จะกินน้ำจากฝายไร่ลอม โดยมีเหมืองย่อยออกมาจากเหมืองหลัก (เหมืองไร่ลอม) แยกออกเป็นสายเข้าตามทีนาในระดับหมู่บ้านเรียก ‘เหมืองเข้านา’ (คลองไส้ไก่) โดยจะมีแตกน้ำที่เหมืองไร่ลอม แบ่งน้ำให้ยุติธรรม จากแต่หลักนี้แล้วก็ไปถึงแต่เข้านา ซึ่งจะมีขอนไม้กั้นเหมืองซอยเข้าน้ำเข้าแต่เข้านา ขอนไม้กั้นนี้ถ้ากั้นเหมืองเข้านาเรียก ‘ขอนแต่’ ถ้ากั้นเหมืองซอยย่อยหรือแต่เข้านาเรียก ‘ขอนแต่รับน้ำ’ ขอนแต่ความสูงจะเท่ากับขอนแต่รับน้ำ แต่ความกว้างจะต่างกัน ขอนแต่จะกว้างเท่าไรต้องให้แก่เหมืองกับผู้รับน้ำได้เหมืองกับเหนือเหมืองมาตกลงกัน แต่ขอนแต่รับน้ำจะให้ความกว้างตามขนาดของไร่ที่ปลูกข้าว เช่น มี 6 ไร่ ก็ให้ความกว้างของขอนแต่รับน้ำ 6 นิ้ว การวางขอนจะต้องให้แก่เหมืองควบคุม ห้ามวางเอาเอง ห้ามทำลาย เพราะต้องคำนึงถึงคนข้างหลังผู้ซึ่งกินน้ำข้างล่างท้ายเหมือง

เมื่อมีเหมืองเข้านาแห่งหนึ่ง ก็จะมีเหมืองเข้านาแห่งที่ 2 หรือ 3,4 ต่อๆ ไป ก็ต้องมีขอนแต่ส่งต่อกันไปเรื่อยๆ แก่ฝายไร่ลอมกล่าววว่า

“การดูแลขอนแต่ต้องคำนึงถึงการเสมอกันไม่มีการเอาเปรียบ ต้องรวมหมู่เอาชาวนามารวมกัน เห็นพ้องเหมือนกัน ถ้าจะแก้ไขจะต้องมาบอกกัน พูดคุยกันก่อนทำโดยพลการไม่ได้”

(ศรีทนต์ น้อยคำเขียว แก่ฝายไม้ไผ่ลอม)

ข. กฎของการหลังน้ำ หมายถึงระเบียบวิธีการเปิดโอกาสให้ชาวนาผู้ที่อยู่ปลายน้ำอยู่ในพื้นที่สูง พื้นที่ยากลำบาก ‘ขอหลังน้ำ’ จากระบบเหมืองฝายได้ ไม่จำเป็นต้องใช้หลักการไหลของน้ำเข้าเหมืองตามลำดับปกติ

ตัวอย่างเช่น บ้านสันเหนือ-สันใต้ น้ำจะขลาดแคลนมากในฤดูแล้ง ชาวนาจะมาขอ น้ำโดยการ ‘ขอหลังน้ำไปทางเหนือ’ ปิดทางน้ำเข้าแต่ของไร่นาทางใต้หมด เป็นการขอ น้ำ อาจมีการกำหนดกันในการขอ 3-5 วัน เพราะชาวบ้านเหมือนกันยอมเห็นใจกัน ผู้ใหญ่บ้านอาจเป็นผู้มาขอความร่วมมือ เมื่อหลังน้ำเสร็จแล้ว ก็เปิดเส้นทางเหมืองให้น้ำไหลตามปกติ

การแบ่งน้ำระหว่างชาวนาเป็นสิ่งสำคัญมาก กฎของการหลังน้ำนี้ใช้แก้ปัญหาเมื่อถึงจุดวิกฤต เมื่อการจัดสรรเกิดปัญหาก็ใช้วิธีการนี้มาใช้ เอามาพูดกันเพื่อให้เกิดความเข้าใจ การถกเถียงกันก็อาจมีบ้าง แต่ก็ไม่ร้ายแรงในเวลาน้ำขาดแคลน เพราะชาวบ้านต่างคนต่างก็อยากได้น้ำ จึงไม่ค่อยมีปัญหารุนแรงมาก

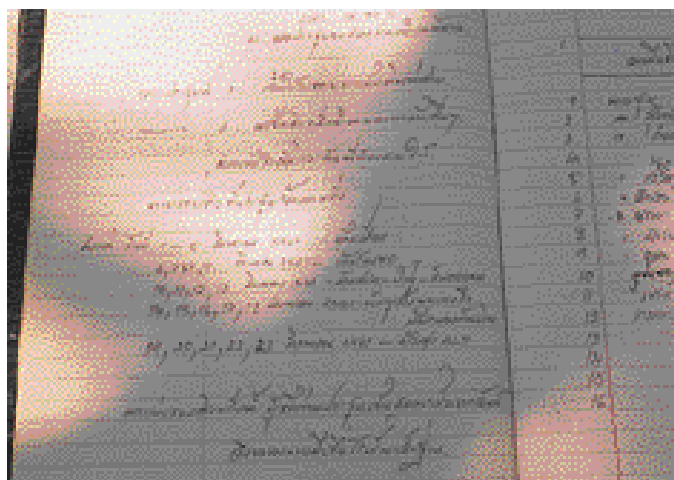
เมื่อชาวนา ‘หลังน้ำ’

“โดยปกติธรรมดาแล้วน้ำนี้จะปล่อยตามสายไปตลอด แต่ว่าเวลาตอนน้ำแ่ (แห้ง) เดือนสี่เดือนห้า ก็จะมี การหลังน้ำ หมายความว่า เราจะปิดน้ำบางจุด เปิดบางจุด ไม่ให้น้ำไหลไปตามปกติ เราจะบังคับน้ำให้ไหลวนหรือย้อนไปตามพื้นที่ที่สมาชิกเหมืองฝ่ายของเราเดือดร้อน เราจะกำหนดจำนวนวันที่นาผืนนั้นๆ ต้องการใช้น้ำ เช่น บ้านฉิมพลี จะเอา 5 วัน จากฉิมพลีก็ถึงรอบของบ้านดง จากบ้านดงเป็นบ้านเปียง บ้านแม เอา 5 วัน ต่อจากนั้นอีก 5 วัน เป็นของบ้านสันคะยอมหนองบึง อุเม็ง ต่อกันไปตามลำดับ ในตอนที่เราน้ำอยู่ พวกข้างบนที่อยู่เหนือขึ้นไปที่เคยได้แล้วเกิดน้ำไม่พอ เขาอาจจะมาลักเอาน้ำ การที่เราจะรู้ได้คือเมื่อเราถึงช่วงเวลาที่กำหนดให้เราได้ใช้น้ำนั้น เราจะต้องขึ้นไปดูตลอดว่า มีคนแอบลักน้ำหรือเปล่า ถ้าหากมีเราก็รู้ที่เขาปิดน้ำ แล้วก็บอกให้ว่าห้ามทำอีก เราก็ถอดหลักฝ่ายที่เขาแอบกันน้ำไว้เอาขึ้นรถปิดอีกกลับไปทั้งที่บ้าน แต่โดยมากก็ไม่มีใครทำ ถ้าถึงเวลาเราหลังน้ำก็ไม่มีใครลักน้ำ เพราะกว่าพวกเขาจะหาไม้ขอนแต่ได้มันลำบาก ถ้าถึงช่วงเราเอาน้ำ เวลากลางคืนเราขึ้นไปดู เจอที่เขาเรือขอนแต่กันน้ำ เราก็สามารถรู้มาเลย เพราะช่วงกลางวัน พวกลักน้ำจะไม่เฝ้าขอนแต่ เราก็ถอนเอาขอนแต่ใส่รถปิดอีกเอามาทั้งที่บ้านเรา กว่าพวกเขาจะหาขอนแต่อันใหม่มาได้ เราก็หลังน้ำเสร็จพอดี”

(เจริญ จรรยา แก่ฝ่ายทำบ่อเย็น)

ด้วยเห็นใจกันและกันพี่น้องสายใต้

บันทึกการประชุมของฝ่ายทำบ่อเย็นนี้
บันทึกเรื่องข้อตกลงจัดคิวหลังน้ำ
ระบุเหตุผลว่า “ด้วยเห็นใจกันและกันพี่น้องสายใต้”
โดยตกลงจัดลำดับคิวให้น้ำไหลจากใต้ขึ้นเหนือ
ในฤดูการผลิตปี พ.ศ.2544 คือ
วันที่ 1-5 สิงหาคม บ้านเปียง
6-9 สิงหาคม บ้านร้องธาร
10-13 สิงหาคม บ้านศาลา ป่าจู้ สันคะยอม
14-18 สิงหาคม บ้านอูเม็ง หนองบึง หนองพันเงิน
19-23 สิงหาคม บ้านดงหมู่ 11
ผู้เข้าร่วมประชุมมีมติเห็นสมควรเป็นเอกฉันท์

หลังจากได้ขึ้นเหนือ - หลังจากเหนือมาได้

การแบ่งน้ำในหมู่บ้านมักจะทำในฤดูแล้ง ชาวนาจะมาประชุมกันว่า เมืองแต่ละเส้น จะเอาน้ำกี่วัน สมมติว่า มีเมืองทั้งหมด 4 เมือง คือ 4 แด ชาวนาจะให้เมืองข้างล่างกินน้ำก่อน โดยใช้เวลา 3 วัน 3 เมืองข้างบนก็จะพร้อมใจกันปิดเมืองหลังน้ำให้เมืองข้างล่างก่อน พอครบ 3 วันก็จะปิดเมืองข้างล่าง แล้ววนให้เมืองที่อยู่เหนือขึ้นมา เมืองที่เหลือ 3 เมืองก็จะปิดเมืองไล่กันขึ้นมาถึงเมืองบน อันนี้เรียกว่า การหลังจากได้ขึ้นเหนือ การกำหนดว่าจะให้กี่วัน ก็แล้วแต่พื้นที่ของเมืองว่ามีน้ำมากแค่ไหน ถ้าเป็น การหลังจากเหนือมาได้ ก็จะให้น้ำแก่เมืองบนก่อน เมืองล่างลงมาปิดทางน้ำเข้าให้หมด พอครบวันก็จะเปิดให้เมืองถัดจากเมืองแรก แล้วเมืองแรกกับเมืองที่เหลือก็ปิด ทำแบบนี้ วนไปเรื่อยๆ จนครบได้น้ำกันทุกเมือง นอกจากนี้ยังต้องมีการตกลงด้วยว่า จะหลังจากแดไหนไปไหนก่อน เช่น จะหลังจากแดก่อบง แดเก็กวาว แดอ้วยเผือก แดเมืองดง เป็นต้น

“การที่เราจะกำหนดว่า ควรหลังจากได้ไปเหนือหรือเหนือไปได้ จะดูว่าพื้นที่ที่ใดมีปัญหามากที่สุด เป็นพื้นที่ที่ควรจะได้รับก่อน เพราะถ้าช้ากว่านี้พืชก็จะตายแล้ว ส่วนการลักน้ำในระหว่างการหลังน้ำ ก็มีบ้างเป็นของธรรมดา ก็มี การลงโทษคือการปรับจะปรับเพิ่มขึ้น ถ้าว่าร้ายแรงอาจปรับไม่ต่ำกว่า 300-500 บาท การแก้ปัญหาก็ไม่ค่อยมีการวางแผน แต่จะจับคนที่เปิดลักน้ำได้ ต้องเข้าไปดูในพื้นที่ที่ต้องรับน้ำ คือถ้าน้ำในพื้นที่ที่ต้องสงสัยมีมากกว่าปกติ เราจะคำนวณด้วยสายตาก็เข้าไปถามไปพูดคุยกัน ก็ถือว่าผิดแล้ว”

(ศรีทนต์ น้อยคำเขียว แก่ฝ่ายไร่ล่อ)

3) การแก้ไขกรณีพิพาทในหมู่บ้านยังอยู่ในบริบทของระเบียบเมืองฝ่าย ที่สืบมาแต่โบราณ แก่ฝ่ายยังมีอำนาจ ทรงไว้ซึ่งอำนาจ ระบบเดิมของหมู่บ้านที่บุกเบิกมาก่อนยังคงเข้มแข็ง และมีพลังกว่าระบบที่คนนอกคิดให้

ขอให้พิจารณาการแก้ไขกรณีขัดแย้งในหมู่บ้านในรอบ 5 ปีที่ผ่านมาดังต่อไปนี้

กรณีที่ 1 ขอให้ฟาร์มอ้ายเชียรหยุดปล่อยน้ำเสีย

“2-3 ปีที่แล้ว มีฟาร์มหมูเก่าของอ้ายเชียรผู้ช่วยบ้านใหม่ม่วงก้อน ฟาร์มหมูนี้กินน้ำฝ่ายเกาะไม้ดั้น แต่ระบายน้ำจากฟาร์มหมูลงลำเหมืองบ้านเรา ทำให้เกิดปัญหา น้ำเสียและเหม็น เมื่อคนลงน้ำจะมีอาการคันตามผิวหนัง แต่ยังไม่รุนแรง ส่งผลต่อพืชผลกับสัตว์น้ำ จึงไปร้องเรียนที่ อบต.บุหว่า ปัจจุบันอ้ายเชียรก็เลยเปลี่ยนเป็นฟาร์มวัวนมแทน และไม่ปล่อยน้ำเสียลงลำเหมืองแล้ว ก็ไม่มีปัญหาเกิดขึ้น”

(ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

กรณีที่ 2 ขอให้ปล่อยน้ำเสียลงในบ่อพัก

“3-4 ปีที่ผ่านมา โรงวันมของอ้ายสิทธิ์ บ้านหนองปิ้ง เมื่อก่อนจะปล่อยของเสียจากฟาร์มลงน้ำเหมือง ทำให้น้ำเหมืองกลายเป็นสีดำ แก่ฝ่ายคือผมก็เลยไปพูดกับเจ้าตัว บอกว่ามันเดือดร้อน ขอให้ช่วยแก้ไขปัญหาด้วย เลยแนะนำให้จุดสระใหญ่ปล่อยน้ำเสียลงบ่อพัก ขามหน้าแล้งก็จุดเอาขึ้นมาออกขายได้อยู่ เมื่อก่อนตกตะกอนเขาก็ทำตาม จุด 2 บ่อให้ของเสียระบายลง ปัจจุบันก็ไม่มีปัญหา”

(ฝ่ายเจ้าสีหมื่น)

กรณีที่ 3 ให้ช่วยกันรื้อร่องเตื่อ

“ถุณน้ำหลาก หมู่บ้านที่เดือดร้อน มีบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง บ้านศาลา บ้านที่อยู่ลุ่มเหมือง เพราะน้ำจะไหลลงมาข้าง อย่างหนองปิ้งเคยมีน้ำท่วมบริเวณที่บ้านจัดสรร บ้านที่ติดกับฝ่ายไม่เดือดร้อน เพราะน้ำจะไหลลงไปสู่แม่น้ำขาน แต่ที่บ้านลุ่มโดนเพราะน้ำจะมารวมกัน คนใช้น้ำไม่เยอะ น้ำก็เลยมาข้างที่นี้ ถึงมันไหลลงไปถึงหนองสระเลียมมันก็เต็ม และคนใช้น้ำมีแค่ป่าจู้ หนองอึ้ง มีแค่ 100 ไร่ น้ำจะไหลมาเยอะก็เริ่มท่วม บ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง ซึ่งท่วมลำไย เสียหายไม่ค่อยเยอะ เพราะพอน้ำท่วมก็จะพากันไปรื้อร่องเตื่อ เพื่อให้ น้ำไหลไปลงแม่น้ำขาน เป็นการแก้ไข โดยไปเปิดประตูน้ำที่ร่องเตื่อ โดยบ้านที่เดือดร้อนพากันไปช่วยกัน วิธีแก้มีวิธีเดียวคือไปเปิดประตูที่ร่องเตื่อเท่านั้น”

(ฝ่ายเจ้าสีหมื่น)

กรณีที่ 4 อ้ายมีไม่ยอมจ่ายค่าน้ำ ค่าเหมือง ให้เสียค่าปรับ

“มีชาวบ้านคนหนึ่ง ชื่อ อ้ายมี (นามสมมติ) เป็นคนบ้านแม มีนาอยู่ที่หนองหมื่น ไปเก็บค่าเหมืองก็ไม่ให้ เขาไปล้องเหมืองก็ไม่ไป ไม่ทำ แก่ฝ่ายก็เลยไปถามว่านาจะทำหรือไม่ทำ แก่กลับตอบว่า ได้กินก็กิน ไม่ได้กินก็ไม่กิน ทางแก่ฝ่ายก็เลยสั่งการให้เอาปูนปิดปากท่อปากเหมืองที่เอาน้ำเข้ามาของอ้ายมีเพราะแค่คนๆ เดียว พอนานเข้าอ้ายมีก็มาขอรื้อ ก็เลยตัดสินโดยถามว่า อ้ายมีไม่มาล้องเหมืองได้กี่วัน เราก็เลยเรียกลูกเหมืองมาประชุม ตกลงปรับเท่าจำนวนที่ไม่เคยไปล้องเหมือง ก็ถามอ้ายมีว่าจะยอมไหม ถ้าหากไม่ยอมก็ถมที่นาปลูกลำไยเสียดีกว่า ปรากฏว่าอ้ายมียอม เพราะตัวคนเดียวทำผิดหมู่ผิดพวก อ้ายมีก็ถามว่าแล้วเรื่องที่ปิดปากท่อจะทำยังไง แก่ฝ่ายก็บอกให้เอาออกเอง ก่อปัญหาเองให้แกเอง”

(ฝ่ายปวงสนุก)

กรณีที่ 5 ล้างเหมืองแบบขอไปที

“พ่อหนานคนหนึ่ง ชาวบ้านศาลา ชอบเอาเปรียบคนอื่น ไปล้างเหมืองก็ไม่ค่อยไป แกมีนาอยู่ 2 ไร่ แกไปรับจ้างคนที่มีนาเยอะที่เจ้านาไม่สามารถไปล้างเหมืองได้ ไปล้างฝ่ายแทน โดยไปรับจ้าง 3-4 ราย ได้เงินรายละ 100-200 บาท เราก็เลยแบ่งให้ว่าต้องล้างเหมืองจากไหนถึงไหน พ่อหลวงนี้เมื่อก่อน มีลูกเขยเป็นผู้ใหญ่บ้าน ในช่วงนั้นการล้างเหมืองเขาก็จะได้เปรียบคนอื่น แกมยังไปรับจ้างล้างเหมืองให้คนอื่นอีก 3-4 ราย แต่ทำงานจริงๆ คือล้างเหมืองนิดเดียว พอมาถึงตรงนี้ เราก็เลยบอกให้แกรับจ้างไม่เกิน 5 ไร่ แกก็ยอมตกลง”

(ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

4) กฎระเบียบของเหมืองฝ่าย เริ่มมีการปรับรูปแบบให้สอดคล้องกับสภาพสังคมและแบบแผนการผลิตที่ผันแปรไป

ปัจจุบันนี้ ชาวนาไม่ได้ทำอย่างเดียว ยังมีการทำสวนลำไย ทำสวนแตง และอาชีพเสริมอื่นๆ การใช้เวลาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แก่เหมืองฝ่ายเองก็อาจจะไม่ต้องลงไปทำงานเข้มข้นเหมือนเดิม และคุณภาพของงานเหมืองฝ่ายอาจจะไม่ดีเท่ากับสมัยก่อน ซึ่งชีวิตไม่มีสิ่งใดนอกจากไรรนา มาบัดนี้มีการงานอื่นๆ ที่จะต้องใช้เวลาของชาวนามากมาย ภาพการทำงานของระบบเหมืองฝ่ายก็จะดูรวบรัดยิ่งขึ้น มีการใช้เทคโนโลยีเข้าช่วย แต่กระนั้นก็ยังคงความสำคัญของระบบเหมืองฝ่ายไว้ในระดับสูง ดังตัวอย่างกรณีศึกษาต่อไปนี้

กรณีที่ 1 ผ่อนคลายความเข้มงวดในการปันตำลึงเหมือง

‘ตำ’ หมายถึง พื้นที่รับผิดชอบของหมวด หมู่ หมู่บ้าน ที่ต้องทำงานล้างเหมืองฝ่าย แต่เดิมการปันตำเข้มงวดในการแบ่งพื้นที่ดูแลเหมือง โดยคำนึงถึงการกระจายความรับผิดชอบ โดยยุติธรรมตามพื้นที่การผลิต ปัจจุบัน อนุโลมใช้เขตหมู่บ้านเป็นเขตแบ่งการปันตำแทน

“กฎการปันตำเหมือง ตำฝ่าย เริ่มจากฉิมพลี จะไล่ตั้งแต่ฝ่ายไปถึงบ้านเด่น จากบ้านเด่นเป็นบ้านแม่ จากบ้านแม่เป็นบ้านเน้ง จากใต้ฉิมพลีลงมาจะเป็นบ้านเปียง จากใต้ฉิมพลีลงมาจะเป็นบ้านดง จากบ้านดงจะเป็นบ้านเหล่า ช่วยกันล้างลงไปถึงใต้สะพานบ้านดงจะเป็นบ้านอูเม็ง จากอูเม็งจะเป็นหนองบึง เป็นต้น จะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ตำมันมี ทุกคนจะรู้ กรรมการเหมืองนี้จะเป็นตำเก่า เราเขียนป้ายไปติดตามตำ เมื่อมีการล้างเหมือง ถ้าตกลงกันว่าจะใช้ตำเก่าก็จะเขียนไปติดไว้ทุกคนจะรู้กัน เวลาเขาจะมาล้างเหมืองเราจะบอกเริ่มตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไปถึงอาทิตย์หน้า หลังจากนั้นจะไปตรวจโดยแกฝ่าย บ้านไหนจะล้างเหมืองวันใดก็ได้ แต่ต้องเสร็จภายในวันที่แกฝ่ายกำหนด ถ้าหากไปตรวจแล้วยังไม่เรียบร้อยก็จะบอกให้ไปทำใหม่แล้วให้โทรไปบอก ไม่มีใครไม่ทำตาม”

(ฝ่ายท่าบ่อเย็น)

กรณีที่ 2 อยู่กับสหกรณ์แต่เป็นระบบเหมือง ปิดบัญชีสิ้นปีการผลิต ไม่ใช่สิ้นปีงบประมาณ

ฝ่ายปวงสนุกนั้นมีประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อถูกรัฐเกณฑ์ให้ต้องจดทะเบียนเป็นสหกรณ์ใน พ.ศ.2533 แก่ฝ่ายอธิบายว่า

“ตอนแรก เราอยู่แต่ชื่อเฉย ๆ ชื่อเป็นสหกรณ์แต่บริหารระบบหัวหน้าเหมืองฝาย นานวันเข้า ฝ่ายเกษตรอำเภอได้อธิบายชาวบ้านว่า ในเมื่อฝายได้เคยขึ้นกับสหกรณ์ แต่เหตุใดบริหารแบบเหมืองฝาย ชาวบ้านไม่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงรุนแรงแตกหักกับรัฐ ในที่สุดจึงมีมติ 3 ประการคือ

1. ฝ่ายปวงสนุกยินดีขึ้นกับสหกรณ์การเกษตรต่อไป
2. แต่ฝ่ายปวงสนุกจะบริหารระบบเหมืองฝายเหมือนเดิม
3. ฝ่ายปวงสนุกต้องการเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ หรือขอยืนยันจะเป็นสหกรณ์ผู้ใช้น้ำเป็นเอกเทศของตนเอง

สหกรณ์ไม่สามารถกดดันฝ่ายปวงสนุกได้ แก่ฝ่ายก็รู้สึกว้าวมารู้ไม่ได้เข้าใจระบบสหกรณ์เลย เพราะไม่ว่าจะเปลี่ยนชื่อเป็นอะไร ก็ยังคงเข้าใจว่าเป็นระบบหัวหน้าเหมืองฝายเหมือนเดิม ทำให้ความยุ่งยากเกิดขึ้นต่อระบบบัญชีของเหมืองฝาย เพราะต้องไปปรับให้เข้ากับระบบราชการ อย่างไรก็ตาม ฝ่ายปวงสนุกยังคงสาระสำคัญของระบบเหมืองฝายให้สมาชิก เดิมเก็บค่าใช้น้ำไร่ละ 15 บาทต่อปี คนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกเก็บไร่ละ 20 บาทต่อปี ปัจจุบันเก็บค่าน้ำสมาชิกจาก 15 บาท เป็น 25 บาท คนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกจาก 20 บาทเป็น 30 บาท เงินค่าน้ำที่เก็บจะเข้าสหกรณ์โดยแต่ละปีทำบัญชีไว้ พอถึงเวลาผู้ตรวจการบัญชีสหกรณ์จังหวัดก็จะมาตรวจปีที่แล้วเก็บได้ 28,000 บาท เราก็ต้องรายงานเป็นรายรับสหกรณ์ ที่จริงแล้วสหกรณ์ต้องการให้ปิดบัญชีเดือนธันวาคม แต่ฝ่ายก็ปิดไม่ได้เพราะเราต้องอิงปีการผลิตไม่ใช่ปีทางบัญชี การเก็บค่าน้ำเราจะใช้แต่ละกลุ่มไปเก็บ เราจะปิดบัญชีประมาณเดือนมีนาคมของทุกปี”

(ฝ่ายปวงสนุก)

กรณีที่ 3 เปลี่ยนแปลงการวัดและหน่วยนับในระบบเหมืองฝาย

หน่วยวัดและนับในระบบเหมืองฝาย เปลี่ยนจาก หมวด เป็น หมู่ โดยจะแบ่งความรับผิดชอบของชุมชนเป็น ต่ำ(รอบ) เช่น ในการไปล้อมเหมือง ก็แบ่งงานให้แต่ละคนทำเป็น ต่ำ ใช้วิธีวัดไม้ เป็นความยาวต่อไร่ เช่น ถ้ากำหนดให้ทำงาน 5 ไร่ต่อ 1 แรง หมายความว่าชาวนาที่มีนา 5 ไร่ ต้องมาทำงานให้เหมืองฝาย 1 แรงงาน ก็หมายถึง 5 ไร่ ถ้ามีนาเกินกว่า 5 ไร่ อาจกำหนดให้นับเป็น 2 แรงงาน การเปลี่ยนแปลงจากหน่วยหมวดมาเป็นหมู่ เป็นเพราะ 1)ชาวนาในหมู่บ้านมีจำนวนน้อยลง เปลี่ยนไปทำสวนลำไยซึ่งให้ผลตอบแทนสูงกว่า และ 2) การขุดลอกเริ่มหันมาใช้รถแบคโฮเข้าช่วย ทำให้คุณภาพการล้อมเหมืองเริ่มเป็นมาตรฐานเดียวกัน

กรณีที่ 4 ชาวนาชาวสวนเริ่มทำการผลิตเข้มข้นขึ้นกว่าเดิม เปลี่ยนแปลงระบบ แตและต่าง มาเป็นระบบให้น้ำโดยหน่วยวัน และชั่วโมง

ครอบครัวชาวนาพากันซื้อเครื่องสูบน้ำมาใช้ในการสูบน้ำเข้านาเพิ่มเติม สำหรับสวน
ลำไยและสวนผักบางชนิด ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ น้ำจะแห้งเร็วกว่าปกติ แก้ฝ่ายแก้
ปัญหานี้ โดยให้ชาวนาเวียนรอบสูบน้ำ เช่น ให้สูบน้ำได้คนละ 1-2 ชั่วโมงต่อวัน
หรือบางกรณีแบ่งวันกันสูบน้ำคนละ 1 วัน ห้ามสูบน้ำพร้อมกันเพราะน้ำไหลมาสาย
เดียวกัน ห้ามสูบน้ำนอกเหนือไปจากเวลาที่กำหนด

5) ระบบชลประทานของรัฐ รัฐบาลมีเจตนาต้องการแก้ไขปัญหาระบบการ
ขาดแคลนน้ำของชาวนา แต่ระบบชลประทานของรัฐเป็นระบบที่วางมาจากข้างบน ชาว
นาไม่มีส่วนร่วมในการวางแผนหรือเข้าใจสิ่งที่รัฐจะทำ ระบบโครงสร้างพลังน้ำไม่ได้ให้
ความสำคัญต่อระบบเหมืองฝายเดิมที่จะต่อเชื่อมกัน จึงละเลยความสำคัญของสิ่งที่ชาวนา
ได้คิดสร้างไว้ ในความเป็นจริงระบบชลประทานไม่สามารถบรรลุจุดหมายที่วางไว้
ทำให้พลังการผลิตของชาวนาลดลง ชุมชนขาดความมั่นคง

สำหรับในพื้นที่ภาคเหนือหรือในแอ่งที่ราบเชียงใหม่ นั้น การชลประทานของรัฐได้
เริ่มขึ้นในระยะหลังภาคกลางไม่น้อยกว่า 25 ปี และมีวิวัฒนาการมาในช่วงสั้นๆ ประมาณครึ่ง
ศตวรรษ หรือ 55 ปีเท่านั้น ในขณะที่ระบบเหมืองฝายชาวนาได้พัฒนามาแล้วในพื้นที่บริเวณ
เดียวกันนี้ประมาณนับเป็นพันปี หรือกว่านั้น คือในปีถัดจากที่กรมทศน้ำได้เปลี่ยนชื่อเป็น
กรมชลประทาน (พ.ศ.2471) ก็ได้สร้างโครงการชลประทานประเภท ‘การส่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก’
เป็นโครงการแรกในภาคเหนือที่จังหวัดเชียงใหม่ รู้จักกันในชื่อ โครงการชลประทานหลวงแม่
แฝก หรือโครงการฝายสินธุกิจปรีชา หรือเรียกสั้นๆ ว่า โครงการแม่แฝก ซึ่งสร้างเสร็จและส่ง
น้ำได้เต็มโครงการในปี พ.ศ.2479 และพอปีรุ่งขึ้น (พ.ศ.2480) โครงการชลประทานหลวง
ประเภทเดียวกันนี้ก็ได้รับการสร้างเป็นโครงการที่ 2 กลุ่มพื้นที่เชียงใหม่-ลำพูน คือโครงการแม่ปิงเก่า
ซึ่งใช้เวลาสร้างจนส่งน้ำได้เต็มโครงการในเวลา 4 ปีเศษ
(สร้างเสร็จปี 2484) สำหรับโครงการชลประทานหลวงเพื่อ
การเพาะปลูกอีกสองโครงการในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน
ที่ปัจจุบันมีรวมทั้งหมด 4 โครงการนั้น กรมชลประทานได้
ดำเนินการก่อสร้างในช่วง 20 และ 35 ปีหลังตามลำดับ คือ
โครงการแม่กวง (พ.ศ.2491-2497) และโครงการแม่แตง
(พ.ศ.2506-2515) ทุกพื้นที่ที่ระบบชลประทานเข้าไป
เกี่ยวข้อง ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการทำลายความเข้มแข็ง
ขององค์กรเหมืองฝายและเครือข่ายชาวนา

คลองชลประทานรัฐ ตำบลกัวแลน้อยซึ่งขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง

ระบบชลประทานผลิตผลในสาระสำคัญ 3 ประการ คือ

1. จัดวางระบบน้ำลงสู่ท้องที่โดยทำลายระบบเหมืองฝายดั้งเดิมของชุมชนลงตัดขาดเส้นทางไหลของน้ำ
2. วางแผนการจัดระบบชลประทานโดยมิได้เข้าใจระบบการใช้น้ำของประชาชนอย่างถ่องแท้ ทำให้ประโยชน์เกิดขึ้นเพียงบางจุด แต่เสียหายต่อผืนนาที่คาดหมายว่าจะเป็นพื้นที่รับน้ำโดยรวม
3. ทำลายอำนาจการจัดการตนเองของชุมชนลง โดยใช้อำนาจการลงทุนภาครัฐแทรกแซงการสะสมทุนพื้นฐานในระบบการผลิตของชุมชน ประชาชนไม่รู้เท่าถึงการณ์ว่าระบบชลประทานสุดท้ายจะก่อให้เกิดปัญหาแก่ระบบน้ำของหมู่บ้าน

ตัวอย่างระบบชลประทานแม่แดง ซึ่งจัดการส่งน้ำมาในพื้นที่ 148,102 ไร่ ผ่านระบบหัวงานที่ อ.แม่แดง ผ่าน อ.แมริม อ.เมือง อ.หางดง มายัง อ.สันป่าตองนั้น วางแผนระบบมาจากภาพรวมของการขาดแคลนน้ำในระบบไร่นา แต่ลงท้ายกลับทำให้สภาพการณ์โดยรวมร้ายแรงยิ่งกว่าเดิม เพราะชาวนาส่วนมากต้องเปลี่ยนแปลงระบบไร่นาจากการทำนาได้ปีละ 2 ครั้งหรือปลูกสวนแล้งได้หลังนา ก็เปลี่ยนมาเป็นทำไม่ได้อีกต่อไป ในกรณีเช่นนี้ ชาวนาลุ่มน้ำขานตอนปลาย หาทาทางออกของตน 4 วิธีคือ

1. เปลี่ยนผืนนาเป็นสวนลำไย ในพื้นที่ที่ไม่ต่ำเกินไป น้ำที่ชาวนาใช้ก็มีเพียงน้ำที่ต้องสูบขึ้นมาเลี้ยงลำไย ซึ่งไม่ได้ต้องการน้ำมากเหมือนการทำนา
2. ชาวนาเริ่มหันมาขุดลอกลำเหมืองที่ยกเลิกใช้ไปแล้วเป็นสิบปีก่อนหน้านี เพื่อเปิดทางให้น้ำเดินตามที่เคยเป็นมาแต่ก่อน
3. ชาวนาบางส่วนยอมหันไปทำงานนอกหมู่บ้านในฤดูแล้ง เพื่อชดเชยรายได้ที่สูญเสียไปจากการทำนาปรัง หรือสวนแล้ง
4. นอกจากนี้ชาวนาบางส่วนหันไปเช่านาที่อุดมสมบูรณ์กว่า เพื่อยืนหยัดทำนาและการเกษตรอื่นๆ ต่อไป

ระบบชลประทาน : น้ำวันที่

“ชลประทานจ่ายน้ำให้เราตามวันที่ ถ้าชลประทานปล่อยน้ำมาก็สะดวก แต่ถ้าไม่ปล่อยน้ำมา ทางชลประทานปิด น้ำก็ขาดไป ลำเหมืองธรรมชาติอย่างเดิมของเราเนี่ยถึงมันจะน้อย แต่มันก็เข้าเสมอ ชลประทานเมื่อปล่อยมา น้ำก็เยอะ ถ้าปิดรอบเวรเนี่ยน้ำก็ขาดหายไป ในการปิดเปิดนี้ คนกำหนดคือ หน่วยรักษำบารุงน้ำ ถ้าหากน้ำเราไม่พอ เราไปขอเขาให้เปิดไม่ได้ เพราะน้ำเขาจะมาตามระบบ ถ้าไม่ใช่ระบบไปขอเขาก็ไม่มีน้ำให้ ถ้าเป็นระบบเหมืองฝายมันก็จะมาตลอด แต่มันจะมาน้อยในบางช่วงการบำรุงรักษาถ้าพูดถึงลำเหมืองธรรมชาติมันก็บำรุงรักษาไปตามธรรมชาติ ถ้ามีการเสียหายที่ไหนก็ไปบำรุงรักษาให้มันดี ปรับสภาพเดิม ใช้แรงงานแต่ละหมู่บ้านเข้าไปช่วย ในการบำรุงรักษาซ่อมแซมแต่ละครั้งทางหัวหน้าเหมืองฝายจะประชุมเรียกกรรมการ ทางคณะกรรมการก็จะมาประชุมกำหนดจะเอาบ้านไหนเข้ามาทำ ในการซ่อมแซมทางหัวหน้าเหมืองฝายจะดูจากจุดที่จะขุดลอก ว่ามันจะมีการเสียหายเกิดขึ้นจากไหน ว่าตัวไหนกันขวางทางน้ำ จะต้องมาดูแลแล้วก็เรียกสมาชิก คณะกรรมการเข้ามาประชุม ส่วนจะเอาแรงงานบ้านใดมาทำงานสับเปลี่ยนกันไป หัวหน้าเหมืองฝายจะดูในเขตที่รับผิดชอบ ตั้งแต่ต้นจนสุดเขตของสมาชิกขุดสุดท้ายที่อยู่ท้ายฝาย เดียวนี้เป็นระบบชลประทาน การจัดการของพวกเราเองมันก็หายไป ส่วนการบำรุงรักษาของระบบชลประทานนั้น ก็เป็นเรื่องของกรมชลประทาน เขาจะมีพนักงานของเขาเอง เจ้าหน้าที่ทำการควบคุม ชาวบ้านจะไม่ได้ยุ่งเกี่ยวเลยแล้วชลประทานเขาจะมาเข้าใจพื้นที่ไร่นาเหมือนเราไหม”

(สรยุทธ กันทะนนท์ บ้านหนองปิ้ง อดีตผู้ช่วยแก่ฝายเจ้าสี่หมื่น)

“ความรุนแรงของการแย่งน้ำกันหลายปีมานี้ก็ยังรุนแรงขึ้น เพราะว่าชลประทานเลิกระบบนายตรวจนา คือลดจ่ายค่าตอบแทนที่เคยให้ หมายความว่านายตรวจนาต้องไปคอยดูน้ำ ช่วยประสานงานกับสมาชิกชลประทาน คอยไปดูปากน้ำเข้านาต่างๆ แต่ต้องหยุดงานไปทำ ต้องออกค่าใช้จ่ายเองหมด อันนี้ลำบากแม้แต่ระบบเหมืองฝาย ก็ยังต้องมีการเก็บค่าน้ำยก ค่าน้ำหล่อ เอาเงินให้ผู้บริหารคือ แก่เหมืองฝาย ล่ามน้ำ ช่วยเหลือให้เขาไม่ต้องควักเงินตัวเองออกมากเกินไป เพราะชาวนาก็ไม่ใช่มีเงินมาจ่ายนักหนา แต่ชลประทานกลับมาตัดออก พวกนายตรวจนาก็ระแวงกันไม่ค่อยมีใครไปรับผิดชอบเหมือนที่ผ่านมา เวลาจะขึ้นไปตกลงกันเรื่องน้ำ เรื่องขอให้ด้านบนปิดน้ำขอให้ข้างล่างทางใต้ใช้น้ำก่อน ก็ไม่มีใครอยากไป เดือนนี้คนที่ไปไม่ใช่ นายตรวจนา เป็นลูก เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นหลานก็แล้วแต่ แล้วแต่ละคนก็ใช้อารมณ์เข้าใส่กัน ผิดกันเถียงกันไม่รู้วิธีการพูดจาตกลง ถ้าเป็นนายตรวจนากับนายตรวจนาคุยกันถึงแม้ไม่มีน้ำก็ยังไม่ถึงกับทะเลาะกัน ฆ่ากัน ต่างคนก็รู้วิธีการควบคุมอารมณ์ได้ ถ้าเป็นไปแบบนี้ข้างหน้าจะลำบากกว่านี้ หรือบางทีจะไม่ลำบาก เพราะทุกคนจะเลิกทำนาหันไปทำสวนลำไย แล้วขุดบ่อในที่ดินของตัวเอง ก็ดีไม่ต้องแบ่งน้ำกัน แต่ก็ไม่รู้ว่าจะคนต่างคนต่างดูน้ำแล้วแผ่นดินจะทรุดหรือไม่ข้อนี้ไม่รู้ได้เหมือนกัน”

(อุดม สนิใจ บ้านพระบาท)

บทสรุป พลวัตของระบบเหมืองฝาย ลุ่มน้ำขาน

เห็นได้อย่างชัดเจนว่า หมู่บ้านและชุมชนลุ่มน้ำอาศัยความรู้ความเข้าใจและโครงสร้างพื้นฐานของชุมชนพัฒนาหลังการผลิต และแก้ปัญหการผลิตต่างๆ อย่างมีพลวัตเรื่อยมาในประวัติศาสตร์ แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน มีระบบฝายราษฎร์ถึง 2,000 กว่าระบบ วันเพ็ญสุรฤกษ์ ระบุว่า ระบบเหมืองฝายในภาคเหนือโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน หรือศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาไทยเดิมที่ได้ศึกษาพบ และมีประวัติให้สืบสวนได้อย่างค่อนข้างแน่นอนในรอบ 100 ปี (จากผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ เคยเห็นหรือเคยร่วมในเหตุการณ์นั้น ๆ) ไม่ได้มีรูปแบบหรือโครงสร้างของระบบที่ต่างไปจากกิจการชลประทานประเภทเหมืองฝายสมัยพระยามังรายหรือสมัยก่อนหน้านั้น ประมาณ 700 ปีหรือกว่านั้น ปัจจุบันนี้ ระบบชุมชนถูกระทบกระเทือนอย่างสูงจากระบบทุนและรัฐ กระตุ้นเร่งเร้าให้หมู่บ้านผลิตเพื่อให้ได้จำนวนมาก แต่หมู่บ้านและชุมชนบางส่วนซึ่งอยู่ปลายน้ำเริ่มสูญเสียความสามารถในการบงการชีวิตตนเอง ระบบชลประทานแห่งรัฐได้ทำลายอำนาจปกครองตนเองของชาวนา ทำลายเครือข่ายและระบบความสัมพันธ์ของชุมชนในการจัดการระบบน้ำ ทำให้ศักยภาพการผลิตของระบบบริเวณปลายน้ำขาลดลงอย่างมาก มีข้อสังเกตว่า แม้ชุมชนยังดำรงชีวิตและเครือข่ายอื่นๆ ของชุมชนไว้ได้ แต่ส่วนปะทะกับรัฐนั้นอ่อนแอลง การต่อสู้ของระบบเป็นไปในลักษณะคล้ายจำยอม และด้วยเหตุที่รัฐผูกขาดวิธีการจัดการระบบน้ำโดยกฎหมาย ยิ่งทำให้ชาวนาถูกจำกัดวิธีคิดให้ไม่สามารถมีพลวัตในการแก้ปัญหาระบบชลประทาน ทางออกของชาวนาจึงหันเหออกไปในแนวทางที่สามารถจัดการได้ด้วยตนเอง แทนที่จะติดต่อและเป็นส่วนหนึ่งของระบบรัฐ

บทที่ 5

องค์กรจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน

เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ 109

ก) การสืบสายเลือด 109

ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี) 109

ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน 113

2. ระบบหมวดบ้าน 115

พิธีสืบชะตาบ้าน 118

บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ 124

ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง 126

ป๊อคริสเตียน บ้านป่าจี้ 127

3. ระบบหัววัด และหมวดวัด 130

ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์กรจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา 130

ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด 131

ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน 133

หมวดปอยหลวง 136

ปอยบวช ปอยเปกซ์ 138

ปอยเถาะ ปอยหน้อย ตานเถาะ ตานตันเงิน 138

การเข้ากรรม หรือ พิธีปริวาสกรรม 139

งานกัวยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก 140

วันหยุด 143

บทที่ 5

องค์กรจัดตั้งพื้นฐานของชุมชน

เครือข่ายของระบบแรงงานและการสะสมทุน

ภาพนี้ถ่ายไว้เมื่อปี พ.ศ. 2515

การมีลูกหลายคนเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ระบบเกื้อมีความสืบเนื่องมายาวนาน เพราะสมาชิกในรุ่นเดียวกันถึง 6-7 คนในครอบครัวหนึ่ง จะกระจายสมาชิกออกไปอีก 6-7 ครอบครัว ขอให้สังเกตว่าในภาพนี้มีเด็กเล็กวัยไล่เลี่ยกันถึง 32 คน

ศาลที่บ้านแก๊ผี

ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังคงเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่สำคัญไม่เพียงแต่ผลิตอาหารหล่อเลี้ยงตนเองและเลี้ยงเมืองเชียงใหม่ หากแต่ยังเป็นพื้นที่สำคัญที่ผลิตผลผลิตเกษตรกรรมส่งออกไปนอกกลุ่มน้ำของตนเอง ตัวเลขผลผลิตเกษตรของอำเภอสันป่าตองซึ่งตั้งอยู่บนลุ่มน้ำนี้ชี้ให้เห็นว่า แม่ขานเป็นแหล่งผลิตทั้ง กระเทียม หอมหัวใหญ่ ลำไย และถั่วเหลืองที่ใหญ่มาก โดยเฉพาะสถิติการปลูก ข้าวเหนียว:ข้าวเจ้า ยังคงมีอัตราส่วนเท่ากับ 5:1 ในฤดูนาปี แสดงให้เห็นว่าตลาดนาข้าวเหนียวยังคงเป็นตลาดของชาวนา มิได้เปลี่ยนไปเป็นตลาดนอกท้องถิ่น มีสถิติเคยบันทึกไว้ว่า ชาวนาดำบลบ้านแม่ ลุ่มน้ำขานสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวเหนียว จาก 200 กก./ไร่ เป็น 375 กก./ไร่มาแล้วในปีพ.ศ. 2537 ลุ่มน้ำขานในประวัติศาสตร์ก็เช่นเดียวกับลุ่มน้ำอื่นๆ ในภาคเหนือตอนบน กล่าวคือ ชุมชนท้องถิ่นได้สืบสานระบบพื้นฐานของสังคมที่สำคัญต่อศักยภาพการผลิตอย่างยิ่ง 4 ระบบ คือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ
2. ระบบหมวดบ้าน
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย (ดูรายละเอียดในบทที่ 4)

ระบบทั้งสี่นี้ ดูเป็นแบบแผนชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ในท่ามกลางชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมนี้แหละที่กลายเป็นที่มาแห่งพลังการผลิตอันต่อเนื่องมายาวนาน ในประวัติศาสตร์ของลุ่มน้ำนี้จวบจนปัจจุบัน

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ

ก) การสืบสายเลือด

ชุมชนลุ่มน้ำขานยังคงผูกพันกับระบบครอบครัวและเครือญาติที่สืบมาแต่โบราณ ยังคงให้ความสำคัญกับการสืบสายเลือด การสร้างหมู่บ้านรุ่นแรกๆ ซึ่งอพยพมาสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ใช้เวลาดั้งตัวและโคดเคี้ยวอยู่ภายในกลุ่มเครือญาติ ชาติพันธุ์ หรือกลุ่มที่ตั้งภูมิลำเนาของตน เป็นเวลานาน ช่วงเวลาก่อนมีไฟฟ้าและรถติดเครื่องยนต์ มีส่วนเสริมให้เกิดการแต่งงานกันเอง ในสังคมเล็กๆ ในกลุ่มสายเลือดเดียวกัน ชาติพันธุ์เดียวกัน หรือพื้นที่ปิดเดียวกันร่วม 100 ปี จนถึงต้นทศวรรษ 2500 ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านลุ่มน้ำขานจึงสามารถแบ่งกลุ่มออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ดังกล่าวมาในบทที่สาม

ข) เครือญาติและนามสกุล (เก้าผี)

การนับญาติในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังนับว่า ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของสังคญาติ ถึง 7 ลำดับชั้น คำที่แสดงฐานะความสัมพันธ์ต่างๆ ยังใช้อยู่อย่างเข้มข้น เมื่อชาวนาเรียกญาติ จะมีคำนำหน้าเสมอ เช่น พ่ออู้อัย แม่อู้อัย หลานพิมพ์ หลานดา เขยศักดิ์ เป็นต้น การที่คำ

ข้อมูลผลผลิตทางการเกษตรของอำเภอสันป่าตอง จ. เชียงใหม่

ชื่อพืช	พื้นที่ปลูก(ไร่)	ผลผลิตเฉลี่ย/ไร่	รวมผลผลิต (กิโลกรัม)	ราคาประมาณ (บาท/ก.ก.)	ราคาขาย
กระเทียมสด	2,187	3,000	6,561,000	6.0	39,366,000
หอมหัวใหญ่	1, 792	3,500	6,272,000	8.0	50,176,00
มะเขือเทศ	210	3,000	630,000	2.5	1,575,00
มันฝรั่ง	503,000	3,000	150,000	7.0	1,050,000
ลำไย	12,831	1,400	17,963,400	12.0	215,560,800
ลิ้นจี่	25	1,000	25,000	18.0	4,500,000
มะม่วง	338	2,000	676,000	4.0	2,704,000
ข้าวนาปี					
ข้าวเจ้า	4 ,369	700	3,058,300	6.0	18,349,800
ข้าวเหนียว	21,162	700	14,813,400	4.0	59,253,600
ข้าวนาปรัง					
ข้าวเจ้า	1,067	900	960,300	6.0	5,761,800
ข้าวเหนียว	136	900	117,000	4.0	468,000
ถั่วเหลือง	5,975	230	1,374,250	11.0	15,116,750
ข้าวโพด (ฝักสด)	322	2,000	644,000	3.5	2,254,000

ที่มา : ปรับปรุงจากสำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง

ชื่อเรียก ลำดับญาติ	ชื่อเรียก ในบ้านเปียง	ชื่อเรียก ในบ้านร้องซุ้ม	ชื่อเรียก ในบ้านต้นแห่นหลวง
ทวด	พ่อหม่อน แม่หม่อน	พ่อหม่อน แม่หม่อน	ต๊ายหม่อน
ปู่ย่าตายาย	พ่ออ๊วย แม่อ๊วย	ป้อหลวง แม่หลวง (ปู่ย่า) ป้ออ๊วย แม่อ๊วย (ตายาย)	ต๊าย
พี่ของพ่อ แม่	ป้ออ้าย แม่อ้าย หลวง	ป้ออ้าย แม่เอ้ย	ป้ออ้าย แม่เอ้ย
พี่คนรองของพ่อ แม่	ป้อก่าง แม่ก่าง	ป้อก่าง แม่ก่าง	ก่าง
น้องของพ่อ	อาว พ่ออาว แม่อาว	อาว แม่อา	ก่าง หล้า
หน้าที่เป็นลูกคนเล็ก ของทุกครอบครัว	หล้า	หล้า	หล้า
ลูกเขย	ลูกอ้าย	ลูกเขย	ลูกชาย
ลูกสะใภ้	ลูกญิง	ลูกญิง	ลูกญิง
หลานเขย	หลานชาย	หลานชาย	หลานชาย
หลานสะใภ้	หลานหญิง	หลานหญิง	หลานหญิง
เหลนเขย	เหลนชาย	เหลนชาย	เหลนชาย
เหลนสะใภ้	เหลนหญิง	เหลนหญิง	เหลนหญิง
พี่สะใภ้	ปี่ไป	ปี่ไป	ปี่นาง
พี่เขย	ปี่เขย	ปี่เขย	ปี่จาย

นามสกุลกันทาในหมู่บ้านหนองปิ้ง

บ้านเลขที่ 14 นายบุญ นางดวงคำ
บ้านเลขที่ 26 นายปี่ นางหล้า
บ้านเลขที่ 26/2 นายพจน์ นางเต็มศิริ นางสาวพินยา
บ้านเลขที่ 26/5 น.ส.เสริมวัน
บ้านเลขที่ 95 นางซุ้ม นายอินเถาว์ นางศรี นายอินปัน นายวันชัย
บ้านเลขที่ 142 น.ส.ตีบ นายถน นายประยูร นางทิพวัลย์
บ้านเลขที่ 144 นางนวล นายศรีทนต์ นางชัชนี้ นายสวิง นางศรีจันทร์
บ้านเลขที่ 163 นายบุตรทรง นางรวย นายสันติ นางสาวสมิตรา
บ้านเลขที่ 182 นายดี นางจัน นายบรรจง นายชลอ

นามสกุลเรือนคำในหมู่บ้านหนองปิ้ง

บ้านเลขที่ 19 นายสมศักดิ์ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 27 นายมูล เรือนคำ
บ้านเลขที่ 57/1 นายเจริญ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 95 นายทองคำ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 108 นายทองสุข เรือนคำ
บ้านเลขที่ 109 นายเสา เรือนคำ
บ้านเลขที่ 109/1 นายทองอยู่ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 174 นางตุ่นแก้ว เรือนคำ
บ้านเลขที่ 174/1 นายทองอยู่ เรือนคำ
บ้านเลขที่ 11/3 นางเพชร เรือนคำ

จากบัญชีผู้มีสิทธิ์เลือกตั้งหมู่บ้านอูเม้ง มีผู้ใช้นามสกุลต่างๆ กัน 223 นามสกุล
มีผู้ใช้นามสกุลกันทา (เฉพาะผู้มีสิทธิ์เลือกตั้ง) รวม 30 คน

ข้อมูลจากการเดินสำรวจหมู่บ้าน, 2544
และจากบัญชีผู้มีสิทธิ์เลือกตั้ง

ที่มา นายมูล กันทา

เหล่านี้ยังใช้อยู่มากก็เพราะว่าคนยังเห็นและรักษาความสัมพันธ์ชนิดนี้อยู่ การเรียกฐานะว่าเป็น พ่ออู๊ย แม่อู๊ย เหลน หลาน พ่ออาว แม่อาว ลูกอู๊ย ลูกจาย ทำให้ชาววลัยลักษณ์ความสัมพันธ์ถูกต้องเหมาะสม จัดความสัมพันธ์กันได้ สิ่งที่ชาววลัยลักษณ์เป็นหลักในทางจิตวิญญาณที่จะร้อยรัดครอบครัวเอาไว้ด้วยกันก็คือระบบการนับถือผี ดังนั้นการนับถือผีปู่ย่า ผีอะฮัก ซึ่งเป็นผีระดับสายตระกูลยังมีความสำคัญมาก และวันไหว้เถ้าผี ไหว้ผีปู่ย่าก็กลายเป็นปฏิทินสำคัญที่จดจำไว้

ตัวอย่างการขยายครอบครัวและนามสกุลที่ยกมาแล้วนี้ ในระดับหนึ่ง ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระบบเครือญาติในหมู่บ้านที่เห็นได้ง่าย โดยผ่านนามสกุลที่ซ้ำกัน นามสกุลหนึ่งๆ จะมีนับเป็นสิบๆ ครอบครัวขึ้นไป ในหมู่บ้านหนึ่งๆ ก็จะมีกลุ่มเครือญาติที่ร่วมนามสกุลกันในทำนองเดียวกันนี้

แม้ว่าการนับญาติผ่านทางนามสกุลเป็นวิธีการหนึ่งในการศึกษาเส้นสายเครือญาติได้ แต่จารีตที่ใช้อยู่จริงๆ ในลุ่มน้ำขานเป็นจารีตขยายสังคมที่นับญาติทางแม่ โดยนับญาติผ่าน ‘เฮือนเก้า’ และ ‘เถ้าผี’ กล่าวคือผู้เป็นต้นตระกูลจะสืบสายเลือดความสัมพันธ์ไปยังลูกหลาน ลูกหลานจดจำเอาไว้ว่าตนสังกัดเถ้าผี หรือเฮือนเก้าไหนก็เป็นญาติของคนนั้น

ตัวอย่าง นามสกุล บันตา มีเถ้าแม่ คือ เถ้าแม่อู๊ยนาค แต่งงานกับพ่อใจ มีลูก 8 คน เป็นชาย 5 คน หญิง 3 คน ลูกทั้ง 8 คือชาย 5 คน หญิง 3 คนนี้ เมื่อแต่งงานกันไปมีลูกหลานแล้ว ฝ่ายหลานทุกคนจะถือว่าร่วม เถ้าผีอู๊ยนาค เดียวกัน ต่างก็ถือว่า ตนมาจาก เฮือนเก้า เดียวกัน

ลูกผู้หญิงทุกคนที่สืบสายเลือดจากเถ้า คือ อู๊ยนาค จะนับถือผีของอู๊ยนาค เมื่ออู๊ยนาคตายลง ลูกหลานจะเลือกเอาลูกสาวคนใดคนหนึ่งที่มีความพร้อมเป็นเถ้าผีต่อไป ผีก็จะถูกย้ายจากบ้านของอู๊ยนาค (ซึ่งเป็นเฮือนเก้า) มาอยู่กับลูกสาวซึ่งบัดนี้สืบทอดเป็นเฮือนเก้าของรุ่นต่อไป เมื่อถึงเวลาไหว้ผีปู่ย่าก็จะพากันมาไหว้ผีเฮือนเก้านี้ ดังนั้น เฮือนเก้าของอู๊ยนาคจึงมีบทบาทในการสร้างเครือข่ายการนับถือผี ผิดซ้ำเครือข่ายความสัมพันธ์แบบญาติเพิ่มเข้าไปจากการอยู่รวมในเขตพื้นที่เดียวกันของลูกหลาน อันบ่งชี้ว่าเป็นว่านเครือเดียวกันสืบมา

บ้านหนองปิ้งเป็นหมู่บ้านใหญ่ มีผู้ใช้นามสกุลประมาณ 200 นามสกุล นามสกุล เรือนคำ เป็นตัวอย่างขยายครอบครัวที่มีเครือข่ายนามสกุลเดียวกัน 10 หลังคาเรือน ทุกคนเป็นญาติพี่น้องกัน แม้ว่าฝ่ายชายบางคนต้องไปถือผีของเถ้าผีฝ่ายหญิง

นามสกุล ‘เรือนคำ’ 10 ครอบครัว และนามสกุล ‘กันทา’ 9 ครอบครัวในหมู่บ้านหนองปิ้งที่แสดงในตารางหน้าขานนั้น เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์เครือญาติเฉพาะสายเพศชายที่ไม่มีครอบครัวใหม่ ฝ่ายหญิงเมื่อแต่งงานแล้วย่อมเปลี่ยนไปใช้นามสกุลสามี จึงนับญาติสายเลือดนี้โดยผ่านนามสกุลได้เฉพาะสายเครือญาติที่ขยายจากเพศชาย เมื่อนับผ่าน เถ้าผี จึงจะทราบจำนวนสายเครือญาติที่แท้จริง

บ้านจอมแจ้งมี 88 นามสกุล พ่อหลวงเขียน บันดงเขียว มีพี่น้อง 7 คน มีคนใช้นามสกุล บันดงเขียว 5 ครอบครัว (ที่เหลือเป็นผู้ใช้นามสกุลสามี) พ่อหลวงมีญาติไปแต่งงานและสัมพันธ์กับนามสกุลอื่นที่เป็นญาติฝ่ายพ่อ ฝ่ายแม่ ทั้งสิ้น 22 ครอบครัว รวมกับบันดงเขียว 5 ครอบครัวรวมเป็น 22+5=27 ครอบครัว ทั้ง 27 ครอบครัวนี้เป็นญาติกันอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน

เมื่อเวลาเปลี่ยนแปลงไป ภายหลังจากมีพระราชบัญญัตินามสกุลแล้ว บทบาทของเฮือนแก้วและแก้วฝี ถูกนำไปประสานกับบทบาทของการสืบสายเลือดโดยนามสกุล ซึ่งเป็นการสืบสายเลือดโดยนับญาติทางพ่อ ทำให้มีคำศัพท์ใหม่ว่า ‘แก้วป้อ’ อีกคำหนึ่ง โดยเฉพาะสำหรับครอบครัวที่มีลูกสาวน้อยหรือไม่มีเลยและจำเป็นต้องสืบสวานับญาติของตนต่อไป ด้วยเหตุนี้ในการไหว้แก้วฝีบางครั้งจึงกลายเป็นการชุมนุมเครือญาติร่วมสายเลือดเดียวกันไป โดยนับทั้งสองทางคือสายพ่อและสายแม่ ดอกย้าให้ระบบเครือญาติมันคงยิ่งขึ้น

“คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเป็นพี่น้องกันหมด ตั้งแต่ปู่ย่าตายายมาแล้ว เดิมทีนามสกุลเดียวกันมีมาก ปัจจุบันนี้แตกออกไปเป็นหลายนามสกุล แต่พื้นเพเราเป็นญาติกันหมด 20 กว่าปีมานี้มีคนบ้านอื่นมาอยู่หมู่บ้านเรา 3 หลังเท่านั้น ที่เหลือก็อยู่กันมานานแล้ว ไม่มีใครย้ายออกไปไหนเลย”

(สมบัติ กันทาปา บ้านเหมืองฟู)

“การที่นามสกุลเรือนคำแพร่หลายมาก เนื่องจากแม่อยู่ป็นมีลูกชายหลายคนพี่น้องก็ไปมาหาสู่กัน เมื่อแม่ตายแล้วแก้วฝีอยู่ที่บ้านของพ่อตา เรา ก็ไปรวมกันกับพี่กับน้อง เช่นฝี เอาเงินไปสมทบกันซอมกัน ไปกินด้วยกัน แล้วแต่ใครสะดวก แม่เขาก็มีฝีของแม่ แก้วฝีของแม่อยู่ที่บ้านหล้าพิมพ์ เป็นลูกของพี่ชายของแม่อีกทีหนึ่ง เวลาจะเสียฝีก็เลี้ยงที่บ้านหล้าพิมพ์ หมายความว่า พ่อตาก็เลี้ยง แก้วฝีของแม่ก็เลี้ยง ไม่พร้อมกัน เพราะแก้วฝีมี 2 แห่ง”

(ตุ่นแก้ว เรือนคำ บ้านหนองปิ้ง)

พระราชบัญญัตินามสกุลซึ่งประกาศใช้นั้น ได้ทำให้สายเครือญาติของหมู่บ้านลุ่มน้ำขานสับสนอยู่เหมือนกัน เพราะชาวบ้านตั้งนามสกุลขึ้นใหม่โดยไม่ต้องการให้ซ้ำกันมากเกินไป ทั้งๆ ที่สืบสายเลือดพ่อแม่เดียวกัน ดังเช่น หมู่บ้านกัวแลน้อยนั้น ชาวบ้านมักแต่งงานกันเองในหมู่เครือญาติ ครั้นไปจดทะเบียนนามสกุลก็ตั้งนามสกุลใหม่ เพราะเห็นว่ามีคนนามสกุลเหมือนกันเยอะเกินไป และเกรงว่าจะสับสนเกี่ยวกับสิทธิประโยชน์จากรัฐ ในที่สุดเกือบนับไม่ได้ว่าแต่ละนามสกุลเกี่ยวข้องกันอย่างไร แต่ระบบแก้วฝีก็ช่วยให้เครือญาติยังลำดับได้ดีอยู่ ถ้าระบบแก้วฝีลดความสำคัญลงในอนาคต อาจจะทำให้เกิดความยากลำบากในการลำดับญาติ และด้วยเหตุนี้ การใช้คำนำหน้าชื่อของครอบครัวเครือญาติ.....เรียกหลาน หลานสาว อาว เขย จึงยังมีความสำคัญมากสำหรับครอบครัวชาวนา

ค) ระบบครอบครัวเครือญาติกับเศรษฐกิจชุมชน

การกล่าวถึงระบบครอบครัวและเครือญาติ ควรจะได้รับการอธิบายความหมายของมันให้ชัดเจน ว่ามันเป็นโครงสร้างที่เป็นตัวแทน หรือสะท้อนพลวัตของระบบที่ปฏิสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำชาชนนี้อย่างไร

อันที่จริงระบบครอบครัวและเครือญาติมีลักษณะ 2 ด้าน เหมือนกับความสัมพันธ์อื่น ๆ คือ ครอบครัวและเครือญาติเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่นำไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือร่วมใจ อีกด้านหนึ่งในระบบครอบครัวก็มีสิ่งที่สะท้อนธรรมชาติของมนุษย์คือ มีการแข่งขัน ความขัดแย้ง และการแบ่งแยก คติคำสอนและสุภาษิตของชาวล้านนาสะท้อนลักษณะสองด้านของระบบครอบครัว ในด้านบวกมีคำพังเพยว่า ‘ไม้ต้นเดียวบ่เป็นกอ ปอเล่มเดียวบ่เป็นเหล่า(ป่า)’ ในด้านลบ มีคำพังเพยว่า ‘เป็งปีเจ็บต้อง เป็งน้องเจ็บใจ’ และ ‘บ่ได้กิน บ่มีไผ่ตามไฟใส่ต้อง บ่ได้นุ่งได้หย่องพี่น้องดูแคลน’ เป็นต้น

สังคมล้านนาลักษณะด้านบวกขององค์กรครอบครัว เครือญาติ มาสร้างความสัมพันธ์ของเครือข่ายต่างๆ ขึ้นอย่างน่าสนใจ เพื่อรองรับการงานด้านต่างๆ บนความสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ที่แน่นอน

ระบบครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวมาข้างต้น เป็นสิ่งกำหนดหรือเป็นพื้นฐานกำหนดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ 3 อย่างคือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติกลายมาเป็นฐานของของระบบ ‘เอามือเอววัน’ หรือการลงแขก การขาดแคลนแรงงานซึ่งกำลังรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ในชนบท การรวมเอาแรงในไร่นาของผู้อื่นไม่ใช่เพียงเพื่อหวังให้ตอบแทนเราในวันหน้า แต่ยังมีเหตุผลที่ว่าเราเป็นลูกหลาน เป็นญาติมิตรใกล้ชิดกับเรา ดังนั้น จึงจำเป็นต้องช่วยเหลือพึ่งพากัน

2. การแต่งงานระหว่างหนุ่มสาวบ้านนี้กับบ้านโน้นได้ทำให้เกิดการ ‘ไขว้ผี’ ข้ามหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้ แหล่งที่มาของแรงงานก็ไม่จำกัดอยู่แต่ในหมู่บ้านของเรา แรงงานสามารถจะระดมมาจากหมู่บ้านอื่นในฐานะที่เขาเป็น ‘ลูกญิง’ ‘ลูกจาย’ หรืออาจจะเป็น ‘เหล่า’ ในครอบครัวเก่าของเราก็เป็นได้ ในสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งผู้คนทำไร่ทำนาลดลงแล้วในกลุ่มน้ำชาชนนีและหันไปทำสวนลำไย หรือทำงานอื่นๆ มากขึ้น แรงงานจ้างก็ขาดแคลนมากขึ้น ระบบครอบครัวและเครือญาติได้ถูกนำมาผลิตซ้ำปัจจัยแรงงาน ด้วยการที่ชาวไร่ชาวนาจำเป็นต้องเลือกเป็นแรงงานจ้างให้แก่ญาติมิตรพี่น้อง ก่อนที่จะไปทำงานในไร่นาของผู้อื่น แสดงว่า ระบบเครือญาติมีบทบาทต่อการใช้แรงงาน ยิ่งกว่าเงินตรา

ระบบการ ‘หวั่นแรงงาน’ ของหมู่บ้านนั้น โยงใยกันเป็นหมู่พวกแน่นแฟ้น จนยากที่จะคลายออก คำว่า ‘หวั่น’ แปลว่า ร้อยรัด เชื่อม และไขว้กันไปมาจนแยกไม่ออก หมายความว่า แรงงานผูกพันกับหมู่พวกและเครือข่าย จนไม่มีความเป็นอิสระ ยกตัวอย่างชัดเจนคือแรงงานในการผลิตลำไยและทำนา เป็นแรงงานที่สังกัดหมู่พวก เมื่องานของหมู่พวกแล้วเสร็จก็จะยอมเป็นแรงงานที่รับค่าจ้างจากงานอื่นๆ อย่างเสรี

3. ระบบครอบครัวและเครือญาติ สนับสนุนให้เกิด ‘ระบบหมวดบ้าน’ หรือรองรับระบบหมวดบ้าน เพราะปรากฏว่าการจัดหมวดบ้านมักจะรวมเอาพี่น้องหรือกลุ่มเครือญาติสายเลือดเดียวกันไว้ในหมวดเดียวกัน เว้นแต่บ้านเรือนจะตั้งอยู่ของห่างกัน สุคติยศที่จะไปมาหาสู่โดยสะดวกได้ ดังนั้น ความร่วมมือของหมวดบ้านในการช่วยเหลือกัน ไม่ว่าสารทุกข์ สุขดิบ ด้านการงานของชุมชน ด้านการพัฒนาหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานด้านชีวิตความเป็นอยู่ อำนาจความสะดักสบายให้แก่ผู้คน ก็จะเติบโตไปข้างหน้าได้ ความแตกต่างทางฐานะระหว่างคนจนกว่ากับคนมีมากกว่า จะถูกเกลี่ยให้แตกต่างกันน้อยลงไปด้วยระบบหมวด ที่มุ่งความสำเร็จร่วมกันมากกว่าความสำเร็จของครอบครัวปัจเจก

4. ระบบครอบครัวและเครือญาติ สนับสนุนให้หมวดเหมืองฝายมีความเข้มแข็งและอีกด้านหนึ่งยังช่วยชะลอความเสื่อมของระบบเหมืองฝาย เพราะสมาชิกของเหมืองและตาดหนึ่งๆ โดยมากก็เป็นพี่น้องเครือญาติ ลูกเหมืองมักจะบอกว่า ในตาดนั้นๆ น้ำก็หล่อเลี้ยงไร่นาของพวกญาติพี่น้องนั่นเอง ส่วนที่เสื่อมลงของระบบเหมืองฝายของกลุ่มน้ำนี้ มิได้เสื่อมลงเพราะคนขาดความร่วมมือช่วยเหลือกัน แต่เสื่อมลงเพราะระบบชลประทานของรัฐและความต่อเนื่องของฝืนไร่นาถูกตัดขาดออกโดยการกว้านซื้อที่ดินของหมู่บ้านจัดสรร ทำให้รอยเชื่อมต่างๆ ของระบบวิศวกรรมเส้นทางน้ำถูกตัดขาดลง ความเสื่อมเช่นนี้จึงปรากฏชัดในพื้นที่ปลายน้ำซึ่งเป็นพื้นที่ชลประทานรัฐ นอกจากนี้ สังคมทุนนิยมได้พยายามเผยแพร่อุดมการณ์ของความเป็นปัจเจกเพราะความคิดเสรีนิยมสุดโต่ง ครอบครัวชาวนาจึงถูกทำลายจากวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้นทุกที และด้วยเหตุนี้การโรมรันกันระหว่างอุดมการณ์ของระบบเครือญาติ กับระบบปัจเจกก็จะดำเนินไปในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ความเป็นพี่น้องในหลายความหมายกำลังลดความสำคัญลง โดยเฉพาะเมื่อโรงงานและระบบราชการสามารถดึงดูดแรงงานชนบทให้ออกไปสู่ความสัมพันธ์อีกระบบหนึ่ง ส่วนที่ได้รับผลกระทบมากคือ เด็กและเยาวชนที่ถูกแยกออกจากงานการผลิต

‘หนีเหี่ยวจากไฟ ไปป่าหิ้งห้อย’

ความเปลี่ยนแปลงของคนรุ่นใหม่จากประเพณีและครอบครัว

ทำให้ชาวนาเดือดร้อนใจกว่าเรื่องอื่น

เพราะทำให้ขาดแคลนทั้งแรงงาน และมีปัญหาในครอบครัว

เนื่องจากเด็กๆ ไม่ใช้พลังทางการผลิตอีกแล้ว

ข้อความในวัดนี้เขียนไว้เตือนใจหนุ่มสาวความว่า

“ป้อแม่ตัว พระเจ้าคินจัน อย่าหลีกอันหนีไป หนีจากป้อแม่แล้ว เจ้าจักหาไฟ หนีเหี่ยวจากไฟ ไปป่าหิ้งห้อย”

2. ระบบหมวดบ้าน

ระบบหมวดบ้าน เป็นองค์กรจัดตั้งพื้นฐานด้านการปกครองตนเองหน่วยเล็กที่สุดของหมู่บ้านหนึ่งๆ เป็นฐานของการจัดการกิจการงานของครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ซึ่งอยู่ร่วมกันในหมู่บ้านเดียวกัน โดยเน้นกิจการงานภารกิจเดียวกัน ชีวิตความเป็นอยู่ทางสังคม เน้นหน้าที่ในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในหมู่บ้านให้อยู่ร่วมกันโดยปกติสุข และให้ทุกคนร่วมมือกันในการสังสรรค์ของหมู่บ้าน ระบบหมวดบ้านของกลุ่มน้ำขานมีลักษณะสำคัญคือ

(ก) หมู่บ้านกลุ่มน้ำขานมีการจัดตั้งองค์กรจัดความสัมพันธ์ระดับเครือญาติ ละแวกบ้าน หมู่พวกที่สัมพันธ์กันตามสายญาติ และสัมพันธ์กันตามสถานะพื้นที่ ที่อยู่อาศัยโดยรวมกลุ่มกันขึ้นเป็นหมวดหมู่ขนาดเล็ก ความสัมพันธ์ของหมวดเป็นไปในแนวนอนคือ ลูกหมวดแต่ละหมวดที่อยู่หมวดเดียวกันมีหน้าที่ช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ และช่วยกันทำงานส่วนรวมในหมวดของตน โดยที่ ‘แก้วหมวด’ หรือ ‘หัวหน้าหมวด’ เป็นหัวหน้า โดยการเลือกตั้งหรือผลัดเวรกันเป็นคนละ 2-3 ปี ไม่มีค่าตอบแทน ถือว่าการเป็นหัวหน้า หมายถึง การเสียสละ เป็นการรับผิดชอบต่อหมวดของตน เมื่อขยายไประดับหมู่บ้าน ผู้นำเหนือระดับ แก้วหมวด คือ ‘แก้วบ้าน’ ปัจจุบันเรียกว่า ‘พ่อหลวง’ (ซึ่งราชการเรียกว่า ผู้ใหญ่บ้าน) เหนือขึ้นไประดับเป็นเครือข่ายหลายหมู่บ้าน ชาวบ้านเรียกว่า ‘แคว้น’ หรือ ‘แคว่น’ คำนี้เลื่อนหายไปเมื่อร้อยปีที่แล้ว แต่ยังมีคำนี้ปรากฏใช้อยู่แถวบริเวณอำเภอแม่แจ่ม เรียกว่า ‘แคว้นแจ่ม’ ตำบลแซ่ซ้าง อำเภอสันกำแพง เรียกว่า ‘แคว้นแซ่ซ้าง’ (พจนานุกรมศัพท์ล้านนา, 2539) เจ้าน้อยเลากู๋ ณ ลำพูน ซึ่งอพยพจากพะเยามาบุกเบิกนาสามตำบลของอำเภอสันทราย เรียกหัวหน้าผู้ปกครองเขตใหญ่นี้ว่า ‘แคว่น’ ปัจจุบันคำเหล่านี้ค่อยสูญหายไปแล้ว

(ข) ‘บ้าน’ หนึ่งจัดระบบหมู่บ้านเป็นหลายหมวด หมวดหนึ่งๆ มีจำนวนสมาชิกอย่างน้อย 4-5 คน มากที่สุดถึง 70 คน ในปัจจุบันชาวบ้านมักจะโย่งว่า ‘หมวด’ หมายถึง การแบ่งกลุ่มกันทำงาน การควบคุมกำลังคนให้งานของส่วนรวมสำเร็จลง เพราะว่าหมู่บ้านโดยปกติแล้วมีการงานของหมู่บ้าน ซึ่งจะต้องทำให้ลุล่วงไปด้วยกัน จำเป็นจะต้องรู้ว่าใครเป็นใครอยู่หมวดไหน ได้รับหน้าที่ให้ทำงานอะไร และจะสำเร็จลงโดยวิธีใด

(ค) การจัดหมวดบ้านเป็นเครื่องมืออันสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านมีระบบข้อมูลข่าวสาร เพราะหมวดจะเป็นการรวมศูนย์ข้อมูลข่าวสาร ทำให้การวางแผนเป็นไปได้ง่ายและควบคุมงานให้เสร็จลงโดยองค์กรจัดตั้งระบบพื้นฐานนี้ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือองค์กรบริหารส่วนตำบล อันเป็นองค์กรที่จัดตั้งขึ้นโดยรัฐ ไม่มีเครื่องมือและกลไกอะไรมารองรับระบบใหญ่ที่จัดตั้งขึ้นมา ดังนั้นระบบหมวดบ้านจึงกลายเป็นฐานของการจัดดูแลกำลังคน ที่อยู่คงทนข้ามกาลเวลาจากอดีตถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะไม่มีกฎหมายรองรับการมีอยู่ของหมวดบ้านแม้แต่มาตราเดียว

(ง) หัวหน้าหมวดได้มาจากการเลือกของสมาชิกหมวด ไม่มีวาระ การพ้นจากหน้าที่มักเป็นไปตามความสมัครใจ ส่วนมากหัวหน้าหมวดจะอยู่ไปตำแหน่งถึง 2 -3 ปี เพื่อผลัดให้คนอื่นเข้ามาร่วมแบกรับภาระการงานของหมวด หัวหน้าหมวดต้องเป็นคนที่มีสมาชิก

หมวดพอใจ ยอมรับในบทบาทผู้นำในหน่วยย่อย หัวหน้าหมวดทำงานโดนไม่มีค่าตอบแทน ดังนั้นจึงไม่มีใครแย่งเป็นหัวหน้าหมวดเพราะเมื่อเป็นแล้วต้องรับผิดชอบการทำงานของหมวด เพิ่มขึ้นจากงานส่วนตัวของตน

หมู่บ้านบางแห่งของกลุ่มน้ำเปลี่ยนจากคำว่าหมวดไปใช้คำว่า ‘คุ้ม’ หรือ ‘ปึก’ ได้แก่ บ้านเหล่าป่าฝางและสบขาน เรียกหมวดบ้านว่า ‘คุ้มบ้าน’ บ้านเหมืองฟู เรียกว่า ‘ปึกบ้าน’

(จ) ระบบหมวด มองเห็นประชาชนว่าเป็นส่วนหนึ่งของหมวดหมู่ ที่สังกัดสาย เครือญาติ สายถนน สายน้ำ เชิงเขา คือ คนควรถูกจัดหมวดหมู่ สัมพันธ์กับบริบทของ ภูมิศาสตร์และสังคมของเขา แต่ระบบองค์กรบริหารโดยรัฐมองเห็นประชาชนว่าปัจเจก บุคคลไม่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่กับสิ่งอื่น เป็นผู้ได้ปกครองที่จะถูกรัฐจัดการ แต่ไม่ได้จัดการ ตนเอง โดยสายตาที่ตรงข้ามกันเช่นนี้ ระบบที่รัฐให้มาจึงกลายเป็นระบบที่ตั้งอยู่ข้างบน แยกกับระบบเดิม กีดกัน และไม่ให้ที่ยืนแก่ระบบอื่น ระบบ อบต. ของรัฐจัดการงบประมาณ และโครงการ ระบบหมวดต้องการจัดการชีวิตความเป็นอยู่ของตน และความสัมพันธ์ระหว่าง คนกับคน

“ผมคิดว่า หมวด หมายถึง กลุ่ม ปึก ฟากนั้น ฟากนี้ เราจะจัดตามฟากบ้านที่อยู่อาศัย หรือตามเขตต่างๆ ในหมู่บ้าน บ้านร้องขุ้ม มี 3 หมวด หรือ 3 เขต เขต 1 มี 28 หลังคาเรือน เราช่วยกันรับผิดชอบงานของส่วนรวม”

(มา สุวรรณฤทธิ์ บ้านร้องขุ้ม)

“การแบ่งหมวด เกิดจากทางบ้านมีความผูกพันอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ ช่วยเหลือ กัน นับถือคนเฒ่าคนแก่ ช่วยกันไม่ว่าเรื่องอาหารการกิน การงานของหมู่บ้าน เรื่อง เจ็บไข้ได้ป่วย”

(ไสว พินัยสอน บ้านแม)

“หมวด หมายความว่า หมู่ใครหมู่มัน หมายถึงหมู่เฮา แบ่งกลุ่มกันในการทำงานของ หมู่บ้าน พ่อหลวงตั้งหมวดขึ้นมาเพราะจะให้ชาวบ้านช่วยกันดูแลการงาน จะให้ดูแลกันทั่วถึง”

(หมอก อธิพรหม)

“หมวด คือ การจัดบุคคลให้เป็นกลุ่มเป็นก้อน ไม่มีงานไหนสำเร็จโดยคนอื่นไม่มาช่วย ช่วยกันคนละไม้ละมือ ถ้าไม่มีหมวดก็เถียงกันไม่ได้รับผิดชอบอะไรจริงจังสักอย่าง ผิดพลาดก็ไม่มีใครยอมรับ”

(พ่อหลวงบ้านป่าจี้)

การเป็นสมาชิกหมวด ถือว่าเป็นหน้าที่ มีงานที่ต้องรับผิดชอบ และทำตามที่หัวหน้าหมวดสั่ง ชีวิตหมู่บ้านนี้คล้ายกับสงบเงียบอยู่ตามสมควร แต่แท้จริงมีความเข้มงวดเรื่องหน้าที่ของบุคคล เช่น หมวดตกลงกันว่าจะพัฒนาถนนของหมู่บ้าน หรือพัฒนาป่าช้า ถ้ามีผู้ไม่มาทำงาน ผู้นั้นจะต้องถูกปรับ การปรับมี 2 แบบคือ ปรับเท่ากันทุกคนที่ขาดงาน หรือปรับตามฐานะของครอบครัว

“ทุกหลังคาเรือนต้องมาทำงานตามตกลงกันไว้ ถ้าไม่มาพ่อหลวงจะตัดสมาชิก ถ้าเราไม่เด็ดขาด ชาวบ้านจะขาดงานละเลยงานขึ้นไป เมื่อคนหนึ่งไม่ร่วมมือ บ้านเราไม่มีการงานไม่มาช่วย เอาแต่จะไปทำงานของตนเอง หาเงินอย่างเดียว พ่อหลวงประกาศเสียงตามสายเรียกว่า คนนี้ไม่มาช่วยการช่วยงาน ต้องตัดออก สมาชิกตั้ง 300 คนมาทำงาน ตัวเองไม่มาคนเดียว เป็นไปได้ยังงี้ ถ้าอย่างเบาๆ ก็ปรับ 200 บาท ถ้าแจ้งก่อนว่ามีธุระจำเป็นที่ฟังดูจำเป็นจริงๆ ก็ลาได้ แต่ต้องจ่ายชดเชย 100 บาท ส่วนมากก็ไม่มีใครเหลื่อคำ (ฝ่าฝืน) เพราะอายุคนอื่น เขาทำกันช่วยกัน เราหายไปคนเดียวมันไม่ดี เขาจะเล่าลือกัน”

(พ่อหลวงบ้านป่าจู้)

บ้านป่าจู้มี 8 หมวด	
หมวดที่ 1	บ้านเหล่าเหนือ
หมวดที่ 2	บ้านเหล่าใต้
หมวดที่ 3	บ้านป่าจู้
หมวดที่ 4	บ้านดงเหนือ
หมวดที่ 5	บ้านดงใต้
หมวดที่ 6	ป๊อกบ้านดงใต้ถนน
หมวดที่ 7	ป๊อกคริสเตียน
หมวดที่ 8	บ้านริมขาน

ตัวอย่างการจัดหมวดของบ้านป่าจู้
ขอให้สังเกตว่า มีหมวดที่เรียกว่า ‘ป๊อกคริสเตียน’ แยกต่างหากออกเป็นอีกหมวดหนึ่ง
แสดงถึงให้ความสำคัญกับเนื้อหาของความสัมพันธ์ในการแบ่งหมวด เป็นอย่างมาก

จากการสำรวจ 21 หมู่บ้าน
ทุกหมู่บ้านยังคงมีระบบหมวด
หมวดหนึ่งๆ มีลูกหมวดตั้งแต่ 4-5 คน
บางหมู่บ้านหมวดใหญ่มาก มีสมาชิกถึง 50 คน
หมวดบ้านขยายตัว จำนวนลูกหมวดเพิ่มขึ้นมาก

จำนวนหมวดบ้าน จากการสำรวจ 21 หมู่บ้าน พ.ศ. 2544

หมู่บ้าน	จำนวนหมวดบ้าน
จอมแจ้ง	5 หมวด
ต้นแหนหลวง	5 หมวด
ทุ่งหลุก	7 หมวด
กัวแลน้อย	7 หมวด
บ้านเปียง	7 หมวด
สันกาวาน	5 หมวด
สันปูเลย	5 หมวด
เหล่าป่าผาง	8 คุ่ม
ป่าจู้	8 หมวด
หนองปิ้ง	8 หมวด
ท่าเตื่อ	5 หมวด
สันเหนือ	7 หมวด
บ้านแม	7 หมวด
หนองหวาย	5 หมวด
ท่าเตื่อ	7 หมวด
ร้องขุ่ม	3 หมวด
จิมพลี	7 หมวด
บ้านเด่น	5 หมวด
ริมขาน	3 คุ่ม

ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านที่มีการจัดหมวดหมู่ มีระบบความสัมพันธ์ทางสายเลือด และความสัมพันธ์ของชุมชนที่แน่นนอนในประวัติศาสตร์ ทำให้หมู่บ้านมี ‘พื้นที่’ ของชุมชนในขอบเขตปิด แยกจากหมวดหมู่อื่นของ ‘บ้าน’ หรือ ‘หมู่บ้าน’ อื่น เพราะถ้าบ้านหรือหมู่บ้านมีขนาดใหญ่มากและไม่มีขอบเขตชัดเจน ก็ยากที่จะควบคุมระบบความสัมพันธ์ และจัดกำลังคนให้เข้มแข็งได้

หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนในขอบเขตปิดระดับหนึ่งมานานแล้วหรือยัง อาจจะอธิบายได้ด้วยประเพณีและพิธีกรรมที่สืบเนื่องมา เรียกว่า ‘การสืบชะตาบ้าน’ แต่ละชุมชนหมู่บ้านจะทำพิธีสืบชะตาบ้านทุกปี โดยเฉพาะในช่วงปีใหม่ สงกรานต์ บางปีทำหลายครั้งเมื่อหมู่บ้านมีปัญหา หรือมีวาระการเฉลิมฉลองเป็นกรณีพิเศษ

พิธีสืบชะตาบ้าน

ในพิธีสืบชะตาบ้าน ชาวบ้านจะนำ ‘ตาแหลว’ (ทางภาคกลางเรียก ‘แหลว’) และ ‘สะตวง’ ไปวางไว้ ณ หัวและท้ายของหมู่บ้าน คือจุดสิ้นสุดเขตของหมู่บ้าน จากจุดศูนย์กลางคือวัดหรือศาลากลางบ้าน ชาวบ้านจะโยง ‘ฝ้ายล้าง’ คือ ด้ายสายสิญจน์ออกไปทุกทิศของหมู่บ้าน สายสิญจน์จะถูกนำไปวนรอบตัวบ้านของทุกครอบครัว ด้ายสายสิญจน์จะผูกโยงต่อกันไม่ให้ขาด โยงจนโอบล้อมบ้านเรือนทุกหลังคาไว้ด้วยกัน โดยที่เชื่อว่า พิธีสืบชะตาบ้านนี้จะทำให้หมู่บ้านไม่มีเคราะห์ ทำให้ร่มเย็นเป็นสุขยั่งยืนสืบไป ด้ายสายสิญจน์นี้วนรอบหมู่บ้านในขอบเขตซึ่งสิ้นสุดลง ณ จุดที่ตั้ง ‘ตาแหลว’ นั่นเอง

ไม้ไผ่สานนี้ สานขึ้นแบบง่าย ๆ ในปี พ.ศ.2545
เป็นลายเฉพาะสำหรับ ‘ตาแหลว’ ซึ่งใช้ในพิธีกรรมสืบชะตาบ้าน
‘ตาแหลว’ จะถูกใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงขอบเขตของหมู่บ้าน
ตาแหลวจะปักไว้ ณ จุดเริ่มต้นและสิ้นสุดของเขตบ้าน
ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็น 1 หมู่บ้าน ตรงตามสามโนประชากร
‘บ้าน’ หนึ่งๆ ของพวกเขาอาจจะประกอบด้วยหลายหมู่บ้าน
ตามประวัติศาสตร์การก่อตัวและความเป็นมาของชุมชน

ตาแหลว ตามความเชื่อของชาวบ้าน จะปิดกันหมู่บ้านจากความชั่วร้ายและภัยอันตราย
จึงปิดไว้ ณ จุดสิ้นสุดเขตบ้าน 4 ทิศ ตาแหลว มี 3 ชนิด คือ

1. ตาแหลวหลวง หมายถึงตาแหลวของหมู่บ้าน
2. ตาแหลวบ้าน หรือ ตาแหลวคาเขียว นิยมปิดไว้หน้าบ้านในวันสำคัญ เช่น วัน
สืบชะตาบ้าน เพื่อปกป้องบ้านเรือนจากสิ่งชั่วร้าย
3. ตาแหลวเมือง หมายถึง ตาแหลวที่ปักไว้สุดเขตของหมู่บ้านเช่นกัน เชื่อว่า ตา
แหลวเมือง มีความสามารถพิเศษ รอบรู้ทุกอย่าง เพราะชอบท่องเที่ยวไปทุกถิ่นแดนจึงรอบรู้ คน
ที่ชอบเที่ยวไปขึ้นบ้านนั้น ลงบ้านนี้ ชาวบ้านเรียกว่า ‘คนตาแหลวเมือง’

นัยความหมายของตาแหลว เป็นการแสดงความผูกพันภายในเขตแดนหนึ่ง ๆ ของชุมชน
ปฏิเสธ กีดกันคนต่างพวก ขณะที่ ตาแหลวหลวง สะท้อนความสัมพันธ์และแรงเกาะ
แน่นภายในชุมชนหมู่บ้านหนึ่ง ๆ ตาแหลวบ้าน ก็สะท้อนแรงเกาะแน่นในกลุ่มสายเลือด หรือ
วงศ์ตระกูลในกลุ่มที่ถือผีเดียวกัน ส่วน ตาแหลวเมือง สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนตระหนักว่า
ตนอยู่ร่วมกับสังคมอื่นนอกหมู่บ้าน ชุมชนควรจะรู้จักสิ่งอื่น อย่างอื่น และมีท่าทีต่อสิ่งเหล่านั้น
อย่างเหมาะสม โดยไม่ตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงกล่าวว่า

“ตาแหลวเมือง มันรู้หมด อะไรก็ตามเป็นสิ่งไม่ดีเข้ามาหมู่บ้านเฮ มันจะรู้ทุกอย่าง
เพราะมันเป็น ตาแหลวเมือง”

(ตี๋ อินตะ บ้านศาลา ต.ยุหว่า)

‘ฝ้ายล้าง’

ฝ้ายล้าง เป็นชื่อเรียก ด้ายสายสิญจน์ที่ชาวบ้านผูกโยงวนรอบบ้านเรือนทุกหลังคาเรือน
ของกลุ่มบ้านที่เป็นหมวดบ้านเดียวกัน ผูกช่วงเชื่อมโยงกันให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียว
ในพิธีกรรมสืบชะตาบ้าน
วงเขตด้ายสายสิญจน์สิ้นสุดลง ณ จุดสิ้นสุดของเขตบ้านซึ่งปักตาแหลวเอาไว้

หอพ้อบ้าน บ้านหนองปิ้งแห่งนี้
ใช้เป็นสถานที่ทำพิธีสืบชะตาบ้าน

สถานที่สำคัญที่เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ใช้เป็นศูนย์กลางจุดเริ่มต้นของสายสัญญาณคือ ‘ศาลเจ้าบ้าน’ (หรือศาลพ้อบ้าน) ซึ่งเป็น ศาลผีของหมู่บ้าน ถือเป็นศาลที่อยู่ของผีบรรพบุรุษที่ดูแลหมู่บ้าน

เมื่อหมู่บ้านลุ่มน้ำขานได้ถูกจัดสรรหน่วยปกครองใหม่เป็น ‘หมู่ที่’ และถูกจัดให้สังกัด ‘ตำบล’ ใหม่ตามความเข้าใจของรัฐ ก็ทำให้เขตแดนและการจัดหมวดหมู่ของหมู่บ้าน ได้รับผลกระทบโดยตรง ด้วยเหตุนี้ คำว่า ‘บ้าน...’ เช่น บ้านต้นแห่น้อย บ้านร้องจุ่มวันออก บ้านร้องจุ่มวันตก ซึ่งเคยบอกเขตความสัมพันธ์ของชุมชนชัดเจน ก็ต้องค่อยๆ เปลี่ยนชื่อไปตามรายชื่อทางบัญชีที่รัฐกำหนดขึ้น เช่น กำหนดว่าพลเมืองที่คนรวมกันเป็นตำบล เป็นต้น ถ้าหมู่บ้านใดใหญ่มาก รัฐอาจแยกให้เป็นสองหมู่ เช่น หมู่ 1 และหมู่ 2 ด้วยเหตุแห่งความสับสนนี้ จึงทำให้เราได้พบว่า ในพิธีของหมู่บ้านหลายครั้งในปีหนึ่ง อาจรวมหมู่บ้านหลายหมู่บ้านมาทำพิธีด้วยกัน อยู่ในวงสายสัญญาณเดียวกัน ทั้งนี้ก็เพราะแท้จริงแล้วต่างก็เป็นคน ‘บ้านเดียวกัน’ ความหมายของ ‘บ้าน...’ นั้น ชาวบ้านกำหนดจากตัวแปรร่วมของกลุ่มคนที่อยู่ร่วมบนพื้นที่ กลุ่มเครือญาติ ระบบการครองชีพ การใช้ทรัพยากร ภาษา วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เป็นต้น ความ เป็น ‘บ้าน...’ ของชุมชนจึงมาจากความต้องการและความผูกพันของชุมชน

ชาวบ้านเตรียมฝ้ายล้างไว้สำหรับพิธีสืบชะตาบ้าน

กลุ่มหนุ่มสาว เตรียมแห่ไม้ค้ำไป
ทำพิธีที่วัดในวันสืบชะตาบ้าน
เพื่อค้ำไว้ ณ ต้นโพธิ์ ให้หมู่บ้าน
ร่มเย็นเป็นสุข

แม้ว่าหมู่บ้านจะมีการติดต่อกับหมู่บ้านอื่นๆ และกับเมืองมากขึ้นทุกที จนกระทั่งเส้นแบ่งเขตจางลงมากแล้ว แต่อีกด้านหนึ่ง ‘เขตบ้าน’ หรือความเป็น ‘บ้าน’ ยังคงแสดงตัวออกมาอย่างสม่ำเสมอ ผ่านเขตแดนที่เป็นนามธรรมมากขึ้น ความเป็นคนบ้านเดียวกัน อยู่หมวดบ้านเดียวกันที่สำคัญ แสดงออกที่การเป็นศรัทธาวัดเดียวกัน นับถือผีเจ้าบ้านเดียวกัน อยู่หมวดปอยเดียวกัน สังกัดกลุ่มสมาชิกศพเดียวกัน และสุดท้ายก็คือ ดูว่า เผ่าผีที่ไหนก็เป็นคนบ้านนั้น ดังมีสุภาษิตโบราณล้านนากล่าวว่า ‘อยู่บ้านใดหื้อเอาไฟบ้านนั้น’

(จ) ความแข็งแรงยั่งยืนของระบบหมวดบ้าน ร่วมกับ ระบบเครือญาติได้ทำให้ระบบหมวดขยายไปสู่การจัดตั้ง ‘หมวดเผ่าศพ’ ขึ้นในทุกหมู่บ้าน รวมทั้งกำหนดให้ทุกคน เป็นสมาชิกหมวดเผ่าศพด้วย

‘หมวดเผ่าศพ’ จัดขึ้นมาเพื่อรองรับภารกิจการจัดงานศพของครอบครัวผู้ตายในหมู่บ้าน เพราะว่างานศพ หมายถึง การต้อนรับสมาชิกทั้งหมู่บ้านที่มาช่วยงานศพ รวมทั้งเครือญาติว่านวงศ์ ซึ่งระบบเก่าผี และระบบหมวดบ้าน ได้ช่วยให้จำนวนญาติมิตรขยายออกไปหมู่บ้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก

หมวดเผ่าศพ ในแต่ละหมู่บ้าน มีจำนวนไม่เท่ากัน อาจจะประกอบด้วย 3-10 หมวด แต่ละหมวดผลัดกันรับผิดชอบ ช่วยงาน ทำอาหาร ต้อนรับแขกหรือ ช่วยอยู่เป็นเพื่อนญาติผู้ตาย ทุกคืนจนกว่างานเผ่าศพจะสิ้นสุดลง

ปัจจุบันนี้บางหมู่บ้านอาจจะไม่มีการแบ่งหมวดศพ แต่การรับผิดชอบงานศพร่วมกันก็ยังปฏิบัติอย่างเข้มแข็งสม่ำเสมอจนกลายเป็นสิ่งที่ต้องทำ กล่าวคือ ทุกครัวเรือนในหมู่บ้านต้องส่งสมาชิกของตนไปงานศพ 1 คน(1 แรงงาน) ช่วยเหลือการงานในพิธีศพ ตกกลางคืนก็จะมีคนไปอยู่เป็นเพื่อนเจ้าภาพ เป็นเช่นนี้จนกว่าจะถึงวันเผา

หมวดศพ เอื้อนเย็น กับ แรงงาน

เมื่อศพเผาเรียบร้อยแล้ว ตามประเพณียังมี ‘เอื้อนเย็น’ ต่อไปอีก 7 วัน ‘เอื้อนเย็น’ หมายถึง บ้านของผู้ตายซึ่งยังมีบรรยากาศแห่งความเศร้าโศกเยียบเย็นสะท้านใจอยู่ เพื่อนบ้านจึงพากันไปอยู่เป็นเพื่อนของญาติผู้ตายอีก 7 วัน หมู่บ้านส่วนใหญ่ต้อง จัดหมวดมาอยู่เฝ้าหมวดศพ หมู่บ้านลุ่มน้ำจะมีการจัดหมวดและบันทึกการอยู่เฝ้าหมวดศพ โดยมีผู้ถือบัญชีอยู่ สมาชิกหมวดศพจะมีรายชื่อบันทึกอยู่ในสมุดบัญชี เรียกว่า ‘เส้น’ หมวดศพ ในบางแห่งจัดทำเป็นบัตรประจำตัวสมาชิกหมวดศพแต่ละคน

‘แทนแอง’ หมวดเผ่าศพ (การเอาแรงในหมวดเผ่าศพ)

ในกรณีที่ผู้ซึ่งจะมาอยู่เฝ้าเอื้อนเย็นมีกิจธุระมาอยู่เฝ้าไม่ได้ ต้องจ้างเพื่อนบ้านคนอื่นให้มาอยู่เฝ้าแทน ส่วนมากคิดอัตราค่าจ้างคืนละ 50 บาท การแทนแอง นี้ก็เหมือนกันกับระบบการเอาแรงในงานการผลิต พิจารณาโดยผิวเผิน การแทนแองในงานศพ ดูเป็นสิ่งที่เกินจำเป็น แต่โดยระบบของหมวดศพ ซึ่งชาวบ้านเห็นพ้องกันว่า ระบบการแทนแองช่วยให้หมวดศพสืบทอดมาต่อเนื่องยาวนาน โดยไม่สะดุดหยุดลง

“ผมคิดว่าตัวเราอ่อนผ่นกันไปเรื่อย ๆ ว่างก็ไป ไม่ว่างก็แล้วไป แบบนี้ในที่สุดคนไม่ว่างก็มีเยอะแยะ บ้านเมืองก็มีคนดี คนไม่ดี เราต้องเอากฎเกณฑ์ เอาหลักไว้ก่อน ให้อึดถือกับหลักเอาไว้ ไม่ให้หนีออกห่างการบุญการกุศล ถ้าไม่ทำแบบนี้ หมวดศพก็เลิกล้มไปเสียนานแล้ว สุดท้ายคนตายก็จะว่าเหว่ แล้วถึงที่เราตายบ้างจะว่าเหว่ไหม ไม่มีใครมาหรือมาช่วยงานศพเราเลย เราตายแล้วใครจะมาช่วยเผา”

หมวดเฝ้าศพ ขยายไปสู่การจัดตั้งระบบสวัสดิการชีวิตของชุมชน โดยจัดระบบสมาชิกหมวดศพ ทุกครอบครัวจ่ายเงินค่าสมาชิกตามอัตราที่กำหนดให้แก่ครอบครัวผู้ตาย ส่วนเงินทำบุญให้ครอบครัวผู้ตายเป็นส่วนตัวนั้นแยกไปอีกของหนึ่ง ถือว่าเป็นเรื่องแยกต่างหากจาก ‘ค่าสมาชิก’ ครอบครัวผู้ตายจะได้รับเงินจากการเป็นสมาชิกหมวดศพทันทีที่เสียชีวิต และได้รับเงินทำบุญศพจากเพื่อนบ้านแยกต่างหากอีกรายการหนึ่ง

หมวดเฝ้าศพ

ขบวนแห่ศพนี้ถ่ายไว้เมื่อปี พ.ศ.2545 ขบวนแห่ศพยังคงไม่แตกต่างจากเดิมนัก ชาวบ้านลุ่มน้ำขานถือว่างานศพสำคัญมาก จึงมีหมวดเฝ้าศพ เพื่อให้แต่ละหมวดผลัดเวรกันคืนละหมวด บางบ้านหมวดหนึ่งไป 1 ศพ ในงานศพเป็นวันที่เกือบทุกคนหยุดงาน ทุกครอบครัวต้องส่งสมาชิกไปร่วมงานศพอย่างน้อย 1 คน ซึ่งถือเป็นประเพณีปฏิบัติสืบกันมา อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ชาวบ้านลุ่มน้ำขาน มักถูกหาว่าชอบขาดงาน ลางาน ทำให้การงาน หรือการรับจ้าง ทำได้ไม่สม่ำเสมอ

งานศพของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก 50 ปีที่แล้วเป็นอย่างไร ปัจจุบันก็เกือบเป็นอย่างนั้น เนื่องจากความเข้มแข็งของระบบเครือญาติ และคติความเชื่อเรื่องความสำคัญของการตายนั้นเอง พิธีกรรมในการจัดการเกี่ยวกับความตายของคนลุ่มน้ำขาน แสดงให้เห็นว่าพวกเขามีความแน่นแฟ้นภายในและมีความเชื่อเรื่องโลกหน้าอย่างเหนียวแน่น

หมวดเฝ้าศพ กลายเป็นที่มาของระบบเศรษฐกิจที่คำนวณชีวิตครอบครัวอย่างเข้มแข็ง ไม่มีกองทุนออมทรัพย์ใดในหมู่บ้านจะเข้มแข็งเท่ากับหมวดเฝ้าศพและสมาชิกศพอีกในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน

‘เส้น’ หมวดศพ

บัตรนี้เป็นบัตรของกลุ่มสมาชิกศพ พัฒนาการมาจากหมวดศพ
บางหมู่บ้านไม่มีบัตรใช้จดบัญชี
สมุดบันทึกจะลงรายการผู้ที่จ่ายเงินถูกต้อง
และลงรายการผู้ที่ค้างชำระ ซึ่งต้องนำมาชำระคราวต่อไป
รายชื่อทุกคนในบัญชีเรียกว่า ‘เส้น’

‘เส้น’

ของทำบุญศพ บ้านทุ่งเสี้ยว มาตาม ‘เส้น’
หมายถึงว่า มีเครือญาติมีพี่น้องร่วมเผ่าผัวอยู่ที่ไหน
ศรัทธาร่วมหัววัด อยู่ที่ไหน ‘ของ’ ก็มาจากนั้น

บางส่วนของบทสัมภาษณ์เรื่อง สมาชิกหมวดศพ

สัมภาษณ์ นายบุญธรรม ชะวิจิตร

หัวหน้ากลุ่มสมาชิกศพบ้านกวน อ.หางดง จ.เชียงใหม่

ถาม กลุ่มสมาชิกศพมีมานานหรือยัง มีทุกหมู่บ้านหรือเปล่า

ตอบ บ้านผมมีประมาณ 80-90 ปี หมู่บ้านทางเหนือส่วนมากก็มีกลุ่มสมาชิกศพ บางที่เรียกว่าหมวดศพ บางที่เรียกอย่างอื่น

ถาม ถ้ามีคนจะไม่เป็นสมาชิกได้ไหม

ตอบ ไม่มีใครคิดอย่างนี้ คนหลงคนหลายเป็นเข้าสมาชิก ทำไมเราจึงจะไม่เข้า มันเป็นการช่วยเหลือกัน สงเคราะห์กันเอง

ถาม สมาชิกต้องทำอะไร

ตอบ ต้องมาช่วยงานศพ และต้องจ่ายค่าสมาชิกศพ แต่ก่อนนี้ครอบครัวละ 3 บาท 5 บาท มาเรื่อยๆ จนปัจจุบันนี้ก็ครอบครัวละ 50 บาท ไม่ว่าใครตายในครอบครัว ก็จะได้เงินสมาชิกนี้เป็นการช่วยเหลือ

(มีเสียงอธิบายเพิ่มเติมจากผู้อยู่ในวงสนทนา)

บ้านผมอยู่อำเภอสารภี ต.ดอนแก้ว เข้ากลุ่มสมาชิกหมวดหมู่บ้าน ต้องเสีย 50 บาทเหมือนกัน แต่บ้านสันตันกอนั้นต้องเอาข้าว 1 ลิตร ฟืน 5 ดุ้น ทุกคน ใครไม่เอามาไม่ได้ มี ‘เส้น’ จดไว้

ถาม คนในครอบครัวอายุเท่าไรขึ้นไปจึงจะได้สวัสดิการนี้

ตอบ แต่ก่อน 5 ขวบขึ้นไป เดี่ยวนี้ 3 ขวบตายก็ยังมี เราเลยตกลงกันเปลี่ยนมาเป็น 3 ขวบก็เข้าสมาชิกได้เลย

ถาม หมวดศพอยู่มานานไม่เห็นมีล้มเลย โกงกันก็ไม่ค่อยได้ยิน แต่ทำไมกลุ่มอื่นๆ ที่รัฐบาลสนับสนุนให้ตั้งไม่ค่อยแข็งแรง แล้วก็ล้มไปเยอะ

ตอบ สมาชิกศพเป็นของหมู่เขาเอง เขาคิดกันแล้วตั้งมา มีกรรมการบริหาร ไม่ได้ทำเหยาๆ แหยะๆ ตัวหัวหน้าี่สำคัญที่สุด ก็เฟ้นแล้วเฟ้นอีก เอาคนที่ไว้วางใจได้ คนดีที่สุดมาเป็น

ถาม แล้วทำไมกลุ่มอื่นๆ ก็มีประโยชน์กับหมู่บ้านของเรา เราไม่ทำอย่างเดียวกัน เห็นตั้งกลุ่มแล้วล้มไปก็มีมาก

ตอบ กลุ่มอื่นๆ มาตั้งบางที่เรายังไม่รู้เรื่อง บางที่คนตั้งก็เจตนาให้เราไม่รู้เรื่อง บางที่ก็ดูมันมีเยอะแยะไปหมด เงินไม่เข้าใครออกใคร คนจ้องจะเอามันก็มี คนซื่อจริงๆ เขาก็ไม่อยากจะยุ่ง

ถาม ไม่คิดว่ากลุ่มอื่นๆ ก็อาจจะดีต่อหมู่บ้านบ้างหรือ แล้วเข้าไปช่วยกัน

ตอบ ดีก็ยังมี ไม่ดีก็ยังมี แล้วแต่คนคิดคิดกันมา แต่มันของใหม่ แล้วก็บางที่ต้องกู้ ต้องยืม เสียหายเราต้องมาชดใช้ กลุ่มจะเป็นอย่างไรก็ยังไม่รู้ คนนี้ว่าอย่างนี้

คนนั้นว่าอย่างนั้น ไม่เหมือนหมวดสมาชิกศัพ ใครก็เห็นด้วยทั้งนั้น

ถาม ถ้ามีคนใหม่ ครอบครัวใหม่ย้ายมาจากที่อื่น เขาจะมีสิทธิเข้าสมาชิกกับเราไหม

ตอบ มีทุกครอบครัว ใครเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านเป็นสมาชิกได้เลย ต่างบ้านก็เป็นสมาชิกได้ เสียค่าสมาชิกศพละ 50%

ถาม บางครอบครัวเป็นสมาชิกมา 70-80 ปีแล้ว จ่ายค่าสมาชิกมาทุกศพนับได้ เป็นร้อยเป็นพัน ครอบครัวใหม่มาเป็นสมาชิกอาจจะแค่ 2 ปี 3 ปี ตายลง ก็ได้สวัสดิการเยอะทันทีหรือ ชาวบ้านคิดว่าเป็นการเสียเปรียบไหม

ตอบ ไม่มีคนคิดแบบนั้น ไม่ใช่เป็นการลงทุน เป็นการช่วยเหลือครอบครัวผู้ตายไป ได้รับบุญได้กุศล ได้ช่วยกันไป

ถาม แต่จริง ๆ แล้ว ในแง่ของตัวเลข ครอบครัวใหม่ได้เปรียบใช้ไหม

ตอบ คิดอย่างนั้นมันไม่ถูก ชาวบ้านไม่คิดแบบนี้ การสงเคราะห์เป็นการทำบุญ ไม่คิดตัวเลข

ถาม แต่นี้เป็นกลุ่ม เป็นหมวด มีสมาชิก มีระเบียบ

ตอบ เราจัดระเบียบเพื่อให้มันเรียบร้อย ไว้ใจได้ ให้มันยืนยาวไปวันหน้า ไม่ใช่จัดเพื่อเอาได้เอาเสียกัน ปัจจุบันนี้บางหมู่บ้านกำหนดให้สมาชิกใหม่ซื้อสิทธิเข้ามาเป็นสมาชิกศพล 1,000 บาท อย่างบ้านกวนเป็นต้น ไม่ใช่เพราะเรื่องเสียเปรียบ แต่เพราะว่าป้องกันสมาชิกประเภทย้ายมาอยู่แป๊บ ๆ แล้วย้ายออกไป ประเภทหัวหมอ ย้ายเข้ามากระชั้นหันทีก็อาจจะมึ เราต้องป้องกันไว้ก่อน คนใหม่ต้องให้แน่ใจว่าจะมาอยู่ในหมู่บ้านแล้วค่อยมาเข้าสมาชิก

ถาม จำนวนเงินที่ครอบครัวผู้ตายจะได้รับ คือ จำนวนเงินที่เขาจ่ายไปทุกปีสะสมกัน ใช้ไหม คือเป็นคล้ายกับเงินฝากสะสมรวมกันหลายสิบปี ถึงเวลาเราตาย ครอบครัวเราก็จะได้เงินก้อนนี้

ตอบ ไม่ใช่ เงินสมาชิกศพลไม่ใช่เงินสะสม ทุกคนจ่ายเงินเหมือนกับเป็นการทำบุญศพละ 100 บาท 200 บาทก็ว่าไป ที่เราจ่ายไปแล้วก็จ่ายไปแล้ว ถึงเวลาเราตายลง ชาวบ้านก็พากันมาจ่ายค่าสมาชิกให้เราเท่านั้น ไม่ใช่เอาของเดิมมาบวกสะสมกัน

ถาม ถ้าอย่างนั้น ก็คงหมายความว่า มีความเสี่ยง เพราะเงินสมาชิกคือเงินที่คนอื่นคล้าย ๆ กับสัญญาว่า จะมาทำบุญให้เราตอนเราตายลง ไม่ใช่ข้อตกลงว่าเราจะได้เงินที่เราจ่ายไปคืนมา

ตอบ ค่าสมาชิกเป็นการทำบุญ ไม่ใช่การสะสมเงินฝาก เราจัดระเบียบสมาชิก เพื่อให้ทุกคนตกลงเป็นสัญญาว่าจะช่วยกันเมื่อตายไป เป็นการสงเคราะห์ ไม่ใช่ทำเพื่อฝากเงิน เป็นการบังคับคล้าย ๆ ว่าคนต้องช่วยเหลือ ไม่ทอดทิ้งกันต่างหาก

ระบบหมวดบ้านกับการเปลี่ยนแปลง

1. ระบบหมวดสะท้อนแรงเกาะแน่นภายในสังคมที่ระบบเครือญาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังบงการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอยู่มาก

ระบบหมวดบ้านจึงมีแนวโน้มกีดกันระบบอื่นที่ทำทลายความมั่นคงของระบบเดิม สังคมเสรีนิยมแบบใหม่อาจจะมองเห็นว่าระบบหมวดมีข้อจำกัด คับแคบและปิดเกินไป แต่ผู้นำหมู่บ้านมักมีความเห็นว่ระบบใหม่ ทำให้ชาวบ้านแตกแยกกัน แ่งแย้งชิงดีชิงเด่นกัน

การกีดกันของหมู่บ้าน สะท้อนให้เห็นได้จากการที่มีหมู่บ้านจัดสรรมาตั้งอยู่ ณ ใจกลางหมู่บ้าน หมู่บ้านจัดสรรไม่สามารถจะมี ‘พื้นที่’ อยู่ในระบบหมวดบ้าน อย่างน้อยที่สุดหมู่บ้านจัดสรรก็เป็นผู้มา ‘จากที่อื่น’ และมาจากวัฒนธรรมเมือง คุณลักษณะมีฐานะเหนือกว่าหมู่บ้านอยู่กลาย ๆ เพราะหมู่บ้านเป็นผืนนาที่ถูก ‘ซื้อ’ โดยหมู่บ้านจัดสรร หมู่บ้านจัดสรรจัดเป็นผู้รุกรานและคุกคามความมั่นคงของระบบหมวด ไม่เข้าเป็นส่วนหนึ่งของหมวด และต่างคนต่างอยู่

“เราต่างคนต่างอยู่ครับ ถึงเวลาผมก็ไปเก็บค่าน้ำค่าไฟค่าบริการหมู่บ้านเรา ที่เหลือก็ไม่เกี่ยวกับซักอย่าง งานการของหมู่บ้าน เราก็ไม่เชิญเขา เขาก็ไม่เกี่ยวกับเรา เขาจะมานับถือประเพณี นับถือผี นับถือศาลเสื่อบ้านของเรามันเป็นไปได้

บางคนที่เขามาซื้อที่ดินปลูกบ้านกับเรานั้น เขาดีเขาก็มาพูดจาซักถาม มีน้ำจิตน้ำใจหากัน ฝรั่งบางคนมาซื้อที่ดินยังมาช่วยสอนหนังสือนักเรียนไทย เราก็มั้รังเกียจเขา แต่เขาก็มาเข้าหมวดเข้าหมู่ของเราไม่ได้นั่นแหละ เพราะหมวดนี้มันเรื่องของพี่น้องของหมู่เฮา เขาไม่ใช่หมู่เฮา รู้จักกันแต่คนละหมู่”

(แก่ฝ่ายทำบ่อเย็น : พูดถึงหมู่บ้านจัดสรรที่เข้ามาตั้งอยู่ใจกลางหมู่บ้าน)

ระบบหมวด เผลอกับการเปลี่ยนแปลงมาแล้วหลายครั้ง ดังเช่น การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ในหมู่บ้านนั้น ทำให้ชาวบ้านหัวน้ไหว ด้วยเหตุว่าเกรงจะเกิดแบ่งพวกแบ่งหมู่ขึ้นในหมู่บ้าน ดังนั้นชาวนาผู้เปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา มักจะต้องเผชิญแรงต่อต้านจากชุมชนในระยะแรก สำระสำคัญนั้นคุณลักษณะว่าจะเป็นการต่อต้านศาสนา แต่เนื้อในนั้นเป็นการกีดกันคน ‘ต่างพวก’ ด้วยเหตุว่า ระบบหมวด ต้องการให้สมาชิกเข้าทำกิจกรรมต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ซึ่งแน่นอนว่า ชาวคริสต์อาจไม่สามารถเข้าร่วมงานของหมวดได้ เช่นงานทำความสะอาดป่าช้า งานบุญปีใหม่ งานประเพณีที่ต้องไหว้กราบพระสงฆ์ งานล้างขามในงานศพ งานวันสงกรานต์ ซึ่งล้วนแต่ เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเกือบทั้งสิ้น เมื่อสมาชิกไปเสียแล้วจะเป็น ‘หมู่เฮา’ ได้อย่างไร

โบสถ์คริสต์ในหมู่บ้าน : ปีกคริสเตียน

ป๊อคริสเตียน บ้านป่าจี้

ประเสริฐ มุลทรัพย์ ศิษยาภิบาลประจำโบสถ์คริสต์บ้านป่าจี้ กลุ่มน้ำขาน กล่าวว่า การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในหมู่บ้านก็ไม่ใช่เรื่องง่าย เขาค่อยๆ เรียนรู้ว่า จะต้องจัดการความสัมพันธ์อย่างไร เมื่อมีชาวบ้านบางคนจะแยกออกมาจากกลุ่มและหมู่ที่เคยสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นด้วยประเพณี พิธีกรรม และหมวดหมู่ที่จัดไว้ล่วงหน้ามาแล้ว

ชาวนาผู้หนึ่งได้เล่าถึงความเจ็บปวดของเขา จากการเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์เมื่อ 20 ปีก่อน เขากล่าวว่า “ผมถูกกลั่นแกล้ง เสียชื่อเสียง เยาะเย้ย ชาวบ้านไม่พูดกับผม บางคนเฝ้าจ้องหน้าผมข้างหลังคาบ้าน มีกระตังยุงบินขู่ เเคราะห์ดีที่กระสุนไม่ถูกผม ในที่สุดผมต้องย้าย ยายบ้าน แล้วย้ายมาอยู่บ้านป่าจี้ และสังกัดป๊อ (หมวด) คริสต์ทุกคนในหมวดนี้ถือศาสนาคริสต์”

ประเสริฐ มุลทรัพย์ กล่าวว่า ปัจจุบันนี้การกีดกันรุนแรงจากชุมชนเช่นแต่ก่อนไม่มีอีกแล้ว เพราะทั้งสองฝ่ายคือ หมู่บ้าน ชุมชน และฝ่ายคริสต์ ต่างก็เรียนรู้วิธีการที่จะอยู่ร่วมกัน สิ่งสำคัญก็คือ จะต้องรักษาความร่วมมือกัน ช่วยเหลือกันระหว่างชาวบ้านเอาไว้ ไม่แบ่งหมู่แยกพวกกันในการงานของชุมชน

“การทำกิจการร่วมกับหมู่บ้านไม่ลำบากเราจะแยกกันเฉพาะเรื่องกิจกรรมศาสนา แต่ทางสังคมเราช่วยกันทั้งหมด รวมตัวกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บางครั้งทางพี่น้องทางพุทธมักมีงานศาสนาทางเราก็ตไปช่วย ถ้าทางเรามีทางโน้นก็มาช่วยเหมือนกัน เราไม่ขัดแย้งกันเรื่องของหมู่บ้าน หมวดบ้านเรานี้เข้มแข็ง ชาวบ้านเองเคารพประเพณี พอเกี่ยวข้าวเสร็จปกติชาวบ้านจะเอาข้าวไปลานวัด เรียกว่า ‘ตานข้าวใหม่’ ปรากฏว่า ชาวบ้านที่เป็นคริสต์ชนข้าวมากองไว้ที่โบสถ์นี่เป็นก่ายเป็นกอง เราก็ตไปทำบุญ”

(ประเสริฐ มุลทรัพย์ ครูสอนศาสนาคริสต์กลุ่มน้ำขาน)

ฝ่ายพ่อหลวง หรือผู้ใหญ่บ้านป่าจี้ ผู้นำของหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ตั้งของโบสถ์คริสต์นั้น อธิบายการจัดการปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างชาวคริสต์ กับชาวบ้านที่เหลือซึ่งเป็นพุทธ โดยสะท้อนให้เห็นความเป็นหมวดหมู่ของชุมชนหมู่บ้าน ดังนี้

“ศาสนาคริสต์เผยแพร่เข้ามาในหมู่บ้านเราไม่นานประมาณสัก 50 ปีมานี้ ตอนนั้นผมยังเป็นเด็ก ศาสนาคริสต์เขาให้ความช่วยเหลือแก่คนจน มีคนมาชวนผมไปเข้าคริสต์เหมือนกัน เขابอกว่าอย่างน้อย เวลาเจ็บป่วย ก็มีคนดูแล บางคนเขาไปเข้าคริสต์ก็มีบ้าง ผมเองไม่เอาเพราะอยากจะนับถือพุทธต่อไป พวกที่เขาเข้าคริสต์รวมสัก 20 กว่าครอบครัว เขาก็ได้สร้างวัดโบสถ์ขึ้นมา ก็มีปัญหาเรื่องการเผาศพกับเรื่องเข้าหมวด เรื่องเผาศพชาวบ้าน ไม่ยอมให้มาฝังป่าช้าของเรา มีการประท้วงคือ การที่ฝังจะก่อปัญหา น้ำท่วมป่าช้า ที่น้ำกลั้วก็โรคเอดส์ โรคอื่นๆ ก็มี คิดไปคิดมามันอันตรายต่อหมู่บ้าน เราเลยแบ่งล๊อคให้ว่าให้ฝังตรงนั้นๆ ให้เขาฝังตรงทางป่าช้าอย่าให้เห็นเวลาผ่าน ชาวบ้านกลัว ตอนแรกคริสต์จะขอหล่อซีเมนต์ แต่ผม

ไม่ให้เพราะในอนาคตไม่มีที่ฝังจะลำบาก ทางฝ่ายคริสต์เขามาขอว่า หมู่บ้านเราจะแบ่งป่าช้า เป็นคริสต์เผาหนึ่ง พุทธเผาหนึ่ง ผมไม่ให้แบ่ง ถ้าแบ่งคนจะไม่ถูกกัน **เผาผีคนละป่าช้ามันเป็นไปได้** ใจของผมแล้วไม่อยากให้ฝังเลยอยากให้เผา แต่ผมต้องอ้อมอ้อม ผมเป็นผู้นำชาวบ้าน ผมอยากให้เผาเหมือนกันหมด ดูอย่างพวกลัเว่ แต่ก่อนลัเว่ก็ฝัง อยู่กันนานไปเขาก็เปลี่ยน ยอมเปลี่ยนมาเผาหมดแล้ว ถ้าฝังมันก็ขัด เวลาตาย คริสต์เขาไม่สูตรไม่ถอนนากลับ ผมบอกชาวบ้าน เวลาตายแล้วไม่ว่าคริสต์ว่าพุทธ ให้เอาพระมาสูตรมาถอนเสีย เรื่องเข้าหมวดนี้ก็เหมือนกันคือทุกคนต้องเข้าสมาชิกหมวด เราอยากให้มันสะดวกก็อยากให้ตั้งหมวดขึ้นมาใหม่หมวดหนึ่งคือเรียกว่า **‘ป๊อคริสเตียน’** สำหรับเรื่องในหมู่บ้านนั้น ก็ยึดหลักว่า ไม่ว่าคริสต์ว่าพุทธ งานของหมวดของส่วนรวมต้องช่วยกันทำ พออยู่กันมานานๆ เข้า ก็เลยกลายเป็นช่วยกันมาทุกอย่าง อย่างงานแต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่ งานศพ งานปอย งานทำความสะอาดถนนหนทางในหมู่บ้าน ทุกคนต้องมาช่วยกันทั้งนั้น แยะหน่อยคือเวลาตาย ชาวบ้านเขาไม่ค่อยมีคนอยากไปลากศพ ผมก็ขอร้องชาวบ้านว่าให้ไปลากศพช่วยกัน”

(พ่อหลวงบ้านป่าจี้ พูดถึงการปรับตัวของหมู่บ้าน)

กรณีตัวอย่างของศาสนาคริสต์ในหมู่บ้านกิติ กรณีหมู่บ้านจัดสรรในหมู่บ้านกิติ ได้ชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านลุ่มน้ำขานมีองค์กรจัดตั้งพื้นฐานเข้มแข็ง แม้ว่าจะมีลักษณะกีดกันระบบอื่น แต่มองถึงความเข้มแข็งเกาะยึดภายในในแง่องค์กรแล้ว ทำให้เห็นว่า เป็นปัจจัยสำคัญที่จะต่อต้านการทำลายพลังของหมู่บ้านได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งเป็นเงื่อนไขทำให้องค์กรการผลิตต่างๆ เข้มแข็งแปรตามคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในหมู่บ้าน

กล่าวในอีกแง่หนึ่ง การที่ระบบหมวดกีดกันหมู่พวกอื่นนี้เอง กลับกลายเป็นจุดรอยต่อที่อ่อนแอที่สุดเมื่อหมู่บ้านต้องเปลี่ยนแปลงตามสังคมเข้าสู่ระบบทุน หมู่บ้านได้สูญเสียพื้นที่ทางสังคมให้แก่กลุ่มบ้านจัดสรรอย่างรวดเร็ว เพราะธุรกิจบ้านจัดสรรเข้ามากวาดซื้อที่ดินจำนวนมากในคราวเดียว และมีผู้คนจำนวนมากนับร้อยนับพันเข้ามาครอบครองพื้นที่ที่เคยจัดการโดยระบบหมวดหมู่ ชาวบ้านไม่มีประสบการณ์ และไม่เคยมีความเข้าใจในการอยู่ร่วมกับชุมชนจากวัฒนธรรมเมือง การจัดการระบบหมวดหมู่ ซึ่งเน้นความสามัคคี ความสมัครใจ และระบบเครือญาติ สวนทางกับวิถีคิดของคนในเมือง ซึ่งต่างคนต่างอยู่และไม่นับเครือญาติว่าเป็นพลังพื้นฐานที่สำคัญของชุมชน ปัญหาของหมู่บ้านในเขตอำเภอหางดงซึ่งติดต่อกับเมือง จึงรุนแรงมากขึ้นเรื่อยๆ จากปรากฏการณ์นี้

จุดอ่อนของระบบหมวดอยู่ที่ ระบบหมวดกำลังสูญเสียสมาชิกรุ่นเยาวชนออกจากหมวดทีละน้อย ด้วยเหตุที่หันเหเข้าสู่ระบบการศึกษา และไม่อยู่ในสังคมหมู่บ้าน กลับมองเห็นตนเองเป็นสมาชิกของสังคมเมือง ขององค์กรใหม่ๆ ในเมืองใหญ่ ระบบหมวดกำลังเผชิญกับการขาดแคลนกำลังคน เช่นเดียวกับระบบเหมืองฝาย เพราะสมาชิกของชุมชนต้องใช้เวลาไปในการผลิตของตัวเองมากขึ้นทุกที เมื่อสังคมกำลังเผชิญหน้ากับเศรษฐกิจเงินตราในระบบเมือง

2. ระบบหมวดจัดการตนเองและชุมชน แต่ระบบของรัฐปกครองชุมชน

การปกครองแบบใหม่นำคำใหม่มาหลายคำ ล่าสุดคือคำว่า ‘องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)’ ชาวบ้านซึ่งกำลังช่วงชิงการนำกัน อาจจะถือเอา อบต. เป็นเครื่องมือใหม่ในการช่วงชิงบทบาทนำไปไว้ในกลุ่มตน ชาวบ้านนิยมชมชอบว่า อบต. เป็นสิ่งที่ดี ส่วนฝ่ายที่กำลังจะสูญเสียฐานะการนำก็มักต่อต้าน อบต. แต่มองตรงจุดยืนชาวบ้าน พวกเขาเห็นว่า อบต. เป็นเพียงหน่วยงานใหม่ที่มีหน้าที่ติดต่อกับรัฐ มีหน้าที่จัดสรรงบประมาณ รวบรวมข้อมูลตัวเลขต่างๆ ที่รัฐต้องการรู้ และสุดท้ายมี อบต. ไว้เพื่อต่อรองกับตำบลอื่นๆ หน่วยอื่น ที่ชาวบ้านไม่อาจเจรจาในนามตนเองหรือในนามหมวดบ้านอย่างเดิมได้

กล่าวในแง่นี้ องค์การท้องถิ่นใหม่ จึงมีขึ้นและวางตัวอยู่ข้างบนโครงสร้างหมู่บ้านที่มีอยู่ก่อน แต่ไม่มีรากเหง้าไม่มีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงทางวัฒนธรรม ที่จะทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่ามันมีหน้าที่ที่มีความรับผิดชอบต่อองค์กรเหล่านั้น องค์การต่างๆ เหล่านี้ไม่รับรู้ฐานะการมีอยู่ของหมวดหมู่ต่างๆ ที่หมู่บ้านตั้งขึ้นสืบเนื่องมาแต่โบราณ กฎหมายไม่รับรองอำนาจหน้าที่ฐานะขององค์กรจัดตั้งชุมชนใดๆ ที่มีมาก่อนหน้าจะมี อบต. แต่ อบต. มาจากภายนอก แปลกปลอมและเป็นตัวแทนของรัฐไม่ใช่ตัวแทนของหมู่บ้าน แม้ว่าชาวบ้านจะเป็นผู้เลือกตั้ง อบต. ขึ้นมาเอง แต่สิทธิ์เลือกตั้งก็ไม่ใช่สิทธิ์ปกครองและจัดการตนเอง สิทธิ์และหน้าที่ปกครองตนเองนั้นชาวบ้านได้ใช้แล้วและมีอยู่แล้ว โดยองค์กรจัดตั้งระดับหมวดที่สร้างขึ้น ดังนั้นชาวบ้านจึงมักจะมองไม่เห็นว่าเป็น สิทธิ์เลือกตั้งที่ตนไปใช้เกี่ยวข้องอะไรกับความยั่งยืนของหมู่บ้านภายใต้การแทรกแซง ครอบงำของอำนาจรัฐ มีผลสะท้อนต่อผลผลิต เศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้าน เพราะอำนาจรัฐกำลังทำลายการยืนอยู่บนขาของตัวเองที่ชาวบ้านสั่งสมมาหลายร้อยปี องค์การจัดตั้งที่รัฐจัดตั้งเข้ามาใหม่นั้นแหละที่จำกัดบทบาทของระบบชุมชนเดิม ควบคุมและขีดเส้นในนามของกฎหมาย ไม่อนุญาตให้องค์กรจัดตั้งของชาวบ้านขยายตัว และเติบโตขึ้นเป็นแรงผลักดันในพลวัติและสร้างตนเองอยู่บนดุลยภาพใหม่

“ปัจจุบันนี้บ้านเราด้านความร่วมมือร่วมใจกันอย่างน้อยก็ต่ำกว่าแต่ก่อนมา จากการพัฒนาหมู่บ้านก็รู้ เพราะอะไรก็เพราะว่ารัฐนั้นแหละ เอาสื่อต่างประเทศเข้ามาเยอะ การปกครองก็ใช้ของต่างประเทศ เลยทำให้คนดูถูกหมวดบ้านหมวดอะไร ดูถูกการพัฒนาหมู่บ้านของตนเอง บางคนว่าอันนี้เป็นความรับผิดชอบของ อบต. อันนี้เป็นหน้าที่ของรัฐบาล อันนั้นของ อบจ. ดังนั้นมันจึงตามสบาย คือคนสบายขึ้น แต่หมู่บ้านแยลง โดยเฉพาะเด็กวัยรุ่นส่วนมากไม่เอาเลย วันอะไรวัยรุ่นไม่เอาทั้งนั้น วัฒนธรรมทางตะวันตกเข้ามาครอบงำ ไม่รู้จักวันทำบุญ งานการของชาวบ้าน หันไปหาวัฒนธรรมตะวันตก หยุดวันอาทิตย์แบบฝรั่งเขา สมัยก่อนคนไปวัดช่วยงานของหมู่บ้านเยอะ ปัจจุบันนี้น้อยลง มีแต่ผู้ใหญ่ คนเฒ่า คนแก่ หนุ่มๆ สาวๆ ไม่สนใจ เรามีการเรียกปรับเวลาคนไม่มาทำงานให้หมวด บางคนไม่มา ปรับก็ยอมให้ปรับ บางคนยอมเอาเงินมาจ่ายแทนมาเป็นค่าปรับแต่ตัวเขาไม่มา อันนี้ไม่ดี จะเอาเงินมาแทนทุกอย่าง รัฐควรต้องเลิกการปกครองแบบตะวันตก ลอกเอาของเขามา เป็นรัฐเป็น อบต. มันห่างไกลกับของบ้านเรามากนัก”

(ก้านันสมบุญ ธรรมวัง หมู่ 9 ต. อุทว่า)

3. ระบบหัววัด และหมวดวัด

ก. ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธาวัด’ : องค์การจัดตั้งทางศาสนาของชาวนา

หมู่บ้านย่อมมีวัดอยู่ในหมู่บ้านของตนอย่างน้อยก็ 1 วัดต่อ 2 หมู่บ้าน ดังนั้นใน
ลุ่มน้ำขานมีวัดจำนวน 93 วัด ต่อ 114 หมู่บ้าน

วัดหน้าหมู่บ้าน

วัดทุ่งต้อมไม่ใช่วัดของหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง
แต่เป็น ‘วัดหน้าหมู่บ้าน’ ของลุ่มน้ำขานที่สำคัญวัดหนึ่ง
ตัววัดเองไม่มีศรัทธาวัดตามกฎหมายของวัดหน้าหมู่บ้าน
แต่ชาวบ้านจากหมู่บ้านหลายหมู่บ้านจะพากันมาวัดนี้
ในเทศกาลสำคัญและในวันสำคัญทางศาสนา
เพราะเป็นวัดหน้าหมู่บ้าน

ชาวบ้านทุกหมู่บ้าน ผูกพันกับวัดของตน เพราะทั้งบรรพบุรุษและตนเองก็มีส่วนใน
การบูรณะปฏิสังขรณ์สืบมา ชาวบ้านในหมู่บ้านหนึ่งๆ เป็น ‘ศรัทธาวัด’ ในหมู่บ้าน ปกติจะ
ไม่มีการเดินทางไปทำบุญในวัดอื่น ขณะที่ชาวบ้านก็มีงานไร่นาบ้านเรือนต้องดูแล จึงเป็นได้ว่า
ในที่สุด ชาวบ้านจะรองรับการงานประเพณีต่างๆ ไม่ได้ สิ่งที่ประกันความสัมพันธ์ระหว่าง
คนกับวัดคือระบบ ‘หมวดวัด’ กล่าวคือ ลูกหลานหลายครอบครัวรวมกันเข้าเป็น 1 หมวด
เพื่อรับผิดชอบดูแลและเอาข้าวไปถวายพระทุกวัน หมวดนี้ครั้งหนึ่งเรียกว่า ‘หมวดส่งข้าว’ หมวด
วัดยังมีหน้าที่การศาสนา และงานอื่นๆ ที่หมู่บ้านมอบหมายเกี่ยวกับประโยชน์และวัฒนธรรม
ที่เกี่ยวกับพุทธ เช่น หมวดวัดจะเป็นผู้จัดการเก็บเงินจากบุญ ‘ปอยหลวง’ ซึ่งเป็นบุญประเพณี
ใหญ่ของชาวบ้านที่จัดเป็นครั้งคราว เป็นการทำบุญร่วมกับหัววัดอื่นๆ ในแต่ละปีในหมู่บ้าน
หนึ่งๆ อาจมีหมวดหลายหมวด ตามขนาดของหมู่บ้าน กล่าวโดยสรุป ‘หมวดวัด’ และ ‘ศรัทธา
วัด’ เป็นองค์การจัดตั้งทางสังคมของชาวนา

ชาวบ้านทั้งหมดนี้เป็นศรัทธาวัดอุเม็ง
ส่วนมากเป็นพี่น้องกัน

“วัดบ้านหนองปันเงินนี้หมู่คนเฒ่าคนแก่ที่เป็นเจ้าเหล่า ได้ช่วยกันคิดศรัทธาขึ้นมา ต่อมาไม่นานคู้มี (พระมี-นามสมมติ) คนบ้านอื่นมาอยู่บ้านนี้ คิดสร้างวัดมา บริเวณวัดร้างเดิม วัดนี้เลยตั้งชื่อว่า วัดหนองสะลาบ ตามชื่อเดิม คู้มีนี้ไม่กินหัว วัดกับใคร ชาวบ้านเราไม่ชอบ เลยไม่ยอมให้พระอยู่ ไ่หนีไปแล้ว พระไม่กินหัววัด ก็คือ บ้านอื่นวัดอื่นเขากินเขาตานที่ไหน หัววัดมีอยู่ที่ไหน คู้มีก็ไม่ยอมไป เหมือน พระขาวปีก็ คือ ไม่กินหัววัด คนไปตานเขาอยากไป แต่คู้มีไม่ไปหาวัดไหนเลย ไม่ไป สานสัมพันธ์กับวัดใด อยู่ทีเดียว พระไม่กินหัววัด ศรัทธาก็ไม่อยู่ วัดก็ร้างไปอีก ต่อมาพระครูมาอยู่ ท่านก็ชักเอาคู้มีมาอยู่ วัดเราจึงค่อยคืบมาจนถึงปัจจุบัน”

(แม่อยู่หมอก หมูคำ หมู่ 13 ต. ยู่หวา)

ข. หัววัด และ ‘เส้น’ หัววัด

ในระดับถัดไปจาก ‘วัด:หมวดวัด:ศรัทธาวัด’ แล้ว แต่ละหมวดวัดยึดโยงผูกพันกับ ชุมชนวัดอื่นๆ ในลุ่มน้ำเดียวกัน ผ่านระบบที่เรียกว่า ‘หัววัด’ นั่นคือ แม้ว่าจะเป็น ‘ศรัทธา’ คนละวัด อยู่คนละหมู่บ้าน แต่จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับ ‘ศรัทธาวัด’ ต่างหมู่บ้าน คือมา ‘กินหัววัด’ เดียวกันได้ โดยผ่านประเพณีหัววัด เรียกว่า ‘หัววัดเติงกัน’ (หัววัดถึงกัน)

จารีตหัววัด เป็นจารีตของสงฆ์ที่มีเครือข่ายที่ผ่าน ‘ระบบหมวดอุโบสถ’ หมวดอุโบสถ นั้น หมายถึงกลุ่มพระสงฆ์ที่ลงอุโบสถร่วมกันทุกวันพระ 15 ค่ำ ในเอกสารปั๊บสาของวัดเจดีย์ หลวง บันทึกเมื่อ พ.ศ.2411 แจ้งจำนวนหมวดอุโบสถทั่วเมืองเชียงใหม่กว่า 20 อุโบสถ มี พระสงฆ์ มาร่วมอุโบสถหลายร้อยรูป

ลุ่มน้ำขานปัจจุบันยังคงมีและใช้ หมวดอุโบสถ อยู่เช่นเดียวกับที่เคยใช้มาแล้วเกือบ พันปี ‘หัวหมวดอุโบสถ’ เป็นวัดประธาน ของวัดที่เป็น ‘ลูกหมวด’ วัดที่เป็นหัวหมวดต้องมี พระที่อาวุโส มีความรู้ดี และต้องมีโบสถ์เพื่อทำสังฆกรรม ตัวอย่างเช่น ต.ยู่หวา อ.สันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน มีหมวดอุโบสถ 3 หมวด คือ กิ่งแลหลวง ร้องสร้าง ศรีเกิด วัดศรีเกิดซึ่งเป็น หัวหมวดอุโบสถ มีลูกหมวดคือ วัดตันโซก วัดอุเม็ง วัดหนองปิ้ง วัดหนองปันเงิน วัดลูก หมวดต้องมาร่วมทำสังฆกรรมกับหัวหมวดทุกวันเดือนเป็งและวันเดือนดับ โครงสร้างแห่ง ความสัมพันธ์เช่นนี้ เป็นที่มาของ ‘ระบบหัววัด’ เพราะหัวหมวดอุโบสถเป็นประธานทำการบวช ให้พระภิกษุของวัดลูกหมวด ทำให้เกิดเครือข่ายโยงใยกันกลายเป็นระบบหัววัดในที่สุด

จารีตการเป็น ‘หัววัด’ เดียวกันคือความสัมพันธ์ด้านคารวะธรรมต่อกันของสงฆ์ ซึ่ง ได้สืบต่อมาถึง ‘ศรัทธา’ ชาวบ้าน เมื่อวัดใดมีงานบุญสำคัญ วัดนั้นจะส่งพระสงฆ์ในวัด 1 รูป ชมราวสหมวดหนึ่ง หรือตามจำนวนที่ตกลงกัน เดินทางไปแจ้งข่าวให้หัววัดทั้ง 93 วัดใน 147 หมู่บ้านทราบ โดยมอบหมายกระจายกันไป ผู้ไปนิมนต์จะนำใบฎีกาพร้อมกับกรวยดอกไม้ 1 กรวย ไปนิมนต์หัววัดมาร่วมทำบุญ เรียกว่า ‘หัววัดเติงกัน’

‘หวัวัด’ หรือ ‘เส้น’ (ความสัมพันธ์ที่ชาวบ้านเชื่อมโยงถึงกัน)นี้ มีรากฐานมาช้านาน ในประวัติศาสตร์ของล้านนาเอง พงศาวดารเมืองน่านปรากฏข้อความอธิบายความสัมพันธ์ เรื่องนี้ไว้เมื่อเกือบ 200 ปีที่แล้วว่า

“จุลศักราช 1170 (พ.ศ. 2351) ...ครั้นว่าท่าน (เจ้าอัครวรปัญญา/เจ้าเมืองน่าน) เสด็จขึ้นมาสอดเมืองแล้ว ท่านจึงจักเชิญปกเดิ่นยังเจ้านายขัตติยวงษาขุนแสนขุนหมื่นรัฐประชาไพโรไททั้งหลายมวล หนภายในภายนอกทั้งมวลในจังหวัดนครเมืองน่านทุกแห่ง หื้อตกแต่งสร้างยังสรรพขุเยื่องเครื่องครวทานและเครื่องเหล้นทั้งหลาย พร้อมขุเยื่องหื้อมีรูปสรรพูปทั้งหลาย พร้อมขุอันแล้ว ถึงวันเดือน 6 ขึ้น 12 ค่ำ ท่านก็มีอาชญาแก่เจ้านายเสนาอามาตย์ไพโรไททั้งหลาย ก่อตั้งเหล้นมโหรีสพในท้องช่วงสนามหลวงไปตราบถึงวันเดือนเพ็ญนั้นเวลาเช้า ก็จึงจักยกครวทานทั้งหลายมวล ขึ้นไปในช่วงแก้วกูเพียงแซ่แห่ง ได้นิมนดั่งจะเจ้าแลพสามเณรมารับทานในช่วงพระธาตุเจ้ากูเพียงแซ่แห่ง รวมเส้น(บัญญัติรายชื่อ)หวัวัดมี 139 หวัวัด รวมภิกษุสงฆ์เจ้าทั้งหลายมี 463 องค์ รวมสามเณรมี 863 องค์ รวมเข้ากันมี 1326 องค์แล...” (หน้า 87.)

คำว่า ‘เส้น’ ที่ชาวบ้านใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน จึงเป็นคำที่สืบทอดมาช้านาน และยังคงใช้กันอยู่ดังที่ได้กล่าวมา (พงศาวดารเมืองน่าน, 2461)

‘เส้น’ บัญชีหวัวัด

ในภาพเป็น สมุดจดบันทึกรายชื่อหวัวัดและการบริจาคที่วัดบันทึกไว้ เพื่อการไปเวียนหวัวัดตอบแทนกันในปีต่อๆ ไป บัญชีนี้เรียกว่า ‘เส้น’ มีความหมายว่า ‘เครือข่าย’ แก้ววัดเป็นผู้รักษาสมุดเล่มนี้

ระบบครอบครัวและเครือญาติ กับระบบเหมืองฝาย ซึ่งได้กระจายความสัมพันธ์ของชาวบ้านลุ่มน้ำขานออกไปกว้างขวางข้ามเขตหมู่บ้านนั้น หนุนให้ระบบหวัวัดเข้มแข็งยิ่งขึ้น ขณะที่สารัตถะของศาสนามีนัยเสื่อมลงเพราะสังคมมีค่านิยมทางวัตถุนิยมขึ้น ระบบหวัวัดกลับเป็นไปในทิศทางตรงกันข้าม ระบบครอบครัวเครือญาติได้ให้ความสำคัญกับการสืบสายโลหิต ทำให้การแต่งงาน ข้ามหมู่บ้านกลายเป็นการขยายเครือข่ายของวงศ์ญาติ เช่นเดียวกับที่ระบบเหมืองฝาย ทำให้หลายหมู่บ้านรู้จักกัน และต่างก็นำหวัวัดของตนมา ‘เติงกัน’

สายใยที่ผูกพัน ‘หวัวัด’ เข้าด้วยกันไม่ใช่ตัวประเพณีหรือพิธีกรรม หากแต่คือ ระบบครอบครัวเครือญาติ ระบบเหมืองฝาย และระบบศรัทธาว่าดที่เป็นพื้นฐานอยู่ก่อน ทำให้ผู้คนรู้สึกว่าเขาต้องการจะสัมพันธ์กันเนื่องไปถึงด้านศาสนา ประเพณี พิธีกรรมอันยิ่งใหญ่ที่ระบบหวัวัดสร้างขึ้นมา เสมือนพื้นเชือกที่ผูกพันกลมเกลียวจนแน่นแฟ้น ก็คือ ‘ประเพณีปอยหลวง’

ปอยหลวง : ภาพสะท้อนการสะสมทุนของชุมชน

‘ปอยหลวง’ เป็นประเพณีสืบเนื่องมาของชนชาติไตในเวลานับพันปี การศึกษาเรื่องชนชาติไต แสดงให้เห็นว่า ปอยหลวงยังคงเป็นประเพณีที่ยั่งยืนของชนชาตินี้สืบมาในท่ามกลางซากปรักหักพังของหลายสิ่ง ปอยหลวง นั้นอธิบายได้ด้วยคำพูดของพระและประชาชน ที่เรียกว่าวันนี้ว่าวัน ‘กินใหญ่ ตานหลวง’

มีประเพณีสืบมาช้านานว่า เมื่อชาวบ้านได้ค่อยๆ รวบรวมเงินทองมาบูรณะสร้าง ถาวรวัตถุในพุทธศาสนาให้แก่วัดในหมู่บ้าน แล้วก็ถึงเวลาที่จะทำการฉลองความสำเร็จในการทำบุญนั้น เช่น การฉลองกุฏิ วิหาร สร้างพระพุทธรูป เป็นต้น ชาวบ้านศรัทธาวัดจะพากันเตรียมเครื่องครัวตานของตนทุกหลังคาเรือนไว้ในบ้าน เตรียมถวายวัดในวันปอยหลวง ที่ได้กำหนดขึ้นในช่วงเดือนเมษายน พฤษภาคม คือฤดูแล้งที่ว่างเว้นจากการผลิตอันเข้มข้น ของทุกปี บ้างๆ เครื่องครัวตานนั้น จะมีสลุงเงิน(ขันเงิน)ตั้งอยู่ เพื่อรอการมาร่วมบุญของญาติมิตรเพื่อนบ้านที่รู้จักกันในงานประเพณีปอยหลวง ชาวบ้านศรัทธาวัดจะเตรียมการอย่างครึกครื้นสุดขีด ด้วยการแสดงมหรสพสมโภชที่วัด ทุกหลังคาเรือนไม่ว่ามีหรือจน จะเตรียมข้าวปลาอาหารสุรยาเมาไม้อื่นไว้รอต้อนรับญาติมิตร พี่น้องของตนที่จะเดินทางมาร่วมงานปอยของตน ตลอดเวลา 3-5 วันของงานปอย ยามกลางคืนทุกบ้านจะเปิดไฟสว่าง ปูเสื่อ ตั้งโต๊ะ กินและดื่มฉลองกันเต็มที่ ด้วยเหตุนี้พอจะคาดได้ว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะจัดงานปอยหลวงทุกปี งานปอยซึ่งเป็นการอธิบายของชุมชน อยู่กลายๆ ว่าหมู่บ้านของเขาผู้เป็นศูนย์กลางจัดงานปอยนี้ บัดนี้สะสมทุนมาพร้อมจะต้อนรับพี่น้องต่างถิ่นแล้ว และภาพที่สำคัญของปอยนี้ จะหาดูได้ยากจากท้องถิ่นประเทศอื่นก็คือ ภาพที่ชาวบ้านจากนับสิบนับร้อยแห่งจากหลายลุ่มน้ำที่ถิ่นหัววัดเดียวกัน ห่อพกเงินใส่ถุงใส่ย่าม ใส่ซองมาเที่ยวเดินไปทุกหลังคาเรือนที่ตนรู้จักเพื่อใส่เงินลงไป

เครือข่ายของหมู่บ้าน

หมู่บ้าน	จำนวนหมวดวัด	ชื่อเรียก
หนองห้า	4 หมวด	หมวดหัววัด
หัวฝาย	5 หมวด	หมวดวัด
ต้นแห่นหลวง	5 หมวด	หมวดปอยหลวง
ทุ่งหลุก	1 หมวด	หมวดวัด
หนองหวาย	5 หมวด	หมวดวัด
อูเม็ง	7 หมวด	หมวดข้าววัด
หนองปิ้ง	8 หมวด	หมวดวัด
เหมืองปู	(ทำร่วมกับบ้านหนองห้า)	หมวดวัด
กัวแลน้อย	4 หมวด	หมวดวัด
บ้านเปียง	7 หมวด	หมวดทำงานพัฒนาวัด
บ้านเหล่าป่าฝาง	18 หมวด	หมวดส่งข้าววัด
บ้านสันปูเลย	-	หมวดบ้านทำหน้าที่ส่งข้าววัด

ร่วม ‘กินใหญ่ ตานหลวง’ ในขันเงินใบซึ่งเจ้าภาพเตรียมไว้ และไม่มีกฎเกณฑ์บังคับว่าเจ้าของบ้านจะใช้เงินนั้นทำอะไร โดยปกติแล้ว เงินส่วนนี้จะถูกนำไปทำบุญในงานปอยหลวง และอีกส่วนหนึ่งก็ชดเชยกับรายจ่ายจำนวนมากที่ได้จ่ายไปแล้วในการเตรียมต้อนรับญาติและมิตร

“ปอยหลวง เป็นวันกินใหญ่ตานหลวง หมู่เฮารอวันนี้ คิดว่าสำคัญยิ่งกว่าวันปีใหม่สงกรานต์เสียอีก วันปีใหม่ก็มีพี่น้องมารดน้ำดำหัวรื่นเริง แต่ก็อยู่ในครอบครัวของเราเท่านั้น แต่ปอยหลวงนี้มาหมดไม่ว่าอยู่บ้านไหน ถิ่นไหน จากลำพูน ผา่ง สอด จอมทอง เชียงราย พะเยา ดอยเต่า แม่แตง ญาติไปอยู่ถึงที่ไหน หัววัดไปอยู่ถึงไหน เราก็บอกไปว่า บ้านเราเราจะมีปอยหลวงแน่ เขาก็ต้องมาร่วมกินร่วมตาน ถือว่าสำคัญไม่จำเป็นใครไม่มา บางทีมาค้างอยู่กับเราหลายๆ คืน พูดคุยกันถามทุกข์สุขกัน ทำมาหากินกันเป็นอย่างไร เรื่องทำบุญร่วมกินร่วมตานนั้น แล้วแต่ยากดีมีจนกำหนดไม่ได้ เราต้องรู้ว่าปอยหลวงมีจัดกันมาเป็นประเพณียึดถือ คนมีก็ทำบุญมาก คนจนก็ทำน้อย ใส่ซองมาใส่ไว้ในขัน บางคน 20 บาท 30 บาท บางคน 100 บางคน 500 ก็มี ถ้าบ้านที่รวยหน่อยนับรวมแล้ว ก็ได้เงินปอยหลวงหลายหมื่นบาท ที่ไม่ค่อยมีญาติมีมิตร อย่างน้อยก็ต้องเป็นหลายพันบาท”

ตุงนี้แขวนไว้ทุกหลังคาเรือน
เป็น สัญลักษณ์ ว่าปอยหลวงมาถึงแล้ว
ตุงนี้แขวนขึ้นเพื่ออุทิศให้แก่ผู้ล่วงลับในวันกินใหญ่ตานหลวง

ขบวนครว้ทานในปอยหลวง

พลวัตเศรษฐกิจของหมู่บ้านอาจแสดงออกชัดเจนในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ยากที่จะหาวัดชำรุดทรุดโทรมในเขตลุ่มน้ำขาน เพราะระบบปอยหลวงกับระบบหัววัดจะผลิตซ้ำตนเอง ทำให้วัดซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานอย่างหนึ่งของระบบนี้ได้รับการเอาใจใส่ สาระสำคัญของการบูรณะวัดอยู่ที่ชาวบ้านจะได้กระชับความสัมพันธ์ในเครือข่าย ส่วนจุดมุ่งหมายแห่งผลบุญนั้น ไม่ต้องสงสัยว่ามีอยู่ในใจของคนไทยทั่วไปไม่ว่าที่ใด กล่าวในแง่นี้ หมายความว่าวัดที่ชำรุดทรุดโทรมถูกทอดทิ้งย่อมหมายถึงเครือข่ายของระบบพื้นฐานกำลัง ‘เสียดุล’ อย่างใดอย่างหนึ่ง

“ผมเป็นคนตกทุกข์ได้ยากจน ปอยหลวงดีใจญาติพี่น้องมากันหลวงหลาย ไม่มีเงินต้องเตรียมข้าวปลาอาหาร เพราะมาเลี้ยงพี่เลี้ยงน้องไม่เป็นไร เราเตรียมเก็บเงินมาแล้ว ไม่พอก็หยิบยืมเป็นหนี้เป็นสินเงินมาก่อน พอเลี้ยงกันแล้วฉลองกันแล้ว เงินพี่น้องมารวมกันร่วมทานในขันในสรง ก็เอาไปให้หนี้ใช้สิน ขาดบ้างเหลือบ้างแล้วแต่ขอให้ได้ทำบุญได้ม่วนได้กินกัน พี่น้องบางคนไม่ได้เจอกันหลายปี เจอกันก็ดีใจมาก ปีนี้ต้องเตรียมอาหารมาก เพราะลูกๆ มีเพื่อนเยอะ เพื่อนฝูงอยู่ไหนก็พากันมา เขาอยากมาปอยหลวงบ้านเรา เราก็อยากไปปอยบ้านเขาเหมือนกัน ได้รู้ได้เห็นเขาอยู่อย่างไรปลูกอะไรกันบ้าง น้ำดีไม่ดี ทำมาหากินกันอย่างไร พอปอยหลวงแล้วก็ม่วนใจ้”

ศรัทธาจากต่าง ‘หัววัด’ พากันแห่ขบวนมาจากหลายบ้านหลายถิ่นมาร่วมงานปอยหลวงบ้านหนองปิ้ง พ.ศ.2545

บันทึกบนกระดาน บนและล่างนี้เป็นรายการปอยหลวงของหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งเป็นหัววัดกัน เป็นรายการที่หมู่บ้านเตรียมจะไปร่วมประเพณี ‘งานปอยหลวง’

บนกระดานที่วัดคูเม็ง บันทึกไว้ว่า

30 เมษายน	ปอยหลวงวัดแม่ทุ่งหลวง
6 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดท้องฝาย
5 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดช้างกระดาศ
18 พฤษภาคม	ปอยหลวงวัดหนองปิ้ง

บันทึกแบบนี้หมายความว่า เตรียมการจะไป ‘กินหัววัด’ หรือเอาหัววัดไป ‘देकिन’

หมวดปอยหลวง

ความสำคัญของปอยหลวงมีถึงขนาดที่หมู่บ้านทั้งใกล้และไกลหมู่บ้านทุกแห่งต้องจัดตั้งหมวดขึ้นมาเป็นพิเศษ 1 หมวด ชื่อ ‘หมวดปอยหลวง’ แม้มีหมวดวัดแล้วก็ต้องมีหมวดปอยหลวงหรือชาวหมู่บ้านเรียกว่า ‘หมวดไปปอย’ งานปอยเป็นงานสำคัญที่สุดในโลกทรรศน์ของชุมชนหมู่บ้าน หมวดปอยหลวงเป็นหมวดอิสระไม่สังกัดหมวดบ้านหรือหมวดวัดหมู่บ้านหนึ่งๆ มีหมวดปอยหลวงหลายหมวดผลัดเปลี่ยนรอบเวรกันไปร่วมงานปอยหลวงของหมู่บ้านอื่นๆ ที่มากินหัววัดรวมกับหมู่บ้านของตน

ในงานปอย มีสิ่งสะท้อนภาพเครือข่ายของกลุ่มน้ำตามวัฒนธรรมที่หมู่บ้านบนลุ่มน้ำนั้นสร้างขึ้นได้แก่ ขบวนแห่ครัวตานเรียกว่า ‘ครัวตานหัววัด’ มีผู้ถือป้ายบอกชื่อหมู่บ้านและหัววัดที่สังกัด หัววัดจะมาพร้อมกับต้นเงินจากหมู่บ้านของตน นำเงินมารวม ‘หอม’ กับวัดที่จัดงานปอย ในสมัยใหม่นี้ ต้องจัดที่จอดรถและปักป้ายไว้ด้วยว่าที่จอดรถหัววัด ในวัดจะมีป้ายบอกสถานที่ที่วัดต่างบ้านต่างถิ่นจะเข้าไปรับพรจากพระสงฆ์มีข้อความว่า ‘ปั้นปอนหัววัด’ (ให้พรหัววัด) ณ จุดปั้นปอนหัววัดนี้จะมีการ ‘รับหัววัด’ เป็นการต้อนรับพี่น้องจากท้องถิ่นต่างบ้าน คณะกรรมการวัดจะออกไปต้อนรับหัววัด รับพระก่อน แล้วลูกบ้านจะขึ้นไปบนปะรำพิธี วัดจะขอให้พระผู้อาวุโสมาเป็น ‘เจ้าปอน’ คอย ‘ปั้นปอน’ ให้ ‘ศรัทธาหัววัด’ คำว่า ‘ศรัทธาหัววัด’ นี้ คือชื่อเรียกชาวบ้านจากหมวดปอยหลวงต่างๆ ที่เป็นฝ่ายมาร่วมงานปอย

การบูรณะวัดปีหนึ่งๆ ต้องใช้เงินอย่างน้อยหลายแสนบาท เงินเหล่านี้ส่วนมากหมุนเวียนอยู่ในหมู่บ้าน เพราะลุ่มน้ำขานมีศิลปินพื้นบ้านของตนเองแทบทุกหมู่บ้าน ชาวบ้านผู้ผ่านการบวชเรียนสามารถขึ้นลวดลายสร้างโบสถ์วิหารแบบล้านนาได้ โดย ‘ครูบา’ หรือเจ้าอาวาสวัดรุ่นทศวรรษ 2530 ย้อนหลังไปถึงสมัยเดียวกับต้นรัตนโกสินทร์ เป็นผู้ถ่ายทอด ความรู้ยังสืบมาถึงแรงงานของกลุ่มน้ำรุ่นหลังที่เรียนจากคนรุ่นเก่าในงาน ‘ก่อสร้าง’ ของตน ที่เห็นในภาพถ่ายเป็นความรู้ในการใช้ครกกระเดื่องผสมปูนและดิน ‘สะตายจีน’ เพื่อปั้นลวดลายบนหน้าบัน

ปอยหลวงเป็นงานที่ชาวบ้านชอบจัดและอยากจะจัด รอคอยและผูกพัน แต่ก็ไม่ได้จัดทุกปี เนื่องจากการจัดงานปอยหลวง มีความหมายเป็นนัยว่า

- 1) เศรษฐกิจของหมู่บ้านปีนั้นควรจะดี
- 2) มีการพัฒนาบูรณะปฏิสังขรณ์สร้างสิ่งใดสิ่งหนึ่งในวัด
- 3) ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านเห็นพ้องต้องกันให้จัดปอยหลวงได้

เพราะงานปอยเป็นประเพณีใหญ่ต้องเตรียมการมากและต้องใช้เงินมาก ทั้งสามเงื่อนไขนี้ต้องพร้อมจึงจะจัดงานปอยนี้ได้ งานปอยจึงสะท้อนภาวะเศรษฐกิจหรือการสะสมทุนของบุคคลและของหมู่บ้านโดยตรง

“เมื่อหมู่บ้านตกลง ‘กินหัววัด’ กันแล้ว นอกจากชาวบ้านจะไปร่วมงานปอยหลวงตามสายญาติมิตรแล้ว หมู่บ้านต้องจัดหัววัดไปจากหมู่บ้านอีกต่างหาก หัววัดที่ส่งไปเป็นตัวแทนบ้านนี้ประกอบด้วยพระ 1-2 รูป และตั้งตัวแทนชาวบ้านมากน้อยตามความพร้อม ชาวบ้านจึงจัดหมวดปอยในหมู่บ้านขึ้นเวียนกันทำหน้าที่นี้ เช่น ปอยหลวงแรกหมวด 1-2 เป็นตัวแทนหมู่บ้านไปร่วมงาน ปอยหลวงถัดไปหมวด 3-4, 5-6, 7-8 แล้ววนกลับมาหมวด 1 ใหม่ คนที่ไม่ไปตามหน้าที่ของหมวดต้องถูกปรับ ไม่ว่างจริงก็ต้องจ่ายเงินให้คนอื่นไปแทน 50 บาท 100 บาท ก็ว่าไป”

(ไสว พินิจสอน บ้านหนองหวาย)

ตัวอย่าง จำนวนหมวดปอยหลวง	
หมู่บ้าน	หมวดปอยหลวง
ต้นแหหลวง	7 หมวด
อูเม็ง	3 หมวด
หนองปิ้ง	8 หมวด
เหมืองฟู	3 หมวด
บ้านแม่	4 หมวด
หนองหวาย	7 หมวด
ทุ่งหลุก	2 หมวด (ตั้งชื่อว่าหมวดกินหมวดตาน)
บ้านเปียง	7 หมวด
ทุ่งเสียว	4 หมวด
สันกาวาน	4 หมวด
ปู่เลย	8 หมวด
ต้นกอก	4 หมวด
สันเหนือ	4 หมวด (ใช้ร่วมกับหมวดบ้าน)
หมู่ 4 ต.มะขามหลวง	6 หมวด
หมู่ 7 ต.ท่าวังพร้าว	8 หมวด

ชาวบ้านร่วมมือกันทำอาหารเตรียมเลี้ยงพี่น้องต่างบ้าน ต่างจังหวัด
ในงานปอยหลวงปี พ.ศ. 2545

พิจารณาด้านที่เป็นแนวโน้มของปัญหาใหม่ๆ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่วัฒนธรรมตะวันตกขยายตัวอย่างรวดเร็ว และสังคมชาวนามีความซับซ้อนยิ่งขึ้น งานปอยหลวงเริ่มถูกลดทอนความหมายบางด้านของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและหัววัด และมีความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลเพิ่มเข้ามา ผู้ซึ่งมาร่วมงานปอยหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว จากการที่ลูกหลานของชาวนาออกไปทำงานในเมืองและในงานอุตสาหกรรม เพื่อนฝูงของเด็กๆ ในครอบครัวซึ่งมาร่วมงานมีจำนวนนับเป็นร้อยๆ คน การมาร่วมงานของพวกเขาทำให้ชาวบ้านต้องใช้จ่ายทองมากขึ้นในการต้อนรับจับคู่ (และหมายความว่า เงินส่วนที่ควรจะไปถวายวัดย่อมมีจำนวนลดลง) นอกจากนี้ การกระชับความสัมพันธ์กับเส้นสาย ‘เพื่อนฝูงของลูกหลาน’ เหล่านี้ ไม่ได้ช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ของหมวด หมู่ หรือองค์กรจัดตั้งใดๆ ของชุมชนเท่าที่ควร เว้นแต่จะเป็นลูกหลานชาวนาด้วยกันในเครือข่าย งานปอยหลวงก็สะท้อนและรับใช้ความสัมพันธ์ทางการผลิตน้อยลง

นอกจากนี้ สิ่งที่ควรกล่าวถึงก็คือ ความตกต่ำลงของวัฒนธรรมการบันเทิง ซึ่งถูกรบงำโดยสื่อโทรทัศน์ บรรยายภาพงานปอยยามกลางคืนถูกควบคุมด้วยเสียงเพลงคาราโอเกะทันสมัยสุดเหวี่ยง เสียงที่ดังมากนั้น ทำให้การสนทนากันเองในหมู่เพื่อนและญาติมักจะเป็นไปไม่ได้ การสื่อสารกระชับความสัมพันธ์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายหลักข้อหนึ่งของปอยหลวงก็ถูกรบกวน

ปอยบวช ปอยเปกซ์

งานปอยนั้นมีพลังขับเคลื่อนอยู่ในใจของผู้คนอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ งานปอยจึงแสดงออกมาในรูปแบบและเนื้อหาอื่นๆ เพื่อสนองตอบความสัมพันธ์และความสำคัญของระบบหมวดหมู่เฮา และหัววัด งานบวชลูกแก้วและบวชพระถูกจัดขึ้นในรูปของงานปอยแทนที่จะเป็นการบวชเฉียบๆ ภายในหมู่ญาติ ปอยบวชลูกแก้วมีพ่อแม่เป็นเจ้าภาพและศูนย์กลางเครือข่าย ส่วนปอยเปกซ์หรือปอยบวช มีพระสงฆ์และพ่อแม่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายในการจัดงานปอย

ปัจจุบันนี้งานปอยบวชและปอยเปกซ์ลดความสำคัญลงมาก เพราะเยาวชน หรือแม้แต่ผู้ใหญ่ ไม่นิยมบวชเรียนอีกต่อไป ด้วยเหตุผลที่ระบบการศึกษาแยกออกจากชีวิตและวัฒนธรรม แนวโน้มนี้เป็นรอยต่อเชื่อมโยงที่สำคัญของดุลยภาพแห่งความมั่นคงของชุมชน ซึ่งกำลังอ่อนแอลง และอาจนำไปสู่ปัญหาการเสียดุลยภาพอื่นๆ ในอนาคต

ปอยเถาะ ปอยหน้อย ตานเถาะ ตานตันเงิน

ในสมัยก่อน เมื่อชุมชนไม่สามารถจัดงานปอยหลวงได้ เนื่องจากการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามยังไม่แล้วเสร็จ เงินทุนของชุมชนไม่พอเพียง ซึ่งแปลว่าจัดงานปอยหลวงไม่ได้ ชาวบ้านจะใช้วิธีการจัดงาน ‘ปอยเถาะ’ แทน

ปอยเถาะ เป็นวิธีการที่เครือข่ายจะสะท้อนการช่วยเหลือกันในระหว่างการก่อสร้างของวัด กล่าวคือ เมื่อสร้างไปแล้วนานแล้ว ศรัทธาเงินหมด หมดแรงทำต่อ กว่าจะเสร็จก็อีกนานมาก ก็จะจัดงานปอยขึ้นเพื่อขอให้เครือข่ายช่วยมาสมเงินก่อสร้างต่อจนเสร็จ คำว่า ‘เถาะ’ แปลว่า ทำบุญก่อน (ยังไม่ใช่ทำจริง) เหมือนกินข้าวรองท้องก่อนกินอิ่มในเวลาต่อมา เรียกว่า ‘กินข้าวเถาะ/กินเถาะ’ เครือข่ายจะมาช่วยกันเพื่อให้เสร็จ เป็นความเดือดร้อนของวัด/ศรัทธา

ปัจจุบันนี้ ปอยเถาะ ได้รับความนิยมน้อยลง เนื่องจากเศรษฐกิจของหมู่บ้านส่วนใหญ่ดีขึ้นกว่าเดิม อีกทั้งยังมีผู้ศรัทธาจากต่างถิ่นซึ่งมีอันจะกิน นิยมทำบุญ ทอดกฐิน ทอดผ้าป่าตามวัดในชนบทกันมาก ทำให้เงินสะสมจากการทำบุญของหมู่บ้าน เพิ่มขึ้นพอเพียงจะจัดงานปอยหลวงได้ทุกรอบ 3-4 ปี คำว่า ปอยเถาะ ค่อยๆ หายไป เปลี่ยนมาเป็น ‘ตานเถาะ’ หรือ ‘ตานต้นเงิน’ ซึ่งหมายความว่า เมื่อยังไม่ถึงเวลาที่จะจัดงานปอยหลวง ครอบรอบปีหนึ่ง ก่อนและหลังสงกรานต์ ชาวบ้านนิยม ‘ตานเถาะ’ หรือ ‘ตานต้นเงิน’ หมายถึง ครอบครัวนำเอาไม้ไผ่มาสานเป็นต้นเงิน เสียบและแขวนเงินทองข้าวของที่ต้องการทำบุญให้แก่วัด ต่างครอบครัวต่างก็นำต้นเงินของตนไป ตานเถาะ ถวายให้วัดโดยไม่มีการเฉลิมฉลอง เงินทองเหล่านี้วัดจะสะสมไว้ เตรียมจัดงานปอยหลวงต่อไป บางหมู่บ้านยังไม่พร้อมจะจัดงานปอยหลวง อาจจะจัดงาน ‘ปอยน้อย’ เพื่อฉลองความสำเร็จในการก่อสร้างบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่างๆ ของชุมชน เช่น ศาลา บ่อน้ำ เป็นต้น

สาระสำคัญของงานปอย และงานตานสลากอย่างหนึ่ง คือ การรวมตัวของเครือข่ายทั้งชุมชนและเครือข่ายหัววัด ดังนั้น ในวันนี้วัดและท้องถิ่นจะคลาคล่ำไปด้วยผู้คน และพระภิกษุ สามเณร

การเข้ากรรม หรือ พิธีปริวาสกรรม

หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน มีลักษณะคล้ายกับหมู่บ้านล้านนาทั่วไปอย่างหนึ่ง นั่นคือ มีความพยายามอย่างสูงที่จะรักษาและใช้เครือข่ายของพวกเขา เพื่อแก้ปัญหาที่ชุมชนเผชิญความยากลำบาก ระบบหัววัดได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์ในประเพณี ‘ตุ้เจ้าเข้ากรรม’ โดยตัวแทนหมู่บ้านร่วมกับวัด นิมนต์พระต่างวัด หรืออยู่ในเส้นวัดวงในหรือวงนอก มาร่วมกันทำบุญ ฟังธรรม ในโอกาสที่พระสงฆ์มาร่วมกันปลงอาบัติในประเพณีเข้ากรรม ซึ่งอาจจัดขึ้นเป็นเวลา 7 วัน โดยมากใช้สถานที่คือ ป่าช้า การเข้ากรรมจะเป็นวาระแห่งการระดมทุนของชุมชนอีกวาระหนึ่ง เงินที่ได้มาทั้งหมดอาจใช้ในการซ่อมแซมวัด ซ่อมรถลากศพ หรือพัฒนาป่าช้าให้อยู่ในสภาพดี เป็นต้น

งานก๋วยสลาก และ ‘เส้น’ สลาก

การทำบุญที่เรียกว่า ‘งานสลาก’ ‘ก๋วยสลาก’ หรือ ‘ตานสลาก’ นั้น นิยมทำในเดือนสิบสอง (หมายถึงเดือนตุลาคม) เพราะเชื่อว่าเป็นเดือนที่ญาติมิตรผู้ล่วงลับจะหวนมารับบุญกุศลที่มีผู้อุทิศให้ เรียกว่า ‘ตานหาคนตาย’ งานก๋วยสลากธรรมดาคล้ายกับการเตรียมเครื่องสังฆทานใส่ลงในตะกร้าแล้วนำไปถวายวัด การทำบุญแบบนี้อาจเรียกว่า ‘ก๋วยสลากน้อย’ ก็ได้ ส่วนงานสลากใหญ่นั้นเรียกว่า ‘สลากเส้น’ มีการนิมนต์พระทุกหัววัด หมวดบ้านต่างถิ่น มารวมงานก๋วยสลาก ที่เรียกว่า สลากเส้น เพราะกรรมการวัดจะแจก เส้น (หมายถึงกระดาษเปล่า) ให้สมาชิกชุมชน ‘ศรัทธาวัด’ อาจจะเป็น 1 วัดหรือหลายวัดแล้วแต่ตกลงกัน สมาชิกเขียนชื่อที่อยู่ของตนใส่ไว้ในก๋วยสลาก เมื่อถึงเวลาจะนิมนต์พระสงฆ์ต่างหัววัดเข้ามาจับสลากได้ ‘เส้น’ ของชาวบ้านครอบครัวไหน พระสงฆ์จากหัววัดจะได้สลากนั้นกลับวัด บางครั้งจึงเรียกสลากนี้ว่า ‘สลากโชค’

ชาวบ้านต่างพากันนำ ‘ก๋วยสลาก’ ของตนเอง มาจากหลายหัววัดในเดือนอ้าย ปี พ.ศ.2545 มาร่วมกันในงานตานสลากนี้

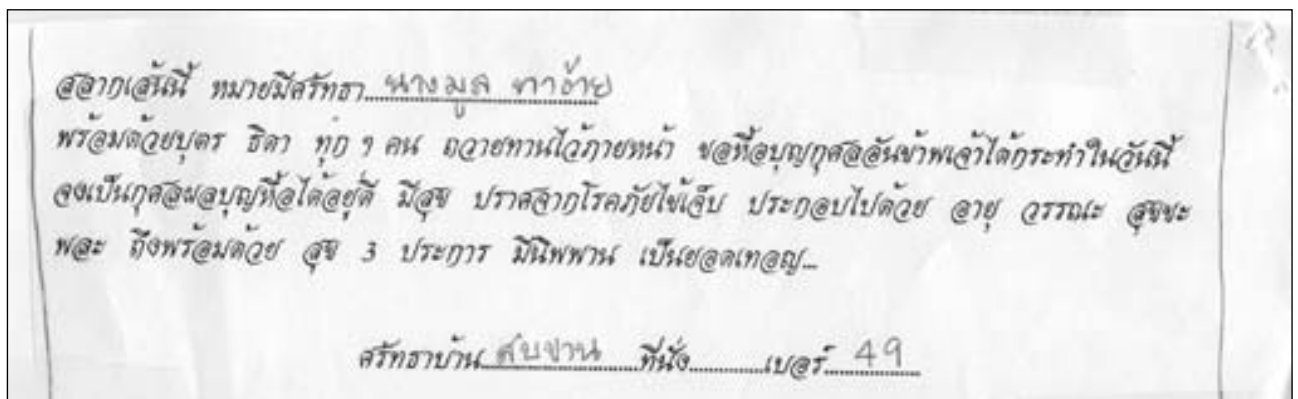

ชุมชนใช้ศัพท์คำว่า สลาก‘เส้น’ และ สลาก‘ออกนอกเส้น’ เป็นสิ่งสะท้อนว่า ในชุมชนมีเครือข่าย หรือเส้นสายความสัมพันธ์ชัดเจนหลายชั้น ชั้นในสุดอยู่ในวงเขตของครอบครัว เครือญาติ วัด หมู่บ้านใกล้เคียง ชั้นถัดไปเป็นวงเขตรอบนอก กว้างสลากที่จัดเฉพาะความสัมพันธ์วงในของชุมชน จะใช้คำว่า ‘สลากเส้น’ เมื่อชุมชนใช้คำเรียกว่า ‘สลากออกนอกเส้น’ จึงหมายความว่าในปีนั้น ชุมชนต้องการนำทุนที่สะสมไว้มาจุนเจือหมู่บ้านวงรอบนอกที่ยากจนกว่า และยากลำบากกว่า

สลากเส้นไม่เพียงแต่ช่วยอธิบายระบบความสัมพันธ์ของหมู่บ้านต่อหมู่บ้านเท่านั้น แต่ยังช่วยให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้นว่าขอบเขตและความเป็นหมู่บ้านนั้นมีอยู่จริง ไม่ใช่เกิดจากการสร้างขึ้นมาจากทฤษฎี

คำบรรยายในกระดานแผ่นข้างล่างนี้เขียนว่า ‘มีนิพพาน เป็นยอด’ เช่นเดียวกับของคนอื่นๆ ขอให้สังเกตว่า มีคำว่า ‘สลากเส้น’ อยู่ด้วยเสมอ ครอบครัวหนึ่งๆ อาจถือ สลาก 3 เส้นหรือ 4 เส้น ตามแต่จำนวนสมาชิกในครอบครัว

ข้างต้นนี้เป็นข้อความที่กำกับอยู่กับ ‘ก๊วยสลาก’ หรือ ดันเงินซึ่งชาวบ้านจะนำไปทำบุญ ‘สลาก’ ที่วัด

- สลากเส้น หมายความว่าถึง กว้างสลากของผู้ระบุชื่อซึ่งอยู่ใน ‘เส้น’ หรือบัญชีสมาชิกของเครือข่ายวัด หมู่บ้าน และห้ววัด
- ศรัทธา เป็นฐานะของชาวบ้านที่สัมพันธ์กับวัด (เป็นคำนาม ไม่ใช่คำกริยา)
- ศรัทธาบ้าน หมายความว่าถึง ผู้มีชื่อเป็นเจ้าของสลากเส้นนี้ว่ามีฐานะเป็น ‘ศรัทธา’ มาจากหมู่บ้านใด
- ที่นี้ ระบุตำแหน่งที่ผู้เป็นเจ้าของสลากจะนั่งอยู่ในวัด
เหตุที่ต้องระบุตำแหน่งเพราะการทานก๊วยสลาก มักมีผู้คนมาร่วมประเพณีมากจากหลายหมู่บ้าน บางทีหลายห้ววัดที่เป็นเครือข่าย
- เบอร์ หมายเลขประจำสลากระบุไว้เพื่อความสะดวกในการจัดลำดับที่วัดจะ ‘จับสลาก’ ขึ้นมา
ให้รู้ว่าพระสงฆ์ รูปใด วัดใดจะเป็นเจ้าของสลากเส้นนั้น ๆ และจะตามไปให้พรแก่ ‘ศรัทธา’ เจ้าของสลากที่ศาลาไหนหรือเต็นท์ไหน เป็นต้น

‘สลากออกนอกเส้น’

ในภาพนี้ พระสงฆ์และสามเณรจาก 16 หัววัด ซึ่งเป็นเครือข่ายพี่น้องญาติมิตรต่างหมู่บ้าน ต่างตำบล ต่างลุ่มน้ำ มาร่วมบุญตานสลาก ณ วัดป่าเป้า ในมือของพระและเณรถือสลากเส้นที่ได้รับแจกจากนี้ก็จะเตรียมไปให้ศีลให้พรเจ้าของ ‘เส้น’ สลาก สลากแบบนี้เองที่เรียกว่า ‘สลากออกนอกเส้น’

เมื่อพระสงฆ์จับได้สลากของใคร ก็จะเดินลงมาจากโบสถ์ เพื่อให้ศีลให้พรและรับสลากจากครอบครัวนั้น บรรยายกาศของงานตานสลากจึงครึกครื้น เพราะทั้งพระและฆราวาสต่างก็ไม่รู้จักกัน พระต้องตามหาเองว่าท่านได้รับสลากของใคร

วันหยุด

วันหยุดอาจเป็นภาพสะท้อนให้เห็นภาพของชุมชนได้ดีเหมือนกัน เพราะวันหยุดสะท้อนให้เห็นวิถีคิด วิธีประเมินค่าระบบความสัมพันธ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน การหยุดงานดังกล่าวไม่จำเป็นต้องเป็นการหยุดเพื่องานประเพณีในหมู่บ้านของตนเอง ในหลายกรณีอาจเป็นการไปทำบุญกับญาติ พี่น้อง หรือห้ววัดเดียวกัน ขอให้สังเกตว่า วันหยุดของชุมชนไม่เกี่ยวข้องกับวันเสาร์อาทิตย์ และมีวันหยุดตรงกับปฏิทินวันหยุดที่ประกาศโดยรัฐ เพียงเทศกาลสงกรานต์อย่างเดียวเท่านั้น นอกจากนี้ วันหยุดเกี่ยวข้องกับระบบหมวดบ้าน หมวดวัด ห้ววัด ทั้งสิ้น

วันหยุดยังสะท้อนภาพระบบเศรษฐกิจของชุมชนอีกทางหนึ่ง เพราะการทำงาน การทำมาหากินเลี้ยงชีวิต จะกำหนดและควบคุมการใช้เวลาหยุดงาน 60 วัน ตามปฏิทินของหมู่บ้านได้ การที่หมู่บ้านลุ่มน้ำขานยังสามารถใช้วันหยุดตามระบบหมู่บ้านได้ เป็นภาพสะท้อนว่าชุมชนยังตัดสินใจทางเลือกเศรษฐกิจของงานซึ่งรักษารวันหยุดในระบบหมู่บ้านเอาไว้ และนี่ก็คือคำตอบสำหรับคำถามของระบบโรงงานที่ว่า ‘เหตุใดแรงงานชาวเหนือจึงควบคุมยาก และหยุดงานกันอยู่เป็นประจำ’

วันหยุดงานโดยเฉลี่ยของชุมชนในแต่ละปี			หมวดที่เกี่ยวข้อง
งานศพ	24	วัน	หมวดศพ
เขื่อนเย็น	2	วัน	หมวดศพ
บุญเข้าพรรษา/ออกพรรษา	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
ปีใหม่(สงกรานต์)	7	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
กินสลาก	2	วัน	หมวดวัด-หมวดปอยหลวง
ไหว้ผี เลี้ยงผี	2	วัน	หมวดบ้าน-แก้าผี
งานแต่งงาน	5	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
งานบวช	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
วันลอยกระทง	3	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
งานสาธารณะหมู่บ้าน	5	วัน	หมวดบ้าน
งานเหมืองฝาย	3	วัน	หมวดเหมืองฝาย
พระเข้ากรรม	2	วัน	หมวดบ้าน-หมวดวัด
ปอยหลวง	3	วัน	หมวดปอยหลวง
สร่งน้ำพระธาตุ	1	วัน	หมวดบ้าน-หมวดปอยหลวง
	63	วัน	

บทที่ 6

เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500

1. ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า 146

2. ชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่ 146

การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อกำหนดชุมชน 149

ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชาวนาและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา 152

ข้าวพันธุ์ใหม่ 154

3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา 156

1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร 156

2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น 161

ก. ระบบรองรับของธรรมชาติ ... 161

ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น ... 162

ค) ความชำนาญของชาวนา ... 162

ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ... 162

จ) ระบบตลาดของลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง ... 163

สมุนไพร กับระบบสุขภาพ 164

3. เศรษฐกิจการค้า เก็บ เติบ และล่า 171

ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยขาด 162

ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา 163

ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคืบมา 164

อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา 166

พ่อน้อยอินตา โปธิมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน 167

ใบทองตอง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ 170

ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครัว ไล คำแปง 173

บทที่ 6

เศรษฐกิจสองระบบลุ่มน้ำขาน หลัง พ.ศ.2500

1. ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินหรือเปล่า

บนพื้นที่กว่า 84,000 ไร่ ของลุ่มน้ำขาน เป็นที่อยู่ของชุมชนราวหนึ่งหมื่นครอบครัว ลุ่มน้ำขานมีความคล้ายคลึงกับลุ่มน้ำอื่นๆ ของภาคเหนือในแง่ที่ว่า ชาวนามีที่ดินน้อย และส่วนหนึ่งไม่มีที่ดินเป็นของตนเองด้วย แต่ด้วยประเพณีนิยมในการแบ่งมรดกให้ลูกเท่าๆ กัน จึงปรากฏว่า ชาวนา 10,909 ครัวเรือนมีที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2535 ถึง 4,094 ครัวเรือน ทั้งๆ ที่มีการขายที่ดินส่วนหนึ่งให้แก่คนต่างถิ่นไป (ส่วนหนึ่งในสมัยที่ดินเฟื่องฟูของรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ) จำนวนผู้ถือครองที่ดินที่เพิ่มขึ้นนี้ น่าจะมาจากเหตุผล 3 ประการ คือ 1) มีการแบ่งซอยที่ดินเล็กลงให้แก่ลูกและขายให้แก่ผู้อื่น 2) มีการบุกเบิกที่ดินในเขตป่าเพิ่มเติม และ 3) ชาวนาอาจจะนับรวมที่ดินของตนเองที่ซื้อไว้เพิ่มเติม นอกเขตลุ่มน้ำขานมารวมเป็นที่ดินถือครองด้วย ซึ่งเป็นไปได้ เพราะชาวลุ่มน้ำนี้มีที่ดินบุกเบิกใหม่กระจายอยู่ในเขตอำเภอพร้าว อำเภอสะเมิง อำเภอจอมทอง และอำเภอแม่แตง เป็นต้น

	2535	2540
มีที่ดินเป็นของตนเอง	6,895	10,909
ต้องเช่าที่ดินทำกินทั้งหมด	3,175	1,849

ที่มา : กรมส่งเสริมการเกษตร

แม้ว่าชาวนาจะถือครองที่ดินเป็นของตนเองมากขึ้น แต่ทว่าจำนวนพื้นที่ถือครองต่อไร่ลดลง ส่วนมากมีที่ดินเพียง 2-3 ไร่ ดังนั้น การเช่าที่ดินจึงมีอยู่อย่างหนาแน่นใน 3 รูปแบบ คือ 1) เช่าที่ดินเพราะไม่มีที่ทำกินเลย 2) เช่าที่ดินเพราะมีที่ดินน้อยเกินไป และ 3) เช่าที่ดินเพราะต้องการทำไร่นาในพื้นที่อุดมสมบูรณ์กว่าที่ดินของตนเองถือครองอยู่

2. ชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่

บนสองฝั่งลำน้ำขาน และบนระบบน้ำ 8 ระบบเหมืองฝาย ที่กั้นลำน้ำขานให้ไหลเข้าพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกนั้น ชาวนาใช้เป็นพื้นที่ปลูกข้าวในฤดูฝน และปลูกถั่วเหลืองหรือกระเทียมหรือหอมหัวใหญ่ในฤดูแล้ง ตามด้วยการปลูกข้าวรอบที่สองอีกรอบหนึ่ง ดังนั้น แบบแผนการเกษตรหลักของลุ่มน้ำขาน ก็เป็นไปตามความนิยมของชาวนาภาคเหนือ คือ ปลูกข้าวนาปี - ถั่วเหลือง - ข้าวดอก หรือ ข้าวปี - กระเทียม - ข้าวดอก พื้นที่ที่ชาวนาเลือกปลูกถั่วเหลืองคือพื้นที่ดินร่วนปนทราย ขณะที่กระเทียมชอบดินทราย และพื้นที่ที่เรียกว่า น้ำไหลทรายมูล

ด้วยเหตุที่ที่ดินบนที่ราบลุ่มน้ำขานมีอยู่จำกัด ดังนั้น ชาวนาที่เลี้ยงการณไถบางส่วน จึงขยายครอบครัวออกไปบุกเบิกซื้อที่ดินในพื้นที่อื่นๆ เช่น ลุ่มน้ำแม่แจ่ม อำเภोजอมทอง และอำเภอแม่แตง ดังกล่าวมาแล้ว ชาวบ้านลุ่มน้ำขานที่ไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ ส่วนหนึ่งใช้วิธีล่องแพไปตามแม่น้ำปิง พบที่ดินเหมาะใจก็ซื้อ ดังเช่น หลายครอบครัวไปไกลถึงจังหวัดกำแพงเพชรก็มี

ที่ราบกว้างลุ่มน้ำขาน

หมู่บ้านแรกในป่านี้ชื่อสันป่าตอง แต่ตั้งอยู่ที่อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ชาวนาลุ่มน้ำขานขายที่ดินจำนวนน้อยของตนเพื่อไปซื้อที่ดินผืนใหญ่กว่า เพราะที่ดินเขตสันป่าตองราคาแพงกว่า

มีข้อถกเถียงกันมานานในหมู่นักสำรวจเศรษฐกิจภาคเหนือว่า บนที่ราบลุ่มขนาดเล็กในหุบเขา ชาวนาภาคเหนือผลิตข้าวพอกินหรือไม่ และสามารถเลี้ยงตนเองได้หรือไม่

การศึกษาของ Chapman ในปี พ.ศ. 2509 สำรวจครัวเรือน 1,445 รายใน 6 จังหวัดภาคเหนือ พบว่า ชาวนาถึงร้อยละ 51 ต้องซื้อข้าวกิน และมีเพียงร้อยละ 19 ที่ปลูกข้าวได้ผลผลิตจนเหลือขาย ยกเว้นแต่จังหวัดเชียงราย ที่ครัวเรือนจำนวนมากได้ขายข้าวที่เหลือจากการบริโภค (Chapman, 1966) ในขณะที่การศึกษาชาวนา 116 ครัวเรือนของ Cohen ในปี พ.ศ. 2510 ได้พบว่า ชาวนาลุ่มน้ำวางติดกับลุ่มน้ำขาน 21 ครัวเรือนในบ้านกาตต้องซื้อข้าวกิน และ 16 ครัวเรือนเท่านั้นได้ขายข้าวสู่ตลาด (Cohen, 1968)

แม้ว่าการสำรวจตัวเลขชนิดนี้อาจแสดงแนวโน้มบางอย่างของชาวนาภาคเหนือได้สำหรับเศรษฐศาสตร์มหภาค แต่ไม่อาจอธิบายวิถีชีวิตอันซับซ้อนของพวกเขา เพราะการอธิบายชาวนาแบบมหภาค ยังคงวนเวียนอยู่กับแบบแผนของระบบทุน คือ บริโภค-ซื้อ-ขาย-กำไร-ขาดทุน ในขณะที่ในชีวิตจริงชาวนาต้องใช้ข้าวไปเพื่อการอื่นๆ นอกกระบบเงินตรา ถ้าใช้ดัชนีการขายข้าวและการบริโภคของครัวเรือนอย่างเดียวนำมาวัดผลผลิตภาพ ก็เป็นไปได้ว่าจะมีเมล็ดข้าวหายไปจากระบบการผลิตจำนวนมาก คำถามมีอยู่ว่า เมล็ดข้าวเหล่านั้นหายไปไหน

การกระจายผลผลิตข้าวของชาวนา 2 ทศวรรษแรก หลัง พ.ศ. 2500

เป้าหมายของการกระจายข้าว	ผู้ได้รับผลผลิตข้าว	การกระจายผลผลิตข้าว
1 ครอบครัวชาวนา	ครอบครัวชาวนาเอง	บริโภคเอง
2 ความมั่นคงของสถาบันครอบครัวและเครือญาติ	ครอบครัวใหม่	แบ่งให้ครอบครัวใหม่ที่ยังไม่ออกเรือน (1 หลังคาเรือน แต่มี 2 ครอบครัวย่อย)
3 ความอยู่รอดของหมู่บ้าน ลดความแตกแยกทางชนชั้น	ชาวนาไร้ที่ดิน	แบ่งให้แก่ชาวนาไร้ที่ดินที่มาช่วยทำนา แลกกับผลผลิตข้าว (เรียกว่า “ช่วยกินข้าว”)
4 การจัดการระบบน้ำ เพิ่มพลังการผลิต คำจุนสถาบันชาวนา	คณะกรรมการเหมืองฝาย	ค่าข่าน้ำหล่อสำหรับผู้บริหารเหมืองฝาย
5 ค่าเช่า	ชาวนา, เจ้าของควาย	ค่าเช่าควาย
6 คำจุนสถาบันหมู่บ้าน	วัด - เพื่อนบ้าน	ศาสนา ประเพณี พิธีกรรม
7 ค่าเช่า	ชาวนา, เจ้าของนา	ค่าเช่าที่นา (ผ่าครึ่งหรือผ่าสาม)
8 อาหาร, รักษาการเงินของท้องถิ่น	ครอบครัวชาวนาเอง	แลกกับผลผลิตของผู้อื่น เช่น ปลาว่า ขนหมื่น ปลา ข้าวเจ้า ข้าวทำพันธุ์ เกลือ
9 เงินสด	โรงสี, พ่อค้า	ส่วนที่เหลือ (ถ้ามี) ชาวนาจะขายให้แก่พ่อค้าท้องถิ่นหรือโรงสี

ตารางข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า 2 ทศวรรษแรกหลัง พ.ศ. 2500 ผลผลิตข้าวออกไปสู่ครอบครัวและสังคม ทั้งในหมู่บ้านและในเครือข่ายการผลิต หรือเก็บผลผลิตไว้เพื่อการเหล่านั้น แม้ว่าชาวนาได้เคลื่อนเข้าสู่การใช้เทคโนโลยีใหม่ คือใช้รถไถนาแทนควาย ใช้เครื่องนวดข้าวแทนแรงคนในทศวรรษ 2520 และ 2530 และใช้เงินตราแทนข้าวมากขึ้นในการใช้จ่ายเป็นต้นทุนต่างๆ แต่รายการหลักๆ ก็ยังคงต้องใช้ข้าวเป็นตัวกลางในการใช้จ่ายอยู่ ดังนั้น ผลผลิตข้าวของชาวนาที่ถูกกลบออกจากยุ้งข้าว จึงเป็นข้าวที่ยังคงหมุนเวียนหล่อเลี้ยงชุมชน และเพื่อการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในชุมชนเป็นสำคัญ และสรุปได้ว่าการขายข้าวเอาเงินสดเป็นเพียง 1 ใน 9 ของวิธีการกระจายผลผลิตของชาวนาเท่านั้น

“เมื่อ 30 ปีที่แล้ว หมู่บ้านของผมทำนาได้ผลผลิตข้าวน้อย บางคนก็ไม่มีนา แต่เราเลี้ยงวัวควายมาก ก็เอาวัวควายไปให้ชาวนาบ้านแม่ข่อง บ้านแม่กุ่ม เขาทำนาและขนข้าว ทางโน้นเขาเลี้ยงวัวควายน้อยกว่าบ้านผม พอเก็บเกี่ยวแล้ว เขาต้องเอาข้าวมาให้เรา แลกกับการยืมควายไปไถนา ตัวหนึ่งแลกกับข้าว 40 ตัง (1 ตัง = 1.5 ถัง) อันที่จริงพวกผมก็ปลูกข้าว แต่ที่นาของเราน้อย ช่วงนั้นน้ำก็ยังไม่ได้ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองผลผลิตไม่ค่อยสูง ได้แค่ 20-30 ถัง ที่เขาน้ำดีๆ เขาได้ 30-40 ถัง ทำให้ข้าวไม่พอ ก็เอาวัวควายไปให้ชาวนาบ้านทางใต้ยืม โดยวิธีนี้ผมก็มีข้าวกินพอตลอดปี”
(เจริญ จรรยา แก่ฝ่ายเจ้าสี่หมื่น)

“บ้านของหนูมีพ่อกับแม่ และพี่สาวอีก 2 คน พี่สาวคนโตแต่งงานกับพี่เขย เราทำนาในที่ดินของยาย 5 ไร่เมือง (1.5 ไร่) เมื่อทำนาเสร็จแล้ว ข้าวที่ได้ประมาณ 100 กว่าถังจะเก็บไว้ในยุ้งข้าวของยาย มี 3 ครอบครัวมากินข้าวจากยุ้งนี้ คือครอบครัวพ่อกับแม่ พี่สาวพี่เขย และตากับลูกของตา เรามีข้าวพอกิน 8 เดือน อีก 4 เดือนต้องซื้อข้าวกิน ที่เราต้องซื้อข้าว 4 เดือนเพราะข้าวยุ้งเดียวเลี้ยงตั้ง 3 ครอบครัว ไม่ใช่เลี้ยงครอบครัวเราครอบครัวเดียว”

(อรรถกร ก้นทะนันท์ บ้านหนองปิ้ง)

ตัวอย่างของครอบครัวก้นทะนันท์นี้ เป็นตัวอย่างของครอบครัวซึ่งมีข้าวในยุ้งฉางกินเพียง 8 เดือน โจทย์ที่ยากสำหรับหลักเศรษฐศาสตร์ก็คือว่า หน่วยคำนวณต้องการทราบผลผลิตต่อครอบครัว การพอกินนั้นจึงหมายถึงพอกินต่อ 1 ครัวเรือน (household) ขณะที่ในความเป็นจริง ข้าว 1.5 ไร่ของครอบครัวก้นทะนันท์นี้ ไม่ได้ใช้หน่วยครัวเรือน เพราะเป็นครอบครัวใหญ่แบบเอเชีย ผลผลิตได้เลี้ยงถึง 3 ครัวเรือน และยังผลให้ไม่พอกินเป็นเวลา 4 เดือน

การกระจายผลผลิตข้าวเพื่อค่าชุมชน

ในแง่ของเศรษฐกิจชุมชน ความหมายของการกระจายผลผลิตข้าวของชาวนาแบบนี้มีความหมายใดแฝงอยู่

1. ผลผลิตของครัวเรือนชาวนาถูกกระจายออกไปสู่สังคม ทำให้ครอบครัวและหน่วยสังคมอื่นในชุมชนเข้าร่วมรับผลได้จากการผลิต ยังผลให้ผลผลิตหรือฐานะของชาวนาถูกกระจายออกไป และทำให้รายได้เงินสดหรือ cash income ในการสำรวจเศรษฐกิจต่างๆ ต่ำลง

2. ขณะที่รายได้เงินสดของครอบครัวชาวนาแต่ละรายลดลง ครอบครัวชาวนาและหน่วยสังคมอื่นสามารถมีข้าวกิน หรือกระทั่งนำไปขายเป็นเงินสด แสดงว่าเงินสดของครอบครัวผู้ผลิตหนึ่งๆ ถูกกระจายออกไปให้ผู้อื่นโดยปริยาย หมายความว่าชาวนา (ในบางกรณี) ยอมรับภาระการมีข้าวไม่พอกิน หรือขายข้าวน้อยลง เพื่อรักษาการมีอยู่ของสถาบันอื่น เพื่อเฉลี่ยภาระความยากลำบากของผู้อื่นร่วมกัน

3. ผลผลิตข้าวถูกกระจายออกไปเพื่อหล่อเลี้ยงการทำมาหากินของชาวนา เช่น ใช้เป็นอาหารสัตว์ ใช้เป็นค่าแรงงาน จ่ายเป็นค่าน้ำเหมืองฝาย ด้วยวิธีการนี้ชาวนาได้หลีกเลี่ยงการนำข้าวเข้าสู่ระบบตลาดทุน ใช้ข้าวแลกเปลี่ยนโดยตรงกับสิ่งที่ต้องการได้มา ทำให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนนอกระบบเงินตรายังคงทำงานอยู่

4. ข้าวของชาวนาส่วนหนึ่งถูกแบ่งให้แก่เจ้าของที่ดินเป็นค่าเช่า ซึ่งคิดเป็นครึ่งหนึ่งของผลผลิต ระหว่าง พ.ศ. 2500-2520 และค่อยๆ เปลี่ยนมาเป็นหนึ่งในสาม หลัง พ.ศ. 2520 แบบแผนการได้ ‘ค่าเช่านา’ ของชาวนาต่อชาวนานั้น ห่างไกลจากสิ่งที่เรียกว่า ‘การขูดรีด’ เพราะชาวนาโดยปกติมีนาเพียง 2-3 ไร่ อย่างสูงก็มีเพียง 5-6 ไร่ การให้เช่าส่วนมากมีความหมายว่าเจ้าของนาไม่มีเวลา หรือไม่มีแรงงานมาทำนา หรือไม่ก็เป็นญาติมิตร และจำนวนไม่น้อย

ข้าวนอกระบบทุน (สำหรับประเพณี พิธีกรรม)

ขอให้พิจารณาเฉพาะการแบ่งผลผลิตข้าวของชาวนาออกไปสำหรับถวายวัด ในงานประเพณี พิธีกรรม ซึ่งชาวนาภาคเหนือปฏิบัติสืบมาเป็นจารีต จนชาวนาถือเป็นหน้าที่ยิ่งกว่าเป็นการทำบุญตามโอกาสธรรมดา เพราะมีระเบียบกฎเกณฑ์กำหนดอัตราการเก็บข้าวสำหรับวัด สำหรับงานศพ สำหรับงานปอยหลวง เป็นต้น

ถ้าครอบครัวหนึ่งใช้ข้าวเพื่อศาสนา ประเพณี พิธีกรรม ปีละอย่างต่ำ 100 ลิตร (พิจารณาตามผลสำรวจเบื้องต้น ปี พ.ศ 2543-2545)

ถ้าชาวนาประมาณครึ่งหนึ่ง คือ 5,500 ครัวเรือนยังคงทำนาอยู่

จะต้องใช้ข้าวเพื่อศาสนา ประเพณี พิธีกรรม = $5,500 \times 100$

หมายความว่าชาวนานำข้าวออกนอกระบบทุน = 550,000

คำนวณราคาข้าวตามราคาตลาดทุน = $550,000 \times 7$ บาท

ชาวนาลุ่มน้ำขานได้นำข้าวออกนอกระบบทุน = 3,850,000 บาท/ปี

เฉพาะสำหรับศาสนา ประเพณี พิธีกรรม

ตัวอย่างการกระจายผลผลิตข้าวของครอบครัว
ขนาดเล็กใน 1 ปี มีนาของตนเอง 2 ไร่ ไม่เช่านา
สมาชิก 3 คน / ปี ณ บ้านเหล่าป่าฝาง

เก็บไว้บริโภค	800 ลิตร
แลกเปลี่ยนแรงงาน	200 ลิตร
อาหารไก่ เป็ด	400 ลิตร
ข้าวน้ำหล่อ (มอบให้แก่เหมืองฝาย)	20 ลิตร
ทำบุญ - ศาสนา	200 ลิตร
สมาชิกหมวดศพ	30 ลิตร
ประเพณี พิธีกรรม	200 ลิตร
- ผลผลิตที่ได้ ปี 2544=180 ถัง(20 ลิตร/ถัง) =3,600 ลิตร	
- ใช้ในการบริโภค ครัวเรือน สังคม	1,850 ลิตร
- เหลือขาย	1,750 ลิตร